

T.C.

**AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

BATILI SEYYAHLARA GÖRE 19. ASIRDA KIRIM TÜRKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAĞMUR DERİN ÜKTEN

DANIŞMAN

DOÇ. DR. ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

AKSARAY 2022

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BATILI SEYYAHLARA GÖRE 19. ASIRDA KIRIM TÜRKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAĞMUR DERİN ÜKTEN

DANIŞMAN
DOÇ. DR. ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

AKSARAY 2022

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren(....) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı: Yağmur

Soyadı: DERİN ÜKTEN

Bölümü: Tarih

İmza:

Teslim Tarihi: 18.01.2022

TEZİN

Türkçe Adı: Batılı Seyyahlara Göre 19. Asırda Kırım Türkleri

İngilizce Adı: The Crimean Turks In The 19th Century According To Western Travelers

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Yağmur DERİN ÜKTEN

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Yağmur DERİN ÜKTEN tarafından hazırlanan “Batılı Seyyahlara Göre 19. Asırda Kırım Türkleri” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Danışman: Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh

Tarih ABD Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Prof. Dr. Necmettin Aygün

Tarih ABD, Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Doç. Dr. Özgür Türker

Tarih ABD, Süleyman Demirel Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi: 31/12/2021

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nuntarih ve..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Çalışmam boyunca yardımlarını eksik etmeyen tez danışmanım Doç. Dr. Abdovahid Soofizadeh ve Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan Ükten, Prof. Dr. Necmettin Aygün ve Doç. Dr. Özgür Türker hocalarım başta olmak üzere, Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma ve eğitim hayatım boyunca beni her türlü destekleyen sevgili aileme teşekkürü borç bilirim.

Aksaray 2022

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BATILI SEYYAHLARA GÖRE 19. ASIRDA KIRIM TÜRKLERİ

(Yüksek Lisans)

Yağmur Derin Ükten, Aksaray, 2022

ÖZET

Kırım, tarih boyunca Türkler başta olmak üzere çeşitli kavimlere ev sahipliği yapmış bir yarımadadır. Altın Orda Devleti'nden önce ve devletin yıkımından sonra geniş çapta Türk hakimiyeti altında kalan Kırım, daha sonra 1441-1700 yılları arasında Osmanlı himayesi altına girmiş ve siyasi anlamda güçlenmiştir. Sahip olduğu stratejik ve jeopolitik konumu açısından Rusya'nın büyük bir ilgi odağı olan Kırım, Rus işgali ile birlikte yeni bir döneme girmiştir. Rus hâkimiyetine girdiği dönemden itibaren Türkiye'de Kırım hakkında farklı çalışmalar yapılmıştır, fakat yine de dikkat çekilmesi gereken veya gözden kaçan konular ve kaynaklar mevcuttur. Bu noktada çalışmanın konusunu teşkil eden, 19. yüzyılda Kırım'a gelen seyyahların eserleri oldukça önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyahların verdiği bilgiler Rus hakimiyeti altında olan Kırım'ın ve Kırım Tatarlarının sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu bir dış göz olarak ortaya koymaktadır. 19. yüzyılda Kırım'a gelen seyyahların seyahatnamelerinin Kırım tarihi araştırmalarında yeterince kullanılmamasının tespiti, bu tez konusunun ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Seyyahların izlenimleri doğrultusunda verdikleri bilgiler, araştırma eserlerin ortaya koyduğu sonuçları doğrulamaktadır. Böylece bu çalışma, 19. yüzyıl Kırım ve Kırım Tatarlarının durumunu, seyyahların bakış açısıyla yansıtmayı amaçlamıştır. Bu kapsamda, her anlamda Rus baskısı altında yaşayan Tatarların zor da olsa kendi kültürlerini muhafaza ettikleri ve Kırım'daki varlığını devam ettirme amaçları seyyahlar tarafından doğrulanmıştır.

Bilim Kodu: 111304

Anahtar Kelimeler: Kırım, Seyahatname, Kırım Tatarları, Seyyah, Rusya

Sayfa adedi: 218

Danışman: Abdolvahid Soofizadeh

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THE CRIMEAN TURKS IN THE 19TH CENTURY ACCORDING TO WESTERN
TRAVELERS
(M.A.)
Yağmur Derin Ükten, Aksaray 2022

ABSTRACT

Crimea is a peninsula that has hosted various tribes, especially Turks, throughout history. Crimea, which was under Turkish domination on a large scale before the Golden Horde State and after the destruction of the state, later came under the Ottoman protectorate between 1441-1700 and became politically stronger. Crimea, which is the center of attention of Russia in terms of its strategic and geopolitical position, has entered a new era with the Russian occupation. There have been different studies on Crimea in Turkey since the period when it came under Russian domination, but there are still issues and resources that need attention or are overlooked. At this point, the works of travelers who came to Crimea in the 19th century, which constitute the subject of the study, appear as a very important source. The information given by the travelers reveals the social, cultural and economic situation of the Crimea under Russian domination and the Crimean Tatars as an external eye. The determination of the fact that the travel books of the travelers who came to Crimea in the 19th century were not used enough in the research of the history of Crimea played an important role in the emergence of this thesis. The information provided by the travelers confirms the results of the research works. Thus, this study aimed to reflect the situation of the 19th century Crimea and Crimean Tatars from the perspective of travelers. In this context, it is seen that the Tatars, who lived under the pressure of the Russians in every sense, preserved their own culture even though it was difficult, and the purpose of continuing their existence in the Crimea was recorded by the travelers.

Science Code: 111304

Key Words: Crimea, Travel Book, Traveler, Crimean Tatars, Russia

Page Number: 218

Supervisor: Abdolvahid Soofizadeh

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU.....	I
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	II
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	III
TEŞEKKÜR.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTARCT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM KIRIM COĞRAFYASI VE TARİHİ.....	12
1.1. Kırım Coğrafyası.....	12
1.2. Rus İşgaline Kadar Kırım'ın Kısa Tarihi.....	14
II. BÖLÜM SEYYAHLARA GÖRE KIRIM ŞEHİRLERİ.....	31
2.1. Bahçesaray.....	31
2.2. Kefe.....	42
2.3. Karasubazar.....	47
2.4. Kerç.....	52
2.5. Sudak.....	56
2.6. Aluşta.....	58
2.7. Sivastopol/Akyar.....	61
2.8. Balaklava.....	65
2.9. Simferopol/Akmescit.....	68
2.10. Alupka.....	73
2.11. Perekop.....	75
2.12. Eski Kırım.....	76

2.13. Yalta.....	77
2.14. Gözleve.....	78
2.15. Gurzuf.....	80
III. BÖLÜM SEYYAHLARIN İZLENİMLERİNE GÖRE RUS İDARESİ ALTINDA KIRIM TATARLARI.....	83
3.1. Seyyahlara Göre Rusların Kırım Tatarlarına Karşı İzlediği Politika ve Tatarların Siyasi ve Hukuki Durumu.....	83
IV. BÖLÜM SEYYAHLARA GÖRE KIRIM TATARLARININ SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ YAPISI.....	95
4.1. Seyyahların Gözüyle Kırım Tatarlarının Fiziksel ve Karakteristik Özellikleri.....	96
4.2. Kırım Tatar Kadınları.....	104
4.3. Kırım Tatar Kıyafetleri.....	109
4.4. Kırım Tatar Evleri.....	114
4.5. Kırım Tatarlarının Beslenme ve Yemek Kültürü.....	119
4.6. Kırım Tatarlarında Dini Hayat ve İnançlar.....	123
4.7. Kırım Tatar Düğünleri ve Eğlence Kültürü.....	127
4.8. Kırım Tatarlarında Cenaze Töreni.....	131
4.9. Kırım Tatarlarında İktisadi Hayat.....	133
4.10. Hayvancılık.....	138
4.11. Tarım.....	143
SONUÇ.....	152
KAYNAKÇA.....	160
EKLER.....	171
TEZ DEĞERLENDİRME FORMU.....	205

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
agt	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Edt.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
MUTAD	: Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
vb.	: ve benzeri
Vol.	: Volume
vs.	: ve saire
vd.	: ve diğerkleri
mm.	: Milimetre
m	: Metre
km	: Kilometre
°C	: Santigrat derece
sn.	: Saniye
MÖ.	: Milattan nce
MS.	: Milattan sonra

GİRİŞ

Karadeniz'in kuzeyinde yer alan ve jeopolitik açıdan oldukça önemli bir yerde bulunan Kırım, tarih boyunca Rusya'nın genişleme politikasının kilit noktasını oluşturmuştur. Altın Orda Devleti'nin dağılmasından sonra bu bölgede kurulan Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin himayesiyle birlikte Rus işgaline kadar olan süreçte oldukça güçlenmiştir. Daha sonraki süreçte II. Katherina'nın (1762-1796) 1783'te Kırım'ı ilhakı ile Kırım Tatarları için yeni bir süreç başlamış, Osmanlı hâkimiyeti altında yaşadıkları refah günleri geride kalmıştı. Rusların, kendileri için önemli bir bölge olan Kırım'a yerleşmeleri, Tatarlar için oldukça sıkıntılı günlerin habercisidir. Öyle ki Ruslar ağır baskı ve sindirme faaliyetleri yürütmüş ve Kırım Tatarlarının etnik kimliklerini bu bölgede eritmek istemişlerdir. Rus hakimiyeti altında bir Türk topluluğu olan Kırım Tatarlarının 19. yüzyıldaki durumu, Rusların siyasi politikasını anlamak ve Kırım'daki Türk varlığının tespiti bağlamında oldukça önemlidir.

Rus hâkimiyetine girdiği dönemden itibaren Türkiye'de Kırım hakkında çalışmalar yapılmaktadır, fakat yine de dikkat çekilmesi gereken veya gözden kaçan konular ve kaynaklar mevcuttur. Bu noktada seyahatnameler tarih araştırmalarında oldukça önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyahlar farklı sebeplerle farklı coğrafyaları ziyaret etmiş ve gördüklerini kayıt altına almışlardır. Örneğin Orta Çağ'da Haçlı Seferlerine katılanlar, ilk Hristiyanlar, Hristiyanlığın gelişmesiyle gelen diplomatlar, casuslar, gezginler, tüccarlar, misyonerler, askerler, politikacılar, sanatçılar, bilim insanları ve bu işleri aynı anda yürütmeyi başaran kişiler vb¹. Bunun dışında Avrupa'da Rönesans ile arkeoloji ve müzecilik kavramlarının gelişmesiyle Doğu'ya Rönesans'ın getirdiği fikirlerden etkilenen arkeoloji meraklıları, Antik Çağ sanat yapıtlarını incelemeye

¹ Bernad Lewis, "Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 2, S. 1, 1984, s. 245.

gelmişlerdir.² Sonuç olarak geliş amaçları ne olursa olsun, seyyahlar not ettikleri aktarımlarında gezdikleri ve gördükleri yerler dâhil toplumların gelenek görenek yönünden kültürel yapılarını yabancı bir göz olarak aktarmışlar ve bu noktada tarih ve kültür araştırmaları için de önemli olan eserler bırakmışlardır. Seyahat etme ve seyahatname yazma geleneğinin özellikle 19. yüzyıl ile birlikte giderek artması, tarih araştırmalarının işini kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılda Kırım'a gelen seyyahların seyahatnamelerinin Kırım tarihi araştırmalarında yeterince kullanılmamasının tespiti, bu tez konusunun ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Seyahatnameler, yukarıda da bahsedildiği üzere tarih araştırmaları açısından oldukça önemli eserlerdir. En geniş tanımıyla ise seyahatnameler, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahların gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Bu eserlerde yazarın çıkış noktası kişinin başından geçenler değil, bulunduğu coğrafya ve o coğrafyanın sakinleridir. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturur.³ Çeşitli sebeplerle gezip gördüğü farklı yerlerin sosyal, kültürel ve coğrafi özelliklerini kendi bakış açılarıyla kaleme alan seyyahlar, aktardıkları yazılarda o kültüre bir dış göz olarak nasıl baktıklarını yansıtır. Seyahatnameler, coğrafya bilgisi vermekle beraber tarih, folklor, kültür ve dil bakımından da önemli bilgiler sunmakta ve toplumsal yapının bütün unsurlarını içeren zengin bir antoloji niteliğine sahip olmasından dolayı araştırma eserlerde kaynak olarak kullanılmaktadırlar.⁴ Toplumların siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, askeri, coğrafi ve dini konularına ışık tutan seyahatnameler, Türk tarihi araştırmaları açısından detaylı incelemeler yapılmasına olanaklar sağlamaktadırlar. Örneğin belirli zaman dilimlerinde Maverâünnehr bölgesine gelmiş seyyahların eserleri oradaki Türk toplumlarının birçok yönünü ortaya koyabilmektedir.⁵ Seyahatnameleri diğer kaynaklardan farklı kılan bir diğer özelliği ise, toplumun gündelik hayatında sıradan görülecek göz ardı edilen en ince ayrıntıları içermesidir.⁶ Farklı bir coğrafya ve kültüre gelmiş bir yabancıya görebildiği

² Burcu Kutlu Dilbaz, "Osmanlı Devleti'nde Ören Yerlerini İncelemeye Gelen Seyyahlar", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 30, 2016, s. 89.

³ Baki Asiltürk, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", **Turkish Studies**, Volume 4 /1 Winter 2009, s. 912.

⁴ İrfan Kurucu, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yer Alan Sözel Kültür İcracıları/Anlatıcıları", **Asia Minor Studies**, C. 4, S. 7, Ocak 2016, s. 193.

⁵ Hasan Işık, "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi", **Seyyahların İzinde Türkistan**, Edt: Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, 2020, s. 5.

⁶ Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 59.

çoğu detay farklı geldiğinden, seyyah bu farklılıkları notları arasına almakta sakınca görmemektedir. Dolayısıyla bu durum özellikle kültür tarihi araştırmalarına katkı sağlamaktadır.⁷

Osmanlı Devleti'ne bağıyken birçok noktada yerli kaynaklar vasıtasıyla Kırım hakkında bilgi alabilmek mümkündür. Fakat Kırım'ın elden çıkması ile birlikte Rus işgali döneminden itibaren, Kırım'ın tarihini yansıtan ana kaynaklar da değişime uğramıştır ve bu coğrafyanın Türk hâkimiyetinden çıkmasından sonraki durumunu bilmek de bölgedeki Türk unsurun varlığı dolayısıyla oldukça önemli bir mevzudur. İşte bu noktada Kırım'da nasıl bir değişim olduğunu, Kırım şehirlerindeki Türk varlığını, demografik yapıdaki değişikliği ve Kırım Türklerinin o zamanki siyasî, sosyal, kültürel, iktisadî durumunu kavramamıza katkıda bulunacak ana kaynaklardan biri olarak da seyahatnameler ön plana çıkmaktadır.

Bu tez araştırmasında kullanılan kaynakların genelde İngilizlerin kaleminden çıkması da önemlidir. Zira Rus kaynakları Kırım Tatarlarının içinde bulunduğu olumsuz koşulları kavramak bakımından yetersiz kalabilmektedir. Ve bu çalışmadan anlaşılacağı gibi gerçekten de seyahatnamelerden çıkan notlar, Kırım Tatarlarının işgal sürecinde olumsuzluklarla karşılaştıklarını onaylar niteliktedir. İşte bu noktada seyahatnamelerin ne kadar önemli oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu noktada özellikle Batı Avrupalıların, Ruslarla yaşadığı rekabet, Rusların kendi imparatorluklarında farklı milletlere karşı nasıl tavır takındıklarını gözlemlemede dikkatli olmalarını beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmanın konusu olan birçok seyahatname tespit edilmiştir. Bu bağlamda seyahatnamelerin bilimsel bir çalışmada kullanılabilmesi için belirli bir nitelikte olması ve bunun dışında verilen bilgilerin tarihi gerçeklere uygunluğu da önemlidir. Seyahatname seçimini yaparken buna önem verildiği gibi, kullanılan seyahatnamelerdeki bilgileri de tenkit etmek için başka kaynaklara (mesela araştırma eserlere) müracaat edilmiştir. Çalışmada araştırmayı zorlayan unsurlardan bir tanesi çeviri yaparken seyyahların yer isimlerini tutarsız yazmaları olsa da her türlü tenkide muhtaç meseleler çözümlenmiştir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan 19. yüzyıl seyyahlarını tanıtmadan önce Kırım'ın dâhil olduğu Doğu Avrupa Türk coğrafyasına tarih boyunca yapılan seyahatleri hatırlamakta fayda vardır ve mezkûr bölge tarih boyunca muhtelif sebeplerden ötürü seyahat eden

⁷ Selim Serkan Ükten, “Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği” *Seyyahların İzinde Türkistan*, Edt: Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, 2020, s. 111.

oldukça önemli bir seyyah grubunu ağırlamıştır. Doğu Avrupa'ya gelen seyyahların en önemlilerinden bir tanesi kuşkusuz İbn Fadlan'dır. O, 10. yüzyılda yaptığı gezi esnasında Bulgarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar, Ruslar ve diğer bazı milletlerin siyasî düzenleri, dinî inançları, ahlâk kuralları, ölü gömme merasimleri, giyecekleri, evlenme gelenekleri, dilleri, ekonomik durumları, vergi ve ticaret sistemleri ve tabii özelliklerine dair gözlemlerde bulunmuştur.⁸

Diğer bir seyyah İbn Batuta ise 14. yüzyılda Doğu Avrupa ve diğer ülkelerde yaptığı gezisinde Kırım ve çevresini, Karadeniz'in kuzeyini ve bugünkü Kazan şehri civarında bulunan eski Bulgar şehrini tasvir etmektedir.⁹ Kırım'da yaptığı gezisi esnasında verdiği bilgiler, Kırım Tatarlarının sosyal yapısını anlamakta önemlidir.

Doğu Avrupa'ya gelen bir başka seyyah ise Avrupalı Carpini'dir. O, Moğollara Hristiyanlığı yaymak amacı ile elçi olarak görevlendirmiştir.¹⁰ Carpini'nin eseri Orta Çağ'da Türk ve Moğol toplulukları adına önemli bilgiler vermektedir. O, seyahat notlarında Moğolların hâkim olduğu coğrafyanın yanı sıra, Moğol ve Türk halklarının dinleri, hukukları, gelenek ve görenekleri üzerine aktarımlar yapmaktadır.¹¹

Doğu Avrupa'ya seyahatte bulunan bir diğer seyyah Wilhelm Von Rubruk da Carpini ile aynı amaçlar doğrultusunda görevlendirilmiştir. Karadeniz yoluyla Kırım'a gelen seyyah, Moğol teşkilatları vasıtasıyla uzak mesafe katetmiş ve altı aydan fazla Karakurum'da kalmıştır. Böylece Rubruk, toplulukların gelenekleri ve görenekleri hakkında bilgiler öğrenme fırsatı bulmuştur. Ayrıca Kırım'da bulunan Gotlar hakkında da bilgiler vermektedir.¹²

Marco Polo ise aynı şekilde Doğu Avrupa'dan geçerek Çin'e kadar yolculuk yapmıştır. Venedik'te doğan ve tüccar bir aileye mensup olan seyyah, babası Nicolo ve amcası Matteo İstanbul, Kırım, Volga bölgesi, Bulgar ve Saray şehirleriyle İran'dan Çin'e uzanan kesimde ticarî faaliyette bulunmuşlar, 1260-1269 yıllarındaki seyahatleriyle Pekin'e ulaşır

⁸ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlan", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 19, İstanbul, 1999, s. 478, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

⁹ A. Said Aykut, "İbn Battuta", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C.19, İstanbul, 1999, s. 362.

¹⁰ Abdulkadir Yuvalı, "Doğu Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında", **Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty**, C. 2, S. 1, 1987, s. 125.

¹¹ A.C.M. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 217.

¹² Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s. 15-23.

Kubilay ile görüşmüşlerdir.¹³ Marco Polo'nun eseri Orta Asya hakkında verdiği bilgilerle de büyük bir öneme sahiptir.¹⁴

Diğer yabancı seyyahlar gibi Doğu Avrupa'ya ve Kırım'a gelen bir diğer isim ise Giosafat Barbaro'dur. Barbaro'nun konaklamaları, batıda Kırım'dan Don boyuna ve daha güneyden Gürcistan'a, ayrıca doğuda Şirvan ve Dağıstan'a uzanır.¹⁵ Yer ve kişi isimlerinin kayıtlara eksik geçmesinden dolayı tam olarak nereye gittiğini ve kimi tanıdığını belirlemek zordur.¹⁶

Aynı tarihlerde bir savaş esiri olarak Anadolu, Mısır, Orta Asya, Kafkaslar ve Kuzey Karadeniz'de bulunan Johannes Schiltberger ise eserinde bu bölgelerdeki halklar, şehirler, inançlar vb. konular hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹⁷ Onun eseri Türk tarih araştırmaları açısından oldukça değerli bir eserdir.¹⁸

Bir diğer seyyah Sigismund von Herberstein 1527'den 1533'e kadar Kutsal Roma Cermen İmparatoru I. Ferdinand tarafından pek çok kez Polonya ve Macaristan sarayına gönderilmiştir. Daha sonra Herberstein, 1516'dan 1553'e kadar otuz yedi yıl boyunca Kuzey ve Doğu Denizi'nden (Baltık) Akdeniz'e, Rusya'nın steplerinden İspanya yarımadasına kadar Avrupa'nın pek çok yerine diplomatik görevle gitmiştir. Bu ziyaretleri sonucunda yazdığı eserin Türk tarihi açısından önemi Karadeniz'in kuzeyindeki Müslüman Tatarlara dair detaylı bilgi vermesidir.¹⁹

17. yüzyılda Kırım'a ziyarette bulunan Evliya Çelebi de seyyahlar arasında önemli yer tutmaktadır. Evliya Çelebi, seyahati sürecinde Trabzon'a, oradan da Anapa'ya gitmiş, burada Azak Kalesi'nin geri alınması için yapılan sefere katıldıktan sonra Kırım'a giderek

¹³ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, 2003, s. 46.

¹⁴ **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, çev. Ömer Güngören, Yol Yayıncılık, İstanbul, 2015.

¹⁵ Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

¹⁶ Ayzer Güler, **Giosafat Barbaro Seyahatnamesine Göre XV. Yüzyılda Rusya ve İran**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2020, s.1.

¹⁷ Hayati Develi, "Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, S. 43, 1995, s. 474.

¹⁸ Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

¹⁹ Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Avusturyalı Diplomat Sigismund von Herberstein ve Buda'da Osmanlı Elçiliğine Dair Anıları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 66, 2019, s. 615-616. Kırım hakkında bilgi vermese de Anthony Jenkinson da Doğu Avrupa'ya, Rusya'ya ziyarette bulunan önemli seyyahlardan bir tanesidir. Orta Asya'ya, Hive'ye ve Buhara'ya yolculuk yapmış ve bu bölgeler hakkında bilgiler toplamıştır. Alman bir bilim insanı olan Adam Olearius ise Jenkinson gibi Kırım hakkında bilgi vermese de Doğu Avrupa'yı ziyaret eden seyyahlar arasındadır. Holstein dükü III. Frederick tarafından İran'a gönderilen Olearius, 1633 yılında ilk olarak Rusya'ya gitmiş, oradan Volga ve Astrahan yolu ile İran'a geçmiştir. Bkz. Eralp Erdoğan, "Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti'ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2017, s. 18.

Bahadır Han’a misafir olmuştur. Daha sonraki süreçlerde tekrar Kırım’a ziyarette bulunan seyyah, Kırım Hanı IV. Mehmed Giray’ın yanında Ruslar ile Rus Kazaklarına karşı yapılan seferlerde de bulunmuştur. Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinin özelliklere VII. cildi Kanije, İstolni Belgrad, Belgrad, Kara Mehmed Paşa’nın elçilik heyetiyle Viyana’ya gidiş, Viyana’nın ve kalesinin tasviri, Macaristan’a ve Budin’e varış ile Tımişvar, Eflak, Boğdan vilâyetlerinin tasviri, Kazak vilâyeti, Kırım, Dağıstan, Kafkas kavimlerinin dil, örf ve âdetlerini ele almaktadır.²⁰

Doğu Avrupa ve Kırım’a ziyarette bulunan önemli isimlerden biri de Baron De Tott’tur. Fransız hükümeti tarafından kendisine Türkçe öğrenme, Osmanlı Devleti’nin durumunu inceleme ve özellikle Kırım ile ilgili bilgi toplama görevi verilen seyyah, 1768’de Osmanlı-Rus Savaşı’nın çıkmasında önemli rol oynamış, 1769’da Kırım Hanı’nın başlattığı askerî harekâta gözlemci olarak katılmıştır.²¹ “Mémoires Du Baron De Tott Sur Les Turcs Et Les Tartares” adlı eseri, Kırım bölgesi hakkında bilgi edinmek için oldukça önemlidir.²²

18. yüzyıla gelindiğinde ise Rusya Büyükelçiliğin’de bulunan bir görevlinin “Travels in the Crimea a History of The Embassy From Petersburg to Constantinople” adlı eseri önemlidir. 1793 yılında Kırım’da bulunan yazar, Kırım coğrafyası, Tatar şehirleri ve Tatarlar hakkında bilgiler vermektedir.²³ Bunun dışında 1753’te Kırım’a Fransız Konsolosu olarak gönderilen Charles (M. De) Peyssonel de “Traité sur le Commerce de la Mer Noire” adıyla iki ciltlik eser yazmıştır.²⁴ Özellikle Kırım’da ticareti yapılan emtia hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler oldukça dikkat çekicidir.²⁵

19. yüzyıl başlarında Kırım’a gelen Peter Simon Pallas ise, Alman kökenli Rus gezgin ve doğa bilimcidir. 18. yüzyılın sonlarında II. Katherina’nın yönlendirmesiyle yerli ve yabancı bilim insanlarından oluşan bir komisyona katılmış ve araştırma gezisi düzenlemiştir. Araştırmaları sonucunda Rusya sahasında önemli bilgiler edinmiştir. Rusya’nın Ural, Sibiry ve Avrupa kıtasında kalan topraklarında araştırmalar yapan Pallas,

²⁰ Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 531; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

²¹ Géza Dávid, “Baron De Tott, François”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1992, s. 83.

²² Bu çalışmada eserin Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Bkz. Baron De Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar**, Tercüman 1001 Temel Eser. Yer yok, Tarih yok.

²³ Secretary to the Russian Embassy, **Travels in the Crimea a History of The Embassy From Petersburg to Constantinople**, London, 1802.

²⁴ M. de Peyssonel, **Traité sur le Commerce de la Mer Noire**, C. I, Paris 1787.

²⁵ Ensar Köse, “Kırım’ın Osmanlı Devleti’nden Kopuşu Sürecinde Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti” **IX. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 2017, s. 3.

bu seyahatin notlarını Almanca, Rusça ve İngilizce olarak kitaplaştırmış ve Petersburg'ta yayımlamıştır.²⁶ Kırım'a gerçekleştirdiği araştırma gezisi sırasında Kırım'dan oldukça etkilenen Pallas, burada yaşamaya karar vermiştir. Ancak zamanla, ekonomik ve akademik çalışmalarla ilgili meselerden dolayı fikrini değiştirmiş ve 1810 yılında Berlin'e dönmüştür. Pallas, 8 Eylül 1811'de doğduğu yer olan Berlin'de hayatını kaybetmiştir.²⁷ Pallas, 19. yüzyılın başında Rusya'ya yaptığı seyahatinde Kırım'a kadar gelmiş ve bu bölgenin coğrafyasını ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Kırım şehirlerini anlatan seyyah, yetişen bitkilerden ve toprak yapısından da bahsetmektedir. Pallas coğrafya bilgisi yanı sıra insan tipleriyle ilgili bilgiler de vermektedir. Tatarları inceleyerek tasvirlerde bulunan seyyah, Tatarların çeşitli yönlerini ortaya koymaktadır. Ancak dikkat çekilmesi gereken bir nokta şudur ki, diğer İngiliz asıllı seyyahlar Rusları ağır bir şekilde eleştirirken, Pallas eserinde bundan kaçınmış ve daha çok Rusların Tatarlara verdiği bazı haklar üzerinde durmayı tercih etmiştir. Bunun sebebi ise Alman asıllı bir Rus olması ve Rusya için çalışmalar yapması olarak açıklanabilir.

19. yüzyıla doğru bir başka eser olarak J. Reuilly seyahatnamesi ön plana çıkmaktadır. O, "Travels in The Crimea and Along The Shores of The Black Sea" adlı eserinde Kırım hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kırım'da ikameti boyunca kaleme aldığı eserde özellikle P. S. Pallas'a atıf vererek Kırım'ın genel bir durumunu anlatmış ve Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden bu yana görülen değişikliklere değinmiştir.²⁸

19. yüzyıla doğru Kırım'a seyahat eden bir başka seyyah Lady Elizabeth Craven ise İtalya, Fransa, Rusya, Osmanlı Devleti gibi pek çok ülkeye seyahatlerde bulunmuş, 1785-1786 tarihlerinde gerçekleşen bu seyahatleri esnasında yazmış olduğu altmış sekiz mektubu Anspach ve Sayn Kontu Christian Frederick Charles Alexander'a göndermiştir. 1789 yılında bu mektup serisini A Journey Through the Crimea to Constantinople (Kırım'dan İstanbul'a Seyahat) adıyla kitaba dönüştürmüştür. Craven 1785'te başladığı seyahatine İtalya'da Cenova, Pisa, Luccia, Floransa, Bologna, Fillegara, Venedik, Pisa; Avusturya'da Viyana, Taillament, San Daniello, Trevisay; Polonya'da Varşova, Nicolsburg, Olmutz, Krakow; Rusya'da Petersburg, Nevra, Moskova, Kherson, Poltava, Krementchouck, Boristhenes şehirlerini gezerek devam etmiştir. Seyahat ettiği bu ülkelerden sonra Kırım

²⁶ Erdal Şahin, "P. S. Pallas'ın "İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri" Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, Bahar 2015, s. 75.

²⁷ Şima Doğan Balcı, "P. S. Pallas'ın "Zoographia Rosso-Asiatica" Adlı Eserinde Hakas Ağızlarına Ait Hayvan Adları", **Türkbilgi**, 2020/39, s. 30.

²⁸ J. Reuilly, **Travels in The Crimea and Along The Shores of The Black Sea**, London, 1807.

yarımadasına yönelmiş, bu coğrafyayı tanıyarak merakını gidermek istemiştir.²⁹ Kırım’da gezisi esnasında şehirleri inceleyen Craven, Tatarlar ve Tatarların yaşadığı yerlere dikkat çekmiş ve kültürleri hakkında bilgiler vermiştir. Yukarıda bahsi geçen 19. yüzyılın başlarına doğru kaleme alınmış seyahatnameler, çalışmada bütünlüğü sağlamamız adına sıkça atıfta bulunduğumuz kaynaklar arasında yerini de almıştır.

19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa siyasetinde giderek ön plana çıkmaya başlayan Rusya’nın pek çok Batılı seyyah tarafından ziyaret edildiği bilinmektedir. Genel olarak Rusya, özelde ise Kırım hakkında yapılan çalışmalarda Kırım’da II. Katerina ve akabinde Rus kolonizasyonunun etkilerini hissetmek mümkündür. Bu etkilerin yanı sıra seyyahların siyasi olaylardan iktisadi yapıya, dini inançlardan gündelik hayata kadar hemen her konuya değinerek okuyucularını bilgilendirdikleri görülebilmektedir.³⁰ Seyahatnameleri yorumlarken metinlerin yorumunda verilerin başka kaynaklarla kontrolü kadar, seyahatname yazarının mensup olduğu kültürel çevre ve zamanının da iyi bilinmesi önemlidir. Seyahatnamenin kendisi gibi, yazarının incelenmesi de gereklidir.³¹ Bu bağlamda çalışmamızın konusu olan 19. yüzyıl seyahatnameleri hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

Maria Guthrie, Rusya ile bağlantıları olan yabancı gözlemciler arasındadır ve bir St. Petersburg sakini, mahkeme doktoru ve antikacı Matthew Guthrie’nin karısıdır. Matthew Guthrie’nin Maria’nın kitabı üzerindeki etkisi vardır.³² Kaynak olarak kullanılan seyahatnamenin cildini oluşturan mektuplar, St. Petersburg’daki editöre, sağlığına kavuşması için Rusya’nın güney eyaletlerinde yaptığı bir tur sırasında hanımı tarafından gönderilmiştir. Bu mektuplar aslen Fransızca yazılmıştır ve eserin editörü İngilizceye çevirmiştir.³³ 19. Yüzyılın başlarında ziyaret ettiği Kırım’ın etnik çeşitliliğinden ve gezdiği şehirlerden bahsetmektedir.

²⁹ Asuman Karabulut, “İngiliz Seyyah Lady Elizabeth Craven’in Gözünden 1786 Tarihinde Kırım”, **MUTAD**, 2017, IV (II), s. 433- 434.

³⁰ Asuman Karabulut, **agm**, s. 432.

³¹ İlber Ortaylı, “19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 47 (3-4), Haziran-Aralık 1992, s. 271.

³² Beatrice Teissier, “Crimean Tatars in Explorative and Travel Writing: 1782–1802”, **Anatolian Studies**, C. 67, 2017, s. 234.

³³ Maria Guthrie, **A Tour Through the Taurida, or Crimea, The Ancient Kingdom of Bosphorus, the Once Powerful Republic of Tauric Cherson**, Londra, 1802, s. 5.

Bir diğerk seyyah Edward Daniel Clarke ise, 1769'da Sussex ilçesinde Willingdon'da doğmuştur.³⁴ Otuz yaşındayken soylu J. M. Cripps'e refakat ederek 1799 yılından itibaren hemen hemen tüm Avrupa'yı gezmiştir. İskandinavya'yı gezdikten sonra Moskova'ya kadar varmış, oradan Osmanlı Devleti'nde İstanbul, Çanakkale yöresi, Kıbrıs, Kutsal Yerler (Kudüs), Mısır, Kiklad Adaları, Yunanistan'ın anakara kısmını ve Balkanları ziyaret etmiştir. Yorulmadan çalışan ve güçlü bir gözlemci olan Clarke, keskin ve uzağı gören bakışıyla çağının birçok önemli olayını gözlemleyip bunları ayrıca eserine de aktarmıştır.³⁵ Gezdiği Rus coğrafyasında Rusları incelemiş, Rus hâkimiyeti altındaki etnik kimlikler ve farklı topluluklar dikkatini çekmiştir. 1807 yılında Kırım'a yaptığı seyahatte Kırım Tatarlarının sosyal yaşantısını inceleyerek Rus hâkimiyeti altında nasıl yaşam sürdürdüklerini aktarmıştır.

Bir diğerk seyyah Mary Holderness'in ise kökeni ve ölüm tarihi bilinmemektedir. 1815 baharında, Arthur Young tarafından Suffolk basınına verilen bir ilanı yanıtlamış ve ona Kırım'a kadar eşlik etmeyi kabul etmiştir. Eylül ayında, Holderness ailesinin (dört çocuk, biri henüz iki aylık bir bebek) seyahat hazırlıklarından sonra Londra'daki Young'a katılmış ve grup 13 Ekim'de Gravesend'den yola çıktıktan sonra 6 Kasım'da Riga'ya varmıştır. 18 Kasım ve 3 Şubat 1816 tarihleri arasında Riga'dan Karagöz'e,³⁶ Kırım'a karadan seyahat etmişlerdir. İngiltere'ye döndüğünde, Holderness yalnızca Kırım Tatarlarına İlişkin Notlar'ı yayımlamış, daha sonra Yeni Rusya onu takip etmiştir.³⁷ Gezi, cildin ilk bölümünde, sayfa 1-104'te anlatılmaktadır. Seyahatname iyi ve ilginç bir şekilde yazılmıştır. 214. sayfada, ilk baskıya yazdığı önsözde Bayan Holderness, Mart 1820'ye kadar Karagoss'ta (Karagöz) ikamet ettiğini belirtir. Ne yazık ki hiçbir yerde Karagöz hakkında bir bilgi vermemektedir.³⁸ Mary Holderness, seyahatnamelerinde Kırım'ı ve Kırım Tatarlarını çok ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Öyle ki "Kırım Tatarları ile İlgili Notlar" adlı eseri Kırım Tatarlarının kültürünü, gelenek ve göreneklerini açıkça yansıtmaktadır.

Robert Lyall ise botanikçi bir gezgindir. 1790'da Paisley'de doğmuş, 1801 ve 1810 yılları arasında Edinburgh Üniversitesi'nde okumuş, oradan Manchester'a geçmiştir. 22

³⁴ Rev William Otter, A.M. F.L.S., **The Life And Remains of Edward Daniel Clarke**, New York, 1827, s. 7.

³⁵ <http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=159> (Erişim tarihi: 09.12.2021)

³⁶ Kırım'da bir köy.

³⁷ <https://btw.wlv.ac.uk/authors/1075>: (Erişim tarihi: 07.12.2021)

³⁸ John G. Gazley, "The Reverend Arthur Young, 1769-1827: Traveller in Russia And Farmer in The Crimea", **Bulletin of the John Rylands Library**, Vol. 38 Issue 2, 1956, s. 397.

Nisan'dan Ağustos 1822'ye kadar, doktor olarak Kırım, Gürcistan ve Rusya'nın güney eyaletlerini dolaşmıştır. Burada birçok eser ortaya çıkaran Lyall, Kırım'da gördüklerini, şehirleri ve Kırım Tatarlarını tasvir etmiştir.

Reginald Heber İngiliz piskopos, edebiyatçı ve ilahi yazardır ve çok fazla seyahat etmiştir. 6 yıl köy papazı olarak çalıştıktan sonra 42 yaşında ölümüne kadar Kalküta Piskoposu olarak görev yapmıştır. Zengin bir toprak sahibi ve din adamının oğlu olan Heber, Oxford Üniversitesi'nde bir şair olarak ün kazanmıştır. Mezun olduktan sonra uzun bir İskandinavya, Rusya ve Orta Avrupa turu yapmıştır. Heber, 19. yüzyılın başlarında Kırım'a gittiğinde bölgenin geniş Müslüman topluluğunun görgü ve uygulamalarını gözlemlemiştir.

C. B. Elliot ise Macaristan, Eflak, Moldova, Güney Rusya, Kırım, Türkiye ve Avrupa'da geziler yapmış bir seyyahdır. 1830'lu yıllarda Kırım'da gördüğü şehirleri ve Kırım Tatarlarını tasvir eden seyyah, Kırım Tatarları hakkında fikirler sunmaktadır.

Charles Henry Scott ise Baltık ve Karadeniz boyunca 1850'li yılların başlarında Kırım'a ziyarette bulunan İngiliz bir seyyahdır. Seyahatnamesinde gördüğü ve ziyaret ettiği yerlerin izlenimleri ile birlikte gezisi esnasında karşılaştığı çeşitli milletleri ve onların kültürlerini tanıtmıştır. Nijni Novgorod'dan Astrahan ve Volga'dan daha aşağıya yaptığı yolculuğu boyunca gördüklerini aktaran seyyahın eseri, kültürel araştırmalara kaynaklık edebilecek niteliktedir. Ayrıca Scott'ın eserinde Kırım, en çok dikkatini çeken yerlerden biri olmakla birlikte burada gördüğü kültür ve manzara onu özellikle etkilemiştir.

John Ussher ise 1850'li yılların sonlarında Londra'dan İran'a kadar yaptığı yolculukta Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan, Doğu Anadolu, Irak ve İran'a gitmiştir. Seyahatini arkadaşı ile birlikte maceraya atılarak gerçekleştiren seyyah, gözlemlerini bilimsel bir bilgi birikimi olmadığı için direkt olarak seyahatnameye aktarmıştır. Bu bakımdan Ussher'in eseri objektifliği bakımından önemi haizdir.

J. Buchan Tefler ise İngiliz kraliyet donanmasında kaptandır. Kırım Savaşı'na katılmış ve Baltık Madalyası kazanmıştır. Bir Rus kadınla evlenmiş, iki kez Kırım ve Kafkasya'ya seyahat etmiş ve bir yolculuğun anlatısı olan Kırım ve Transkafkasya başlıklı iki ciltlik bir çalışma yayımlamıştır.³⁹ 1854 yılında Kırım'da bulunmuş ve eserinde Kırım Tatarlarını ayrıntılı olarak ele alması da Kırım coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir.

³⁹ <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG131546> (Erişim tarihi: 12.09.2021)

Kırım ve Kırım Tatarlarını inceleyen bu tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Kırım coğrafyasının genel bir tanıtımı yapılarak tarihsel süreci anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise; seyyahların gezdiği Kırım şehirleri listelenerek seyyahların şehirlerde gördükleri aktarılmaktadır. Üçüncü bölümde; seyyahların izlenimlerine göre Kırım Tatarlarının Rus hâkimiyeti altındaki durumu ve Rusların Kırım’da yaptığı faaliyetler tespit edilmektedir. En son bölümü teşkil eden dördüncü bölümde ise; seyyahlara göre Kırım Tatarlarının sosyal, kültürel ve iktisadi yapısı hakkında bilgiler saptanılarak anlatılmaktadır. Bu tez çalışmasında ana kaynakların ağırlıklı olarak kullanılmasının yanı sıra yerli ve yabancı birçok araştırma eser, bilimsel makale, tez çalışması ve internet kaynaklarından da yararlanılmıştır.

I. BÖLÜM

KIRIM COĞRAFYASI VE TARİHİ

1.1. Kırım Coğrafyası

Karadeniz'in kuzeyinde, Ukrayna'nın güneyinde yer alan Kırım'ın, batısında ve güneyinde Karadeniz, doğusunda Azak Denizi bulunmaktadır. Kuzeyinde bulunan Perekop kıştağı ile anakaraya bağlantı kurmaktadır. Kırım'ın deniz sahil uzunluğu 2.500 km'yi aşmakla birlikte, doğu ve batı doğrultusu 305 km, kuzey ve güney doğrultusu yaklaşık 205 km'dir.⁴⁰ Kırım'ın en güney noktasında Sarıç Burnu (44 23" kuzey), doğu noktasında Karaburun (32 30" doğu), batı noktasında Fonar Burnu (36 14" doğu) bulunmaktadır. Kırım yarımadası doğusundaki Azak sahilleri dışında Karadeniz ile çevrelenmektedir ve bu iki deniz Kırım ve Rusya'yı birbirinden ayıran Kerç boğazı ile birleşmektedir. Yarımadanın kuzey batısında Kalkanit Körfezi bulunmaktadır.⁴¹

Kırım, 3 farklı bölgeden oluşmaktadır. Birinci bölge batı Sivastopol'den doğu Feodosya'ya kadar uzanan dağlık bölgedir ve en yüksek tepesi 1545 metre yüksekliğindeki Romankos Tepesi'dir.⁴² Dağlık bölge, sahil şeridini ikinci bölge olan Orta ve Kuzey Kırım steplerinden ayırmaktadır, dolayısıyla bu bölgede tarım ön plana çıkmaktadır. Üçüncü bölgede ise Kerç yarımadası konumlanmaktadır ve sahil bölgesi ve düz step bölgesi olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.⁴³ Kırım dağlarında kalkerin fazla oluşu karstik şekillerin oluşmasına sebep olmakla birlikte, bölgede çok sayıda karstik kuyular ve mağaralar

⁴⁰ Ramazan Özey, **Türk Dünyası Coğrafyası**, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 358.

⁴¹ Yusuf Ünal, **Kırım Coğrafyası**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998, s. 5.

⁴² Nicolos De Zwijger, "Kırım: Gelecek İçin Bir Program", Çev. N. Kemal Bayar, **Emel Dergisi**, S. 215, Ankara, 1996, s. 2.

⁴³ Fatih Ünal, **age**, s. 6.

bulunmaktadır. Dağların üst kısımlarında yüksek düzlükler yer kaplamakta, güneyinde ise Karadeniz kıyısında bir kıyı ovası yer almaktadır.⁴⁴

Kırım'ın ovaları düz platformlarla oluşmakta fakat Kerç yarımadasının yeryüzü şekilleri kendine ait özellikler taşımaktadır. Kerç yarımadası doğuda bir taraftan dağlık Kırım'a, bir taraftan Kafkasya'ya bağlanmaktadır. Güneybatı bölümünde dalgalı ovalar yer almakta, kuzeydoğu bölümünde küçük tepeler bulunmaktadır. Kerç yarımadasında 9'a yakın körfez ve girintili bölge yer almakla birlikte yarımada da volkanik kökenli tepeler de bulunmaktadır. Kısacası Kerç yarımadasında Kırım'ın yeryüzü şekillerinin tamamı görülmektedir. Kırım'ın güneyinde önemli sıradağlar bulunmakta, üç sıra halinde birbirine paralel uzanmaktadır. Ovalar ise çok dayanıklı aktif platformlardan oluşmakta, Merkez Kırım Ovası, Tarhankut Yüksek Ovası ve Güney Kırım Ovası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

Kuzey yarım kürenin güney kesiminde bulunan Kırım'da ılıman iklim mevcuttur. Yarımada'nın iç kesimlerinde ise, sahip olduğu dağ sisteminden dolayı bozkır iklimi görülmektedir. Kırım'ın dağ sistemi iç bölgeler ile sahil bölgeleri arasında bulunmakta ve bu bölgeleri birbirinden ayırmaktadır. Dağların denize paralel uzanmasından dolayı iç kesimlere ılıman iklimin girmesini engellemektedir.⁴⁶ Dolayısıyla sıcaklıklar kuzeyden güneye doğru artış göstermekte, yağışlar ise kuzey kesimde azalıp dağlık alanlarda artmaktadır.⁴⁷ Dağlık alanlarda iç ve kıyı bölgelerinin ayrılması sebebiyle her iki iklim tipine de rastlanmaktadır. Bu bölgenin yıllık yağış ortalaması 300/400-500/600 mm civarında seyrettiği gibi sıcaklık kış aylarında -37°C'ye kadar düşebilmekte; buna paralel olarak toprakta don meydana gelmektedir. İşte bu özellikleri ile dağlık alanların iklimi diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Kırım'da her 100 m de sıcaklık 0,65 °C düşmektedir. Dağlık alanlarda rüzgârın hızı kışın 15 m/sn.ye ulaşmasına karşın ortalaması 7 m/sn.dir. Kıyı bölgelerinde ise rüzgârın ortalama hızı 3 m/sn.dir.⁴⁸

Kırım, ilkbaharda sonbahardan daha fazla güneş ışığı almasına rağmen, sonbahar ilkbahardan daha sıcaktır. Kırım'da en fazla güneş ışığını Yevpatoriya (Gözleve) almaktadır. Yağışlar ilkbahar ve sonbaharda yağmur şeklinde görülürken, kışın kar ve fırtınalı kar olarak görülmektedir. Dağlık alanlarda hem kar hem de yağmur yağışı

⁴⁴ Ramazan Özey, **age**, s. 359.

⁴⁵ Fatih Ünal, **age**, s. 8.

⁴⁶ Fatih Ünal, **age**, s. 14.

⁴⁷ Ramazan Özey, **age**, s. 359.

⁴⁸ Fatih Koca, **Kırım'ın Ekonomik Özellikleri ve Karadeniz Ekonomik İşbirliğindeki Önemi**, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010 s. 21.

meydana gelmektedir.⁴⁹ Göl ve akarsu konusuna gelindiğinde ise Kırım’da bulunan büyük göllerin tamamı tuzludur ve 50’ye yakın göl mevcuttur. Göller daha çok güneybatıda bulunmakta, göller içerisinde en büyüğü Sasık Sivaş gölü sayılmaktadır. Yarımada’daki göller genel olarak; Sakski, Sasık Sivaş, Moynakski, Kızılyar, Donuzlavliman, Çarılgaç, Bakalski, Algulski, Kerleustki, Kiatski, Krasna, Geniçeski, Çokrakski, Tobeçikski, Uzunlarski ve diğerleridir.⁵⁰

Başlıca akarsuları ise; Salgır, Karasu, Çorgana, Belbek Kaçı, İndalve, Kuzey Bulganak’tır. 1657 çay ve akarsuyun 150 tanesi sürekli olarak akmakta ve çoğunluğu 9-10 km’ye varmaktadır.⁵¹ Kuzeybatı Kırım dağı ırmakları (Alma, Kaça, Belbek, Çerna), Kırım’ın güney sahili ırmakları (Uçansu, Derekoyka, Ulu Uzen, Demirci, Doğu Ulu Uzen), Kuzey dağlarının ırmakları (Salgır, Mokriy İndol, Çuruk Su), Kerç yarımadasındaki akarsular (Melek Çeşme, Samarlı, Ayı Baş), yarımada’nın kuzeybatı ve kuzey bölümündeki akarsular (Çatırcık, Samarcık) olarak beşe ayrılır. Kırım’ın toprak özellikleri ise oldukça çeşitlilik göstermektedir. Dağ eteklerinde ve güney sahil bölgesinde kahverengi topraklar, iç bölgelerin bazı kesimlerinde ise kestane rengi topraklar görülmektedir. Kerç yarımadasının toprak özelliği ise karışıktır. Kaynağı toprak olan bitki örtüsünün çeşitliliği ise Kırım’da botanik coğrafya açısından Çöl Bölgesi ve Akdeniz Bölgesi olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Çöl tabiri yerel olarak kullanılmaktadır çünkü Kırım’da çöl yoktur. İç kesimlerde tahıl türleri yetişirken, kuzey Kırım’da sahra bitki örtüsü yetişmekte, güneyde ise Akdeniz bitki türlerine rastlanmaktadır.⁵² Jeopolitik açıdan Kırım’a bakıldığında ise Avrasya jeopolitiğinin kilit noktasını teşkil etmektedir. Doğu Yakası jeopolitiğinin Volga – Don hattı ile kopmaz bağlarla ilişkili olmasına rağmen, temel olarak Batı Yakası jeopolitiğine bağlıdır.⁵³

1.2. Rus İşgaline Kadar Kırım’ın Kısa Tarihi

Bulunduğu konum itibarıyla tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapan Kırım yarımadasının ilk sakinlerinin Taurlar olduğu öne sürülmüştür. 8. yüzyılda Kırım’a Kimmerler göç etmeye başladıktan sonra İskitler, Kimmerleri kovalayarak bu topraklara

⁴⁹ Fatih Ünal, *age*, s. 16.

⁵⁰ Fatih Ünal, *age*, s. 16.

⁵¹ Ramazan Özey, *age*, s. 359

⁵² Fatih Ünal, *age*, s. 18-21.

⁵³ Yücel Öztürk, “Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası”, **Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi: Osmaneliden 21. Yüzyılı Okumak**, Edt: Murat Ercan, Ali Ayata, Sultan Ece Altınok Çalışkan, Bilecik, 2016, s. 5.

gelmişlerdir. Herodot İskitler gelmeden önce bu ülkenin sahibinin Medler olduğunu belirtmiştir. İskitlerden sonra ise Yunanların gelerek koloni kurduklarından bahsetmiştir.⁵⁴ 6. yüzyılda Yunan kolonileri sahillerde kurulmaya başladıktan sonra, ilk olarak Kimmeri Bosforu sahilllerinde Kerç'in yerinde "Pantikapea", 5. yüzyılda Akıyar'ın yakınında Hersones, daha sonra Gözleve civarında Karkantida kurulmuş, daha sonra Yunanlar Kırım'ı zapt etme teşebbüsüne girişmişlerdir.⁵⁵

Yunanlar Kırım'a gelseler de İskitlerin mukavemetiyle karşılaşmış ve içlere nüfuz edemeyerek sonraki safhâlarda ticari ilişkiler kurabilmiştir. Sahil kolonileri MÖ. 4. ve MÖ. 1. yüzyıllarda Roma hâkimiyetinde bulunurken, içerisinde İskitler gibi göçebe bir hayat tarzına sahip olan Sarmatlar da yer almıştır.⁵⁶ Sarmatların egemenliği MS. 2. yüzyılın sonlarında güç kaybetmiş ve kuzeyden gelen Got saldırılarının etkisiyle Karadeniz'in bozkır kesiminde Sarmat dönemi sona ermiştir.⁵⁷ Kırım'da hâkimiyet kuran bir diğer kavim ise Baltık sahilllerinden Germen menşeli Gotlardır. MS. 180 yıllarında Karadeniz'in kuzeyine gelmişler, Dinyeper (Özü) Nehri'nin doğusu ve batısında olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Doğudakilerine Ostrogot batıdakilere Vizigot denilmiştir. Ostrogotlar, Vizigotlara göre daha teşkilâtlı olmuşlar ve bunun sonucunda bir devlet kurarak Karadeniz'in kuzeyindeki birçok kavmi hâkimiyeti altına almışlardır.⁵⁸

Sonraki dönemlerde Hunların önemli rol oynadığı kavimler göçü ile, çeşitli Türk boyları İdil (Volga) Nehri civarına gelmiş ve Kafkasya'nın kuzeyindeki Alanların bir kısmının batıya doğru göç etmelerine sebep olmuşlardır. Hunların baskısı altında kaldıkları için Alanların bir kısmı Kerç bölgesinden Kırım'a geçmişler ve Hunlar da onları takip ederek Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogotların coğrafi bölgelerine giriş yapmışlardır. Ostrogotlar ile Alanlar Hunlara karşı birlikte mücadele etseler de mağlup olmuşlar ve böylece Hunlar, Kırım coğrafyasına hâkim olmuşlardır.⁵⁹

Sonraki tarihlerde Attila'nın 453'te ölümünden sonra imparatorluğu dağılmaya yüz tutmuş ve kendisine tabi olan pek çok kavim, özellikle Germen kavimleri bağımsızlıklarını elde etmek için mücadeleye girişmiştir.⁶⁰ Sabirlerin hücum etmesi sebebiyle Ogur Türkleri

⁵⁴ Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. Muntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 288-289.

⁵⁵ Mirza Bala, "Kırım", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, 1977, s. 744.

⁵⁶ "Kırım", **Diyanet Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, 2002, s. 447.

⁵⁷ İlhami Durmuş, "İskitler", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Edt. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul 2014, s. 10.

⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, **IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 8.

⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, **age**, s. 16-18.

⁶⁰ Akdes Nimet Kurat, **age**, s. 22.

bölgeye gelmiş, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan birçok kavmi hakimiyeti altına almıştır.⁶¹ Karadeniz'in kuzeyinde Hunlardan sonra hakimiyetini tesis eden bir diğer güç ise Avarlardır. Avarlar hakimiyet sürecinde Bizans İmparatorluğu üzerine yönelmiş ve Trakya'ya kadar Bizans ülkesi Avarların istilâsına uğramıştır. 7. yüzyılın ortalarına doğru Karadeniz'in kuzeyindeki Kutrigur Bulgarları gittikçe kuvvetlenmiş ve kendi hanlarının idaresinde bir devlet olarak faaliyete geçmeleri üzerine, Avarlar Karadeniz'in çevresinden batıya itilmişlerdir. Bir müddet Franklara karşı savaştıktan sonra, Büyük Karl tarafından 796-805 yıllarında, Avarların bir askerî kuvvet olarak varlıklarına son verilmiştir.⁶²

Karadeniz'in kuzeyine hakimiyetini tesis eden Türk kavimlerinden bir diğeri ise Hazarlardır. Kuzeyde İdil Bulgar Devleti de dahil, Orta İdil bölgesini içine almış, batıda merkez Kiev olmak üzere doğu Slav topraklarının bir kısmını kapsamış ve güneyde Kırım'daki Bizans topraklarıyla komşu olmuştur.⁶³ Hazarlar, Bulgarların mağlubiyetinden sonra Karadeniz'e çıkarak Bizans'ın hakimiyet alanına girmişler ve ardından Kırım'a ilerlemişlerdi. Öyle ki 7. yüzyılın sonlarına doğru Kırım'da yerleşmiş bir Hazar garnizonu oluşmuştur.⁶⁴

Kırım'daki Gotlar henüz 7. yüzyılda Hazarlara tabi olmuş, kendi şehirlerini muhtariyet sistemiyle yönetmişlerdir. 787 yılında Hazarlar, Gotların muhtariyetini yavaş yavaş kaldırmaya başlamış ve Gotların Doros kalesini işgal ederek Kırım'daki Got hakimiyetine tamamen son vermiştir.⁶⁵ Bu tarihten sonra yarımada'nın Yunanlar zamanındaki adı olan Kerson literatürde muhafaza edilse de Kırım, Hazarlar zamanında Hazarya olarak anılmıştır.⁶⁶ Hazar Devleti'nin sükût sürecinde Ruslar, Oğuzlar ve Kıpçaklar bu devlete ağır darbeler vurmuş, neticede sınırları daralmış ve bundan sonra Azak ve Kırım taraflarında ikamet eden küçük bir devlet haline gelmiştir.⁶⁷

Karadeniz'in kuzeyi ve Kırım yarımadasının yerleşimini etkileyen bir diğer kavim ise Peçeneklerdir. Uzların (Oğuzların) baskısı altında Peçenek boyları İdil'i geçip Don boyu ve Kuban Nehri istikametinde gitmişlerdir.⁶⁸ Peçenekler daha sonra Kıpçaklar tarafından

⁶¹ Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 1, Ankara, 2002, s. 872

⁶² Akdes Nimet Kurat, **age**, s. 29.

⁶³ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 249.

⁶⁴ D. M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 61.

⁶⁵ Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, MEB Yayınları, İstanbul, 1987, s. 399.

⁶⁶ Peter B. Golden, **Hazarlar ve Musevilik**, haz. Osman Karatay, Çorum, 2005, s. 3.

⁶⁷ Zeki Velidi Togan, **agm**, s. 401-402.

⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, **age**, s. 45.

zayıflatılmış ve Karadeniz'in kuzeyinden çıkmalarında etkili olmuşlardır.⁶⁹ Bu tarihten sonra bölgede Kıpçak etkisi görülmeye başlamıştır.

Kıpçakların İdil boyuna gelmeleri 1030 tarihlerinde olduğu düşünülmektedir.⁷⁰ Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde burada karşılaştıkları ortamın kendi lehlerine olduğu söylenmektedir. Özellikle güneydeki Rus knezlikleri Kıpçaklar tarafından büyük bir tahribata uğramış ve Kiev Knezliği Kıpçakların etkisiyle zarar görmüştür.⁷¹ 11. yüzyılın ikinci yarımında İrtiş'ten başlayarak İtil'e uzanan geniş topraklar Kıpçakların olmuştur.⁷² Kırım'ın güney sahil kesiminde önemli ticaret şehirleri olan Yalta ve Sudak da Kıpçak hâkimiyeti altına girmiştir.⁷³ Kıpçakların çok geniş sahâlara hâkim olmaları birçok devlet ile siyasi etkileşime girmelerini sağlamıştır.⁷⁴ Önemli ticaret şehirlerine hakim olan Kıpçaklara, Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubad, Hüsameddin Çoban Bey'i, ülkelerine ve Kırım'a akın yapmak ve buradaki ticaret yollarının emniyetini almak için görevlendirmiştir. Hüsameddin Çoban Bey'in bilinen siyasi faaliyetlerinin en önemlisi bu sefer sonucunda onun kumandasındaki ordu sadece Sudak şehrini fethetmekle kalmamış, ülke içerlerine kadar nüfuz ederek Kıpçak ve Rus beylerine de boyun eğdirmiştir.⁷⁵ Anadolu Selçukluları bu bölgeye iktisadi anlamda bağlanmış, Sudak ve Anadolu arasında ticaret gelişmeye başlamıştır. Fakat çok geçmeden Venedikliler boğazları kontrol altına almış, Karadeniz ticaretinde söz sahibi olmuştur. Aynı devirde Moğol İmparatorluğu da Kırım limanlarının kıtalar arası ticarete sağladığı gelişmelerden yararlanmak için mücadeleye girmiştir. Moğol hâkimiyetine geçmeden önce, Kırım'ın güney limanlarına hâkim olan Cenevizliler hakkında birkaç bilgi verilmesi gereklidir. 1261'de Cenevizliler, dönemin Bizans imparatoru Mihail Paleologos'a yaptıkları yardıma karşılık olarak Karadeniz ticaretinin kontrolünü ele geçirmişlerdi. Moğolların Kırım'a gelmesi ile Cenevizlilerin bölgeye hâkim olması aynı döneme denk gelmiş ve sonucunda Karadeniz'deki ticaret gelişmişti. Altın Orda'nın Kırım'da hâkimiyet kurması üzerine Cenevizliler Moğolların siyasi üstünlüğünü kabul etmiştir. 1266 yılında Cenevizliler, Altın Orda hanı Mengü Timur'dan Kefe'de ticaret için yerleşme izni almış, zamanla Kırım

⁶⁹ Akdes Nimet Kurat, **Peçenekler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 221.

⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, **IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 73.

⁷¹ Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar-Kumanlar", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, Ankara, 2002, s.736.

⁷² Sercan M. Ahincanov, **Kıpçaklar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 178.

⁷³ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 140.

⁷⁴ Mualla Uydu Yücel, "Kuman/Kıpçaklar", **Ortak Türk Tarihi**, Edt: Osman Karatay, Saadettin Gömeç, Bilgehan Atsız Gökdağ, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2019, s. 481.

⁷⁵ Yaşar Yücel, "Çoban Oğulları Beyliği", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 23, S. 1-2, Ankara, 1965, s. 65.

sahillerinde başka kolonilerde kurmuş ve 1381 yılında Altın Orda Devleti'ne Kırım'daki güçlerini kabul ettirmişlerdir.⁷⁶

Bilindiği üzere Moğol İstilasası dünya tarihini önemli derecede etkilediği gibi Kırım'ın siyasi durumunu da büyük ölçüde etkilemiştir. Cengiz Han, 1222 yılında en iyi kumandalarından Cebe Noyan ve Subedey Noyan'ı Derbend üzerinden Kafkasya'nın kuzeyine ve Kıpçak Hanlığı üzerine sefere, büyük oğlu Cuci Han'ı ise İdil Nehri'nin doğusuna göndermişti. Güney Kafkasya'ya gelen Moğollar, Kafkas kavimlerinin bir kısmını mağlup etmiş ve daha sonra da Kıpçakları yenilgiye uğratmıştır. Buna karşılık Kıpçaklar Rus knezleriyle anlaşıp Moğollara karşı koymak için mücadeleye girişmeler de başarılı olamamış ve Moğollar iki orduyu mağlup ederek Sudak'ı yağmalamış ve böylece bölgede Moğol hakimiyeti başlamıştır.⁷⁷

Kuzey Kafkasya ve Aşağı Don Havzası'nda başlayan Moğol hakimiyeti 1244 yılına gelindiğinde Kiev'e kadar ulaşmış, Çernigov ve Kiev Moğollar tarafından yakılıp yıkılmıştır.⁷⁸ Yeni fethedilen bölgeler; Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar, Ural Havzası, Don, Donetz, Dinyeper ve Bug Nehirlerinin aşağısı, Dinyester'in ağzı ile Prut Nehri'nin aşağısı, Kuban, Kuma ve Terek havzaları boyunca uzanan bozkırlar; yani bütün eski Avrupa İskit ülkesi, Bulgar ülkesine ait orta Volga ve onun kolu Kama'nın suladığı orman bölgeleri olmak üzere Moğol Hanlığı için çok büyük bir araziyi yönetme şansı yaratmıştır. Bu bozkırlarda Moğol unsurlarının hâkim olduğu Türk orduları konargöçer bir hayat sürmüşlerdir. Öyle ki Cengiz Han'ın vasiyetnamesine göre büyük Kağan Batu'ya dört bin esas Moğol verilmiş, geri kalanları ise Kıpçaklar, Bulgarlar, Oğuzlar oluşturmuştur.⁷⁹ Nitekim Moğollar, Deşt-i Kıpçak'ın siyasi yapısını değiştirmiş olsa da bölgenin asli unsurunun Kıpçaklar olması sebebiyle oluşan sağlam ortak etno-kültürel yapıyı yıkamamışlardır.⁸⁰ 14. yüzyılda, Altın Orda, Türkleşme ile birlikte kademeli olarak İslamlaşmıştı. Cengiz imparatorluğunun batı eyaletlerinde Moğollar küçük bir azınlık oluştururken, Türkler, özellikle batı Kıpçak lehçelerini konuşanlar, hem hanın ordusunda hem de Karadeniz bozkırlarının fethedilen sakinleri arasında hâkimdi. Zamanla Altın Orda'nın Türk ve Türkleşmiş sakinleri Tatarlar olarak bilinmeye başlanmıştır.⁸¹

⁷⁶ Mirza Bala, *agm*, s. 745.

⁷⁷ İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 69.

⁷⁸ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 86.

⁷⁹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 432.

⁸⁰ Sercan M. Ahincanov, *age*, s. 281.

⁸¹ Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Brill, Boston, 2011, s. 4.

Altın Orda Devleti zamanında Kırım'ın resmi olarak ilk idare görevi ise Cuci'nin nesli Tokay Timur'un oğlu Öreng Timur'a verilmiştir.⁸² Sonraki dönemlerde Altın Orda devrinde Kırım bölgesini incelerken Emir Nogay'dan bahsedilmesi gerekmektedir. Tuda Mengü Timur (1282-1287) hâkimiyeti döneminde Emir Nogay, devlet içerisinde hâkimiyetini daha da kuvvetlendirmiş, idari görevlere fazlaca karışması feodal kavgaları beraberinde getirmiş, daha sonraki dönemlerde Altın Orda'nun düşüşüne bir zemin hazırlamıştır.⁸³

Kırım'da etkili olan bir diğer isim ise Mamay Mirza'dır. Altın Orda'da Toktamış Han'ın tahta çıktığı süreçte geniş bir karmaşa ortamı vardı. Bu dönemde yirmiden fazla hanın tahta çıkmasına rağmen gerçek hâkimiyet Mamay Mirza'nın elindeydi.⁸⁴ Mamay, 1380 yılında vergi vermediği için cezalandırmak istediği Ruslar ile girdiği mücadeleyi kazanamayıp büyük bir zayıflık vererek Kırım'a dönmüştür.⁸⁵ Daha sonra Kırım coğrafyasında Toktamış Han'ın hakimiyeti Timur tarafından güçlendirilmek istenmişti. Timur, Toktamış Han'ı siyasetinde kullanma amacı ile onu desteklemişti. Toktamış, 8 Eylül 1380 tarihinde Kulikovskaya savaşında Ruslara yenilerek Kırım'a dönen Deşt-i Kıpçak hâkimi Mamay Mirza'yı Don Nehri'ne dökülen Kalka Irmağı boyunda mağlûp etmişti. Böylece yirmi yıldan beri devam eden fetret devrine son vermiş ve Altın Orda Hanlığı'na bağlı olan toprakların tamamını ele geçirmişti.⁸⁶ Toktamış gücünü tesis ettikten sonra yönünü Timur'un hakimiyeti altında olan Harezm'e yöneltmiş, Timur ile mücadeleye girişmişti. Timur ile Toktamış'ın savaşında kazanan taraf, savaş süreci boyunca değişse de sonucunda Timur büyük bir ganimet elde etmişti.⁸⁷ Toktamış Han, 1405 yılına kadar devam eden kaçak hayatı sırasında Edigey Mirza onu yakalayabilmek için uğraşmış, bir süre sonra Edigey ve adamları tarafından takip edilirken Karaton ırmağı boyunda atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak ölmüştü. Ölümünden sonra oğulları Altın Orda Hanlığı mirası üzerinde pay almak için mücadeleye girişmiş, böylece hanlık yıkılma aşamasına gelmişti.⁸⁸ Altın Orda hükümdarı Toktamış Han ile mücadeleye girerek bu devleti parçalayan Timur, Kefe'yi de himayesi altına alarak Ceneviz kolonilerine ağır bir darbe vurmuş, fakat bu durum kalıcı olmamıştı. Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının Kefe

⁸² V. D. Simirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 58.

⁸³ A. Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve İnhitatu**, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s. 66-67.

⁸⁴ İlyas Kemaloğlu, "Toktamış Han", **Diyanet Ansiklopedisi**, C. 41, İstanbul, 2012, s. 231.

⁸⁵ İlyas Kemaloğlu, **age**, s. 104.

⁸⁶ İlyas Kemaloğlu, **agm** s. 231-232.

⁸⁷ A. Y. Yakubovskiy, **age**, s. 248.

⁸⁸ İlyas Kemaloğlu, **agm** s. 232.

seferine kadar Cenevizliler Kırım'daki kolonilerini elinde tutmuşlardı. Bu arada Altın Orda'nın parçalanmasından sonraki iç çekişmeler Kırım'da etkili olmuş, karışıklıklar Kırım Hanlığı'nın kuruluşuna kadar devam etmişti.⁸⁹

1419'dan sonraki yüzyılda Altın Orda Devleti parçalara ayrılmış ve yeni Türk-Tatar güç merkezleri ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan bu Tatar hanlıkları kuzeyde Kazan, güneyde Kırım ve doğuda Astarhan ile Nogay Orda'dan ibaret olup ilaveten küçük bir Tatar devleti olan Kâsım Hanlığı ise Kazan Hanlığı'ndan ayrılarak ortaya çıkmıştır. Tatar hanlıklarının her biri kendine Altın Orda mirasının meşru varisi gözüyle bakmıştı. Çevresinde kopmalar yaşanırken Altın Orda'nın merkezi, Aşağı İtil boyundaki payitahtı Saray şehri ile birlikte bir devlet olarak varlığı sürdürmeye devam etmişti. Hâl böyle iken, Türk-Tatar ulusları iktidar için amansız bir mücadele içerisine girmiş ve ayrıca kendilerini Altın Orda'nın gerçek varisleri olarak sunmak için çabalamışlardı. Bir devlet olarak Büyük Orda'nın tarih sahnesinden silinişi kesin olarak tayin edilememiştir.⁹⁰

Yukarıda tarih boyunca Kırım'a yapılan göçlerden ve Kırım'da kurulan siyasi teşekküllerden bahsedildikten sonra, Kırım tarihinde önemli bir yeri olan Kırım Hanlığı ve hanlıktan biraz öncesinde ve sonrasında Türk kavimlerinin bölgeye yerleşiminden ve siyasete etkisinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Kırım içlerine ve kıyıda Sudak'a yerleşme, başlangıçta güneyde bulunan Frank ve Slav halka müdahale olmaksızın gelişmiştir. 14. yüzyıla gelindiğinde Volga kıyısında hüküm süren Tatar hanları kendilerini Kırım'ın hâkimi olarak görmüşler, Kırım'a ve bozkır eyaletlerine valiler atamışlardır. 14. yüzyılın sonlarında valilerin hiçbiri Kırım'ı bağımsız bir siyasi güç haline getirmeyi düşünmemiş, bir dönem Taş Timur bu düşüncüyü gerçekleştirmiştir. Fakat genel olarak tüm tarihçiler Taş Timur'un haleflerinden Hacı Giray'ın bağımsız Kırım Hanlığı'nın ilk hanı olduğu konusunda hem fikir olmuştur.⁹¹

Hacı Giray, hanlığın, kendi adını taşıyan ilk parasını 1441-1442 yıllarında Solhat şehrinde bastırmak ve baş şehir olarak Bahçesaray'ı seçmek suretiyle hanlığın fiilen kuruluşunu sağlamıştır. Hacı Giray'ın soyundan gelenler "Giray" hanedanı adıyla anılmışlar ve hanlığın yıkılışına kadar yaklaşık 350 yıl boyunca Kırım Hanlığı tahtının sahipleri olmuşlardır. Kırım Hanlığı'nın kurulmasında, I. Hacı Giray'ın katkıları yanında, bölgede yaşayan kabilelerin de önemli bir yeri olmuştur. Altın Orda Devleti içinde ayrı bir yere ve

⁸⁹ "Kırım", **Diyanet Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, 2002, s. 449.

⁹⁰ István Vásáry, "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hakimiyet Uğruna Mücadele", çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 29, S. 1, 2014, s. 328-329.

⁹¹ Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, çev. Eşref B. Öz bilen, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 15-16.

öneme sahip olan Kırım beyleri, yarımada dışındaki steplerde dolaşan Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak isimli kalabalık kabilelere dayanmışlardı. Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda aslî unsur olan bu kabile güçlerine “Karaçi”; beylerine ise “Karaçi beyleri” denilmiştir.⁹² Hanlığın askerî, idarî ve sosyal yapısının şekillenmesi, büyük oranda yine bu kabileler sayesinde gerçekleştirdi. Kırım Hanlığı dâhilinde yaşayan ve hanlığın vücut bulmasında önemli bir yere sahip olan bu kabilelerin, hanlığın iç yapısının şekillenmesine, dinamizm kazanmasına, kuvvet bulmasına veya kuvvetten düşmesine, dolayısıyla da iç savaşlara sahne olmasına veya kargaşa içerisine girmesine doğrudan etkileri olmuştur.⁹³

Hacı Giray, Kırım'da hakimiyetini tesis ettikten sonra kabileler ile birlikte Saray hanı Ahmed Han, Moskova ve Lehistan ile daha sonra da Kefe Cenevizlilerine karşı mücadeleler vermiş, II. Mehmed ile ittifaklar kurmuştur. Müttefiklerine önemli yardımlarda bulunarak hanlığı siyasi konumunu yükseltmiş, Cenevizlilerin Carlo Komellino idaresindeki 6000 kişilik kuvveti imha etmiştir. II. Mehmed İstanbul'u fethedince ilişkilerini sağlamlaştırmış, 1454'te Osmanlı donanması Kefe'ye geldiğinde Hacı Giray da 6000 atlı ile karadan kuşatma başlatmıştı. Cenevizliler padişaha haraç vermeyi kabul ettikten sonra da geri çekilmişlerdi.⁹⁴

Sonraki safhâlarda Hacı Giray'ın Cenevizlilere olan düşmanca hareketleri Cenevizlilerin onu tahtan indirmesine yol açsa da birkaç ay sonra tekrar tahta geçmiş, başarıları Kırım Hanlığı'nı Doğu Avrupa'da ve Karadeniz'de siyasi bir devlet haline getirmiş ve 1466 yılı yazının sonlarına doğru arkasında taht için mücadele verecek birçok evlat bırakarak vefat etmişti.⁹⁵ Hacı Giray'ı ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht mücadeleleri uzun bir süre devam etmiştir. Mücadelelerde yenilen taraf, bozkır steplerine kaçmış veya Kefe'ye sığınarak mücadeleye devam etmişti. Esas mücadele Nur Devlet ile Mengli Giray arasında olmuştu ve Kefe'deki Cenevizliler iki taraf arasındaki mücadelelerde taraf tutarak önemli bir rol oynamıştı. Mengli Giray, Nur Devlet'e yenilip Kefe'ye sığındıktan sonra Şirin kabilesi beyinin ve Cenevizlilerin yadımı ile tahtı tekrar ele geçirmiştir. Öyle ki Cenevizliler Mengli Giray'ın Osmanlılara karşı sağlam bir müttefik olacağını düşünmüşlerdi. 1469 yılında Mengli Giray, Fatih Sultan Mehmet'e bir mektup yazmış ve

⁹² Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara, 2002, s. 486.

⁹³ M. Metin Hülagü, “Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441–1783)”, **Uluslararası Türkoloji Sempozyumu**, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), Simferepol, Ukrayna, Kırım, 31 Mayıs-4 Haziran 2004, s. 2.

⁹⁴ Halil İnalçık, **Kırım Hanlığı Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar (1441-1700)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 45.

⁹⁵ Halil İnalçık, **age**, s. 45-46.

Yakup Bey'in donanmasının Kırım sahillerinin yakıp yıkmamasından şikâyet etmişti. 1475'e doğru Şirin Beyi Eminek, Osmanlı Devleti ile anlaştığı ithamı altına Cenevizlerin ısrarıyla mevkiinden uzaklaştırıldığında, beyleri etrafında toplayarak isyan başlatmıştı. Mengli Giray bu durumda kaçarak Cenevizlilere sığınmayı denemiş, fakat Cenevizliler Nur Devlet ile anlaşma yapmışlardı. Nur Devlet Han ile de bozuşan Eminek, Cenevizlilere karşı Osmanlı'ya müracaat etmiş, Fatih Sultan Mehmet bunu fırsata dönüştürerek Kırım'a donanma göndermiştir. Kırım limanları zapt edildikten sonra Mengli Giray Han, Cenevizlilerin hapsinden çıkarılmış ve Kırım Hanlığı Nur Devlet'in elinden alınarak Mengli Giray'a verilmiştir. Taht karşılığında ise Mengli Giray Han, Osmanlı Devleti'ne olan tabiiyetini kabul etmiştir.⁹⁶

Kırım'ın limanları Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girince ticari faaliyetler artmış, Kırım'dan ve Anadolu'dan Kefe'ye göçler olmuş ve kültürel bakımdan gelişmiştir. Osmanlı tabiiyeti neticesinde Kırım'da istikrar tekrar sağlanmış, Hacı Giray'ın oğulları arasındaki mücadeleler sona ermiştir. Osmanlı himayesinden yoksun olan diğer hanlıklar (Kazan, Astarhan, Nogay ve Kasım Hanlıkları) ise zamanla ortadan kalkmışlardı. Bir taraftan Mengli Giray, Kazan kuvvetleriyle mücadele ederken, Osmanlı Devleti Boğdan'a sefer düzenlemişti. Yapılan anlaşmaya göre Kırım hanı, Osmanlı Devleti'nin yaptığı seferlerde yardımda bulunacaktı fakat Mengli Giray anlaşmaya uymayarak Kazan ile yapılan mücadeleye devam etmişti. Bu davranışı da onun tutuklanıp İstanbul'a getirilmesine neden olmuş, Kırım Hanlığı'na ise Nur Devlet getirilmişti. Eminek Mirza'nın İstanbul'a yazdığı mektupla ise bu karar değiştirilmiş, Mengli Giray serbest bırakılarak Kırım Hanlığı'nın başına geçmişti.⁹⁷

Mengli Giray Kırım Hanlığı'nın başına tekrar geçtiğinde gerçek manada istikrarlı bir yapı oluşturmuş ve sağlam bir mevkiye yükselmişti. Osmanlı Devleti ise kuzey politikasını tümüyle Kırım Hanlığı üzerine inşa etmişti. Daha sonra değişen siyasi ortamda Mengli Giray, Moskova Büyük knezi III. İvan ile bir ittifak kurma yoluna gitmişti.⁹⁸ Daha sonra yapılan ittifak 1502'de Mengli Giray'ın Saray şehrini tahrip ederek Altın Orda Hanlığı'na son darbeyi vurduktan sonra bitmişti. Altın Orda'nın çökmesi ile ortaya çıkan bu iki devlet Altın Orda sahasına hâkim olmak için mücadeleye girişmişti. Kırım Hanlığı, Moskova'ya

⁹⁶ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 421.

⁹⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 488.

⁹⁸ Yücel Öztürk, "Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım", **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Edt: Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 18.

karşı Yagellonlarla⁹⁹ sıkı ittifak siyasetini kabul etmişti. Hanlık, merkeze hâkim olmak istemiş, I. Mehmed Giray babasının son yıllarında kalgay sıfatı ile, ardından han olarak Moskova Knezliği'ne karşı şiddetli akınlara başlamıştı. Kardeşi Sahib Giray, Kazan tahtına Oka Nehri üzerinde Belski'nin ordusunu bozguna uğratarak Moskova önüne kadar gitmiş ve şehrin etrafını ateşe vermişti. Ertesi yıl Astrahan'ı ele geçirip Moskova'ya vergi ödetmeye başlamıştı. I. Mehmed Giray, hanlığı en güçlü zamanlarına eriştiği bir anda Astrahan seferinden dönerken Nogaylar tarafından bir baskında öldürülmüştü. Bundan sonra ise Kırım Hanlığı, Moskova Knezliği ile Volga havzasında Altın Orda mirası üzerinde şiddetli bir mücadeleye girişmişti.¹⁰⁰

Bu dönemde Kırım'daki kabileler siyasi anlamda oldukça etkili olmuştu. Rakip hanlar, etrafında Osmanlı hakimiyetine karşı birtakım iç savaşlara ve Kazan ile Astrahan'da Moskova'nın nüfuzunun yerleşmesine sebep olmuşlardı. Bu esnada I. Mehmed Giray'ın oğlu Gazi Giray ve ardından kardeşi İslam Giray, Cengiz Han yasasına göre sırayla tahta çıkmışlar, fakat I. İslam Giray padişahın gönderdiği hanlara Saadet Giray ve ardından Sahib Giray'a karşı şiddetli mücadelelerde bulunmuş, bağımsız han sıfatıyla 1532'de hanlık tahtını ele geçirmeyi başarmıştı.¹⁰¹

Bu tarihten sonra, özellikle 1532-1552 dönemindeki gelişmeler, tüm bölgenin siyasi birliğini sağlamak için yeniden ortaya çıkan, egemen bir güç olan Doğu Avrupa tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Diğer yandan Altın Orda mirası için belirleyici mücadele şimdi Moskova ve Kırım Hanlığı arasında olmuştu. Bu dönemden sonra Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı seferler düzenlemiştir.¹⁰² İslam Giray tahtta 5 ay kalmış, fakat Osmanlı muhalefeti ile birlikte rakiplerine karşı hanlığı elinde tutamayacağını anladıktan sonra tahtan çekilme kararı alarak, hanlığı Sahip Giray'a bırakmıştır. Sahip Giray tahta geçtiğinde önemli faaliyetlerinden biri Moskova'ya karşı yaptığı seferler olmuştur.¹⁰³

1549'da Safa Giray ölünce Kazan halkı Safa Giray'ın Kırım'da bulunan oğlu Bukay'ın (Bölük Giray) Kazan'a gönderilmesini istemişti. Buna karşılık Sahib Giray, İstanbul'da bulunan yeğeni Devlet Giray'ın Kazan Hanlığı'na gönderilmesi için padişahıtan ricada

⁹⁹ 14-16. yüzyıllar arasında Orta Avrupa'da hüküm sürmüş Litvanya kökenli bir kraliyet ailesi.

¹⁰⁰ Halil İncelik, "Kırım Hanlığı", **Diyanet Ansiklopedisi**, c. 25, Ankara, 2002, s. 451.

¹⁰¹ V. D. Simirnov, **age**, s. 250-252.

¹⁰² Halil İncelik, "Struggle For East-European Empire: 1400-1700 The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire" **The Turkish Yearbook of International Relations**, Vol: XXI, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1982, s. 4.

¹⁰³ Muzaffer Ürekli, **Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1541-1569)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 31-37.

bulunmuştu. Ancak bu istek Osmanlı tarafından gözden çıkarılmış olan Sahib Giray'ın bertarafı için fırsat olmuştur. Devlet Giray, görünüşte Kazan hanı tayin edilerek yola çıkarılmış, 1551'de Gözleve iskelesine çıkmıştı. Buradan Bahçesaray'a giderek 2 Ekim'de hanlığını resmen ilan etmiş, Sahib Giray, oğulları ve torunları ile birlikte ortadan kaldırılmıştı.¹⁰⁴

Devlet Giray, hanlığın başına geçtiği dönemde yine önemli bir olay olarak Moskova'nın cezalandırılması karşımıza çıkmaktadır. Devlet Giray Han 1570 yılında Çar IV. İvan'ın kayınpederi olan Kabartay hâkimi Temrük'ün üzerine yürüyerek onu cezalandırmış ve devamında Moskova'ya saldırmak için büyük bir ordu toplamaya başlamıştı. Devlet Giray Han'ın Rusya topraklarına girdiğini işiten Çar IV. İvan, 16 Mayıs 1571 tarihinde ordusuyla birlikte Serpuhov şehrine doğru yöneldiyse de pek çok "opriçnik"¹⁰⁵'in çarı terk etmesi ve ayrıca Kırım hanının da Serpuhov üzerine yürüdüğü haberi gelmesi ile durumu daha da ağırlaşan IV. İvan, kaçmak zorunda kalmıştı. Öncelikle Tula üzerine yürüyen Devlet Giray Han burayı yakıp yıktıktan sonra Serpuhov'a yönelerek şehri darmadağın etmişti. 23 Mayıs 1571 tarihinde Devlet Giray Han ve ordusu Moskova önlerinde görünmüş, 24 Mayıs 1571 günü sabahın erken saatlerinde Türk-Tatar ordusu aniden Moskova'ya saldırarak şehri ateşe vermişti.¹⁰⁶ Sonrasında ise Devlet Giray Han 1577 yılında vebadan ölecek yerine II. Mehmed Giray Han geçmiştir.¹⁰⁷

II. Mehmed Giray tahta geçmiş olsa da Devlet Giray'ın ölümünden sonra Kırım'da mevcut düzen bozulmuş ve iç karışıklıklar başlamıştı. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin İran ile yaptığı mücadelede Kırım hanından yardım istemesi üzerine II. Mehmed Giray, bu sefere 100.000 kişilik bir kuvvetle katılmıştır. Kırım hanı Şemahı'ya kadar gitse de kışı orada geçirmeyerek oğlu Gazi Giray'ı bırakıp Kırım'a geri dönmüştür. II. Mehmed Giray'ın padişahın iznini almadan katıldığı seferi yarıda bırakarak Kırım'a dönmesi tepkiyle karşılanmıştı. Kırım hanı, daha sonra devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşlarına ikinci kez katılma emri almış, ancak bu seferi de yarıda bırakıp Kırım'a dönmüştü. II. Mehmed Giray'ın bu tavırları, onun Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin bozulmasına, hattâ asî olarak

¹⁰⁴ Feridun Emecen, "Sâhip Giray", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 35, İstanbul, 2008, s. 519-520.

¹⁰⁵ İvan döneminde kurulan bir muhafız birliğinin üyelerine verilen isim.

¹⁰⁶ Serkan Acar, "Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Güz 2013, S. 39, s. 101-103.

¹⁰⁷ V. D Smirnov, **age**, s. 273.

nitelendirilmesine sebep olmuş, daha sonra kardeşi Alp Giray tarafından yakalanarak öldürülmüş, hanlığın başına kardeşi II. İslam Giray geçmiştir.¹⁰⁸

İslam Giray'ın kısa süren hükümdarlığından sonra Gazi Giray tahta geçse de 1608'de ölümünden sonraki süreçte Canı Bek Giray'ın dönemi başlamıştır. Canı Bek Giray 1610-1635 arası üç defa Kırım tahtına çıkmış, ona karşı Mehmed Giray ve Şahin Giray düşmanlık yaparak Nogay ve Rus iş birliği ile tahtı zorla ele geçirmişlerdi. Daha sonra 1644 yılında Kırım tahtına III. İslam Giray geçmiş ve bu dönemde Osmanlı Devleti ile birlikte Rusya'ya karşı taarruzlar yapılmıştır. Bu dönemde aynı zamanda İslam Giray Han ile Kırım beyleri ve mirzaları arasında mücadeleler cereyan etmiş ve bu mücadeleleri Kırım beyleri ve mirzaları kazanmıştır. Bu durum Kırım'daki iç karışıklıklarının artmasına sebep olmuştur.¹⁰⁹ Daha sonra Osmanlı-Rus çarpışmalarının devam ettiği süreçte tahta Murad Giray geçmiş ve Osmanlı'nın Lehler ile mücadelesine yardım edilmediği gerekçesiyle tahttan indirilmiştir. Bu esnada Osmanlı Devleti ile Avusturya mücadele içerisindeydi ve Ruslar da aynı zamanda devleti yıpratmaya devam etmişti. II. Devlet Giray'ın tahta geçtiği süreçte 1699 yılında Osmanlı Devleti, Karlofça Anlaşması ile ilk mağlubiyetlerine imza atmıştı.¹¹⁰

Değişen siyasi ortamda İsveç ve Rusya arasında savaş çıkması üzerine I. Petro ile Osmanlı Devleti arasında 1700'de İstanbul Muahedesi imzalanmış ve Azak Kalesi ve çevresi Rusların eline bırakılmıştır. 1713 yılına gelindiğinde Devlet Giray'ın yerine Kaplan Giray tahta çıkmış, Edirne Muahedesi ile Rusya ile Türkiye arasındaki sınırlar çizilmiş ve bu sınırlar Küçük Kaynarca Anlaşmasına kadar devam etmiştir. 1725 yılında I. Petro'nun ölümünden sonra Ruslar, Kırım'a bir harekât düzenlemiş ve Bahçesaray şehri yakılıp yıkılmıştır. 1739'da da aynı politika devam etmiş ve Ruslar Kırım'ı tekrar harabeye çevirmişlerdi.¹¹¹

1736 yılında Ruslar Bahçesaray'a kadar gelip şehri tahrip etmesinden sorumlu tutulan Selamet Giray, Osmanlılardan yardım istemeyemeyeceklerinin farkına varmıştı. Gelecekteki işgallerin getireceği yıkımı engellemek amacıyla Çarlık ile siyasi ve ticari bağlar kurmanın önemini fark etmişti. İmparatoriçe Elizabeth, bağ kurma teklifine olumlu yaklaşmıştı. Elizabeth'in siyaseti, Büyük Katerina tarafından da takip edilmişti. Kırım

¹⁰⁸ Emine Erdoğan Özünlü, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı- Kırım Hanlığı İlişkileri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 27, 2010, s. 495-496.

¹⁰⁹ A. A. Novoselyskiy, **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 402.

¹¹⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, **age**, s. 492.

¹¹¹ Saadettin Yağmur Gömeç, **age**, s. 492-494.

Giray Han, 1763'te Bahçesaray'da kalıcı bir Rus elçiliği kurulmasını onayladı. Ancak, veliahdı III. Selim Giray elçiyi geri gönderdi ve 1768'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasına kadar Kırım ve Rusya arasında doğrudan bir diplomatik ilişki kurulmamıştır. 1768-1774'teki yıkıcı savaş, Rusların Leh ittifakının peşinden Han'ın Balta kentine girmesiyle başlamıştı. İlerleyen yıllarda, önceki yüzyılların tersine, Osmanlılar ve Kırımlılar arasında bir askerî iş birliği söz konusu olmamıştı. Kırım Hanı'nın Besarabya'dan Rus beyliklerine saldırmasıyla bu durumun istisnası gelişmişti. Osmanlıların artık, Kırım'ı Ruslara karşı savunmaya yardım edememeleri ve Kırımlılar arasında Ruslarla ittifaka girmenin aristokrasiyi Han karşısında eski konumuna getirmesine olan inanç, Şirin aşireti önderliğinde Kaplan Giray Han'ı Ruslar ile Kırım bağımsızlığının yeniden kurulmasını görüşmeye zorlamıştı. Kaplan Giray'ın ihanetini öğrenen Osmanlılar ise onun yerine, Selim Giray'ı tahta geçirmişti. Takip eden 1771 Rus işgali sırasında, Katerina adına Rus generali Dolgoruky, Kırımlılara bağımsızlık vaat eden ve İstanbul ile bağlarını koparmaya çağıran bir manifesto yayınlamıştır. Aristokrasinin ve Girayların çoğu Rusya tarafına geçmiş ve Selim Giray pes etmişti. Aşiret liderleri daha sonra Osmanlı tarafından aday gösterilen Maksud Giray'ı reddetmiş ve Rus taraftarı olan II. Sahib Giray Han ve Şahin Giray Kalgay'ı seçmişti. Sözde bağımsız devletin temelleri, Şirin Aşireti'nin başkenti Karasupazar'da 1772'de imzalanan antlaşmayla atılmıştı. Antlaşmada kararlaştırıldığı üzere, tüm idari gücü Osmanlı ve Rusların karışmadığı bir süreçte seçilecek ve tüm idari gücü elinde bulunduracak bir Han tarafından yönetilecek bağımsız Kırım kurulacaktı. Ruslar "sıkı müttefik" sayılacak ve Kefe'de Osmanlıların yerini alacaktı. Bağımsızlık ancak Osmanlılar tarafından iki yıl sonra 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda tanınmıştır.¹¹²

1776 ve 1778 arasında Rus himayesindeki Şahin Giray'ın, Rus yardımıyla gücü eline geçirmesi ve hukuki ve idari alanda batılı reformları uygulamaya koyması büyük bir isyan başlatmıştı. Çıkan isyanlarda Şahin Giray'ın Osmanlı Devleti'ndeki Rum ve Slavların Kırım'a yerleştirmek için yaptığı hazırlıklar önemli rol oynamıştı. Bu yeni koloniler çarichenin silahlı kuvvetlerinin kontrolü altında verilmiş ve görevleri Kırım'da Rusya'nın pozisyonunu güçlendirmektir. Başlangıçta birkaç yüz göçmen gelse de daha sonra kitleler halinde Yenikale civarına yerleştirilmişlerdir. Albants olarak adlandırılan bu grubun Kırım'a gelmesiyle Tatarlar isyan ateşi yakmış ve Şahin Giray'ın sarayını ateşe

¹¹² M. Akif Kireççi, Selim Tezcan, **Kırım'ın Kısa Tarihi**, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2015, s. 27-28.

vermişlerdir. Bu isyanlara karşılık Rus ordusu Şahin Giray’a destek vermiş ve isyan çıkan şehirler topa tutularak isyan bastırılmıştı. Şahin Giray 1778’de tekrar güçlü bir şekilde iktidarı elinde tutmuş, reform hareketlerine devam etmişti. Çok geçmeden 1781 yılında Rus nüfuzuna daha fazla tahammül edemeyen Kırımlılar Şahin Giray’a karşı yeniden bir isyan başlatmışlardır.¹¹³

1782 yılında Şahin Giray’ın kendi ordusunun bir kısmı isyana katılmış ve asiler güçlenmeye başlamıştı. Nisan ayına doğru Tatar kabileleri ulema ve Kefe kadısı Şahin Giray’ı tahttan indirmeyi planlamaktaydılar. Karşı karşıya gelen iki gücün mücadelesi sonucunda Şahin Giray’ın güçleri mağlup duruma düşmüş ve Katerina’nın Şahin Giray’a olan destekleri yine başarısız olmuştu. Katherina, Şahin Giray’ı tekrar başa çıkarmak istese de Potemkin Şahin Giray’ın sebep olduğu masraflara son vermek için Katerina’yı Kırım’ın ilhakı için ikna etmeye çalışmıştır. Sonucunda Katherina ikna olmuş ve Kırım’ın ilhakını belirten bir bildiri yayınlamıştır.¹¹⁴

Rusya, diplomatik bir adım ile Osmanlı Devleti’ni tamamen bir emrivaki ile karşı karşıya bırakmıştır. Rus elçisi Boulgakof, bir nota ile Kırım’ın hukuken Rusya’ya ait olduğunu ve Osmanlı devletinin hiçbir hak talebinin olmayacağını belirten bir belgenin kendilerine verilmesini istemiştir. Rusya, “senet” olarak tabir edilen belgenin verilmesi müzakerelerine hemen başlanmasını ve tavassut devlet istenmeyeceğini de şart koşmuştu. Sadrazam Halil Hamid Paşa başkanlığında yapılan müzakereler neticesinde, Osmanlı Devleti’nin savaştaki mali ve askeri durumda olmadığı ve siyasi durumun da Rusya’nın lehine olduğu gerekçeleri gösterilerek istenilen “senedin” Rusya’ya verilmesi yolunda görüşler ağırlık kazanmıştır. Neticede hazırlanan “Kırım’ın Senedi”nin kırmızı kalemle yazılması ve bu şekilde verilmesi kararlaştırılmıştır. Boulgakof, kırmızı kalemle yazılan belgeyi kabul etmeyince resmi prosedürlere göre hazırlanan “Kırım’ın Senedi” Ocak 1784 tarihinde Rusya’ya verilmiştir.¹¹⁵

Kırım’ın Osmanlı Devleti’nin elinden çıkması, Osmanlı Devleti’ni oldukça olumsuz yönde etkilemiştir. Öyle ki Osmanlı Devleti, Müslüman Türklerin yaşadığı bir toprak parçasını kaybetmişti. Buna ek olarak Kırım, Osmanlı Devleti’nin Rusya ile iletişiminin önemli bir parçasıydı. Rusya ve Osmanlı arasında gerçekleşecek elçilik görüşmeleri hep Kırım ve

¹¹³ Alan Fisher, *age*, s. 96-100.

¹¹⁴ Alan Fisher, *age*, s. 101-102.

¹¹⁵ Osman Köse, “Osmanlı Devleti Tarafından Kırım ile İlgili Rusya’ya Verilen Resmî Belge “Sened” (1784)”, *History Studies*, vol. 2/2, 2010, s. 358.

Rusya arasında gerçekleşmekteydi.¹¹⁶ Rusya açısından ise Kırım'ın 1784'te Rus İmparatorluğu'na katılması önemli bir dönüm noktası olmuş, Kırım'ın ele geçirilmesinin hemen ardından Sivastopol'de üslenen güçlü bir donanma inşasına başlanmıştır.¹¹⁷

Kırım'da hakimiyetini tesis eden Katerina, Kırım'ı çok büyük ekonomik kaynak ve yaşanacak bir yer olarak görmüştür. Bu sebepten dolayı Kırım topraklarının onda birinden fazlasını gözdelerine ve memurlarına bağışlamıştır. Bağcılık için elverişli topraklar ise yabancı iş adamlarına ayrılmıştır. Katherina yönetimi birçok toprak sahibi Rusu Kırım'a göçe zorlamış, bunun dışında birçok Ermeni, Yunan, Bulgar ve Almanları göçe davet etmiştir. 19. yüzyılın sonuna kadar Kırım'da koloni kurma ve iskân siyaseti Rus yönetimi tarafından devam ettirilmiş, Rus hükümetinin 19. yüzyıl boyunca uyguladığı baskıcı siyaseti, Türk-Tatar sosyal yapısını büyük bir tahribata uğratmıştır.¹¹⁸

Kırım'ın II. Katherina ile tamamen işgalinden sonraki süreç, yarımada ve sakinleri için oldukça zorludur. İvan'ın Kazan'da yaptığı hataya¹¹⁹ tekrar düşmek istemeyen çariçe, Kırım'a karşı baskıcı politikalarını nispeten azaltsa da¹²⁰ yerli halka olan sindirme faaliyetleri kendini göstermeye devam etmiştir.¹²¹ II. Katherina'nın manifestosu Kırım Tatarlarının Rus İmparatorluğu'ndaki diğer tebaalar gibi eşit haklara sahip olacağını, canının, malının, dini inançlarının güvence altında olduğunu bildirse de, işgali takip eden süreçte Ruslar Kırım'da tam hakimiyetini kurabilmek için ikili idare sistemini geliştirerek ülkenin sosyal, siyasi ve iktisadi hayatını ellerinde tutmak istemişlerdir. Öyle ki Kırım, Rusya için önemi oldukça fazla bir bölgedir ve Rus politikasının temel fikri, Kırım'ı Rusya'nın geri kalan güney sınırlarından farklı bir özel bölge olarak görmektir. Dolayısıyla

¹¹⁶ İlber Ortaylı, **Türklerin Altın Çağı**, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 127.

¹¹⁷ Fulya Ereker, Utku Özer, "On Yedinci Yüzyıldan Günümüze Rusya'nın Karadeniz Politikası", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Edt: Sezgin Kaya, Ekin Yayınevi, Bursa, 2013, s. 173.

¹¹⁸ Alan Fisher, **age**, s. 134-135.

¹¹⁹ İvan, Kazan Hanlığı üzerinde hakimiyetini sağladıktan sonra, Tatarlara karşı sert bir politika izlemiştir. Öyle ki, Kazan Hanlığı'na karşı istilacı siyasetin temeli, Rus halkının dini taassubundadır ve bu dini taassublar milli ve ırki düşmanlığı beslemiştir. Rus ruhanileri, Rus halkı kuvvetlenmeye başladıktan sonra Tatarlara karşı intikam hissini uyandırarak mücadele fikrini aşılamıştır. Bkz. Mihail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009, s. 108. Kazan Hanlığı düşünce Rus yönetiminin intikam düşüncesi ile yaptığı ilk faaliyetlerden biri Tatarları şehirden sürmek ve bütün camilerin yıkılmasını emretmek olmuştur. Bunun dışında, Tatarları Hristiyanlaştırma faaliyetleri hızla başlamış ve Kazan'da bir piskoposluk kurulmuştur. Buna karşı Kazan'da kalan Müslüman unsur ise isyanlara başlamıştır. Bkz. Mihail Hudyakov, **age**, s. 143.

¹²⁰ Katherina, İvan'ın aksine siyaseti gereği Rusya'da ekonomiyi, eğitimi ve kültürü ilerletme yolunda bir politika sürdü. Ekonomik hayatta, serbest girişim ve ticaret fikirlerini benimseyerek ekonomik faaliyetleri canlandırmayı planladı. Bkz. Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 274.

¹²¹ Nadir Devlet, **İsmail Gaspıralı**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, s. 22.

Rus idareciler Kırım'ı “corpus seperatum¹²²” olarak görmektedir.¹²³ İlhakın başlangıcında Kırım'daki Türk ve Müslüman unsurlar Rus İmparatorluğu'nun bir tebaası olarak görülmek istenmiş fakat daha sonrasında çarlığın baskıcı ve sömürgeci siyaseti tepki çekmiştir. İlhak ettiği bölgedeki tebaayı kendi isteği doğrultusunda kullanmak isteyen Rus İmparatorluğu, istediğini elde edemeyince daha zor yollara başvurmuştur.¹²⁴

Rusya'nın Karadeniz'deki ticari ve askeri varlığının üssü olarak gördüğü Kırım, ilhaktan sonra idari olarak Novorossisk Guberniyası'na bağlanmıştır. 1802 yılında ise eyalet teşkilatından çıkarılarak Tavriçesk Vilayeti adı altında bağımsız bir bölge olmuş, 19. yüzyılın başlangıcında imparatorluğun sıradan bir vilayeti haline getirilmiştir.¹²⁵ Rusların 19. yüzyılda Kırım'da uyguladığı siyasi politikaların yanı sıra sosyal politikalar da karmaşıklık içerisindedir. Kırım Tatarları siyasi ayrımcılık yanı sıra Kırım'a yerleştirilmiş Rus ordularının da zulümüne uğramıştır. Kırım Tatarlarının toprakları Rus asilzadelerine ve Kırım'a göç ettirilen Rus köylülerine verilmiş, Kırım Tatarları kendi topraklarının birçoğunu kaybetmiştir. Buna örnek olarak en geniş araziler G. Potemkin ve askerlerine verilmiştir.¹²⁶ Buna ek olarak bölgede sayıları her gün fazlalaşan Slav halk da Tatar toprakları üzerinde gittikçe fazlalaşan bir baskı kurmuş, arazi ve yönetimi konusunda karmaşa gitgide artmıştır.¹²⁷

Katherina devrinde Kırım köylülerinin tüm haklarına sahip çıkılırsa köylülerin imparatorluğun menfaatine çalışacağı düşüncesi oluşmuştur. Fakat bunun için önce Tatar köylülerin Rus tebaasına dahil edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum toprakların bağışlandığı Rus toprak ağaları için sorun yaratmıştı. Bu siyaset Kırım'da beklenen zirai faaliyetleri aksatınca, Rus toprak ağaları ve Slav köylüler Kırım Tatarlarını göç etmeye teşvik etmişlerdi. Kırım Harbi esnasında da Tatar köylüler sahilden uzaklaştırılınca Rus toprak ağaları bu durumdan faydalanmış ve Tatarlar geri döndüklerinde yerleşmemeleri için köylülere daha yüksek vergiler ve angaryalar yüklemişlerdi. Bunun dışında köylerin su kaynaklarına el koymuşlar, birçok köylüyü içerde kalmaya mahkûm olmaya ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmeye zorlamışlardı. Böylelikle gitgide Slav halkı bölgeye yerleşmiş ve

¹²² 324 Latince “ayrı beden” anlamına gelen bu terim, çevresine kıyasla farklı yasa ve politik statüsü bulunan şehir veya bölgeler için kullanılır.

¹²³ Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Hareketler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 6-7.

¹²⁴ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 204.

¹²⁵ Hayri Capraz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 11, Güz 2006, s. 59.

¹²⁶ Gülnara Bekirova, Andriy İvanets ve diğerleri, **Qırım ve Qırımtatar Halqının Tarihi**, Mayster Knıg, Kyiv, 2020, s. 66.

¹²⁷ Alan Fisher, **age**, s. 122-124.

toprak sahibi olmuşlardır. Slav halkının bölgede fazlalaşması ile birlikte Tatarlara karşı uygulanan Rus politikası daha da ağırlaşmıştı. Ruslar, Kırım'ı bir Tatar eyaleti olarak görmediklerinden, işgalden sonra ayakta kalmış Tatar kültürüne ait yapılara da saygı duymamışlardı. Valiler, Tatar Hanlığı döneminden kalma yapıların korunması için bir çaba göstermemiş, Kırım'ın ilk valisi olan V.V. Kahovski, Tatar ve İtalyan mimarisinin önemli eserlerinin çoğunun tahribatının emrini vermiştir.¹²⁸

Rusların işgalinden sonra gösterdiği baskıcı yönetim Kırım'dan göç eden Tatarların sayısı o kadar çoğalmıştı ki, bu durum Kırım'daki diğer toplulukları da etkilemiş ve onların da göç etmeyi düşünmesine neden olmuştur.¹²⁹ Yoğun göçlerin ardından Kefe ve Gözleve gibi şehirler eski önemini kaybederken, Rus imparatorluk yönetimi yeni şehirlerin gelişimini desteklemiştir. İmparatorluk yetkilileri yurtdışından yerleşimcileri Kırım'a yerleşmesi için teşvik etmiştir. Bunun sonucunda Rus İmparatorluğu'nun kuzeyindeki aristokrat aileler de Kırım'a yerleşmiş ve böylece 19. yüzyılın ortalarında Kırım sakinlerinin 70.000'den fazlasını Ruslar oluşturmuştur.¹³⁰ Rus İmparatorluğu'nun genişleyen topraklarına yeni yerleşimciler getirmesi, tarım ve endüstriyi canlandırma için önemli bir etken olmuştu. Özellikle Polonya sahasından Yahudiler getirtilmişti.¹³¹ Bunun dışında Kırım'a Anadolu'dan bile çok Rum yerleşimci de göç edenler arasında yerini almıştı. Katherina Kırım'ın işgalini planlarken, 1774-1775 yılında Yarımada'nın Azak Denizi ile olan bağlantısını sağlayan ve yeni ele geçirilen Kerç Kalesi'ni Rum göçmenlere açmıştı. Akabinde 1776 yılında Azak Denizi'nin Osmanlı saldırılarına karşı güvence altına alınması için Kerç'in kuzeyine Taganrog'a yeni bir Rum kolonisi tahsis edilmişti. Bir taraftan Kırım'ı çembere alma adına, diğer taraftan Karadeniz'deki ticari varlığını da hissettirme adına Ruslar tarafından Rum kolonileri genişletilmiş ve Kerson (1778) ile Mariupol'da (1779) yeni yerleşim yerleri oluşturulmuştu. Kırım'ın ilhakı gerçekleştikten sonra da yine askeri ve ticari kaygılarla Balaklava (1783) ve Odessa (1795) yeni Rum kolonilerine ev sahipliği yapmıştır.¹³² Nüfusun artışı ile Rusya'da tarım, endüstri ve ticaret alanında yükselme olmuş ve devlet ekonomisi gelişmiştir.¹³³

¹²⁸ Alan Fisher, *age*, s. 132-136.

¹²⁹ Talat Giray, *Kırım Türkleri*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 273.

¹³⁰ Paul Robert Magocsi, *Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları*, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 69-70.

¹³¹ Riasanovsky, Nicholas V., Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 282.

¹³² Eyüp Şimsek, "18. Yüzyılın Sonunda Rusya'nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya'ya Göçü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI / 2, 2016, s. 553-554.

¹³³ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 219.

II. BÖLÜM

SEYYAHLARA GÖRE KIRIM ŞEHİRLERİ

Daha önceki bölümlerde Kırım'ın tarihi hakkında bilgiler verilmişti. Bu bilgiler doğrultusunda Kırım'ın ve Kırım Tatarlarının Rus işgaline kadarki süreci anlaşılmakla beraber, siyasi anlamdaki durumları da ele alınmıştı. Bu bölümde ise araştırmanın esas konusunu teşkil eden 19. yüzyılda Kırım'a ziyarette bulunan seyyahların Kırım şehirlerini gezerken aldıkları notlardaki bilgiler tespit edilmiş ve seyyahların Kırım şehirlerindeki izlenimleri doğrultusunda verdiği bilgilerin, araştırma eserlerin tespitleriyle uyuşup uyuşmadığı değerlendirilmiştir.

2.1. Bahçesaray

Bahçesaray, Kırkyer (Çufutkale ile Kırk (Eskiyurt) arasında, ortasından Çürüksu Irmağı'nın geçtiği bir vadinin ortasında ve yamaçlarında kurulmuş olan Kırım şehridir. Ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Kırım Hanlığı'nın başkenti oluşu hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan biri, Bahçesaray'ı Küçük Mehmet Han'ın onardığı düşüncesidir. Diğer rivayet ise Hacı Giray Han'ın Eski Kırım şehrinden sonra Bahçesaray'ı başkent olarak seçmesidir. Bahçesaray'ın başkent oluşu Hacı Giray devrindedir, fakat Hacı Giray tahta geçince Kırım'ın başkentini Kırkyer olarak seçmişti. Değişen siyasi ortamla birlikte Hacı Giray'ın tahttan inip tekrar tahta çıkmasıyla, Kırkyer Kırım'a başkentlik yapamayacak duruma gelmişti. Kırkyer, Kırım Hanlığı'nın ordusunu ve teşkilatını yerleştireceği bir yerde değildi ve şehirde su yok olmaktaydı. Daha sonra Sahib Giray tahtayken, ortasından Çürüksu'yun geçtiği suyu bol şehir Bahçesaray'ı başkentlik için uygun bulmuş ve yeni teşkilatını burada kurmuştur. Bahçesaray şehrinin 16. yüzyılda kurulmaya başlandığını bu coğrafi alanda yapılan kazı çalışmaları ve araştırmalar da

doğrulamaktadır.¹³⁴ Bahçesaray'da şehre ait yapılar Çürüksu boyunca uzanmaktadır. Ev gruplarının arasında bahçeler ve bağlar bulunmaktadır. Şehrin ortasında oryantal havası ile Hansaray konumlanmaktadır. 1519'da inşa edilen saray, 1787'de II. Katerina'nın ağırlanabilmesi için restore edilmiş, Kırım Savaşı esnasında ise hastane olarak kullanılmıştır.¹³⁵

19. yüzyıla gelindiğinde Bahçesaray şehri batılı seyyahlar tarafından gezilmiş ve gördüklerini not eden seyyahlar, şehir hakkında muhtelif bilgiler edinmemizi sağlamışlardır. Bahçesaray'a gelen Elizabeth Craven, Edward Daniel Clarke, P. S Pallas, Robert Lyall, C. B. Elliot, Charles Henry Scott ve diğer seyyahlar Bahçesaray şehrin yapısı, nüfusu, coğrafyası, mimarisi, tarihi eserleri hakkında bilgiler vermiştir. Bahçesaray'a gelen Clarke, Bahçesaray'ın yarımada'nın en az üçte ikisinin donuk monotonluğunu bozan, Yenikale'den Sivastopol'e, Çatırdağ'ın kuzeyine ve güneyde Karadeniz'e karşı çıkan diğer dağlara giden yolculuğun ilk adımı olarak tanıttıktan sonra Avrupa'nın en dikkat çekici şehirlerinden biri olduğunu vurgular. Doğulu olan, Avrupalı bir karaktere benzeyen ve geleneklerinin yeniliğinde olmasının yanı sıra iki yüksek dağ arasında olduğu için muazzam bir doğal kayanın sarp yamaçlarını kaplayan kent olarak betimlediği Derbyshire'daki Matlock'a benzetmektedir.¹³⁶ 19. Asrın başlarına doğru Kırım'da görünen Pallas, Bahçesaray'ı bir vadide gizlenmiş olarak tanıtır. Şehrin hiçbir yerini görmeden içine dik bir yoldan girildiğini ve güneydoğudan kuzeybatıya uzanan dar bir vadide yer aldığını, şehrin her iki tarafında yüksek kayalıklarla çevrili olduğunu ve toprak yapısının kısmen kireç taşlarından oluştuğunu aktarır. Bahçesaray'ın dar bir vadiyi kaplayan bir şehir olduğunu söyler ve Clarke'ın dediği gibi, Derbyshire'daki Matlock'a benzetir.¹³⁷ Ussher ise aynı şekilde, tepelerin arasından yeşil ovaları geçerek Bahçesaray'a varıldığını ve Bahçesaray'ın diğerlerinden çok daha büyük olan bu vadilerden birinin dibinde gizli olduğunu aktarır.¹³⁸ Bahçesaray'ın yüksek taş kayalarla çevrelenmiş olduğu genel olarak seyyahların dikkatini çekmiştir.

¹³⁴ Nurettin Ağat, "Kırım Şehirleri", **Emel Dergisi**, S. 47, 1968, s. 20-23.

¹³⁵ Galina Dlujevskaya, Hakan Kırımlı, Dmitriy Vasilyev, **Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s. 131.

¹³⁶ Edward Daniel Clarke, **Travels in Various Countries Europe, Asia and Africa (Part the First Russia Tartary and Turkey)**, Cambridge Printed at the Univercsity Press, London, 1810, s. 464.

¹³⁷ Robert Lyall, **Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia**, Vol I., London, 1825, s. 258-260.

¹³⁸ John Ussher, **A Journey From London to Persepolis; Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, And Persian**, London, 1865, s. 41-42.

Clarke, Bahçesaray şehrini, akan suların, bahçelerin, terasların, asma bağların ve karakavak bahçelerinin olduğu bir yer olarak tasvir eder ve şehirde çok sayıda çeşme olduğunu belirtir. Bu çeşmelerin şehri süsledikleri için camilerde oldukça gerekli olduğunu, çünkü her Müslümanın dua etmeye başlamadan önce başını, sakalını, ellerini ve ayaklarını yıkaması gerektiğini (abdest aldığı) gözlemlemiştir. Hatta Bahçesaray'da çeşme sayısının çok fazla olduğunu ve bunların, şehrin her yerinde görüldüğünü, gece gündüz buz gibi soğuk ve berrak bir su aktığını aktarmıştır. En saf akarsuların sürekli olarak mermer levhâların üzerine döküldüğü bir çeşmenin ve bu çeşmenin en az on ağzının olduğunu not etmiştir.¹³⁹

Pallas da Bahçesaray'da ve diğer birçok Tatar şehirde en övgüye değer durumun, sakinlerin halka açık çeşmelerin¹⁴⁰ sürekli teminini sağlamak ya da onu tesislere nakletmek için, su altından doğuya doğru borularla uzak yüksekliklerden su elde etme şekli olduğunu vurgulamıştır. Sokaklarında hüküm süren kirliliğe rağmen, Bahçesaray'ın, inşası ve nemli yapısı ile birlikte genel olarak sağlıklı bir yer olduğunu ve bu durumun, muhtemelen üst ucunda bile sınırlı olmayan dar vadiden esen sürekli hava akımından kaynaklandığına ihtimal vermiştir.¹⁴¹ Bunun dışında Bahçesaray şehirde başlıca yapıların camiler veya mescitler, okul veya medreseler ve hamamlar olduğunu ve şehirde taştan iyi inşa edilmiş, zarif işçilikle çevrili otuz bir tane mescitin varlığını belirtmiştir. Ayrıca daha ilerde Rumlara, bir diğeri Ermenilere ait bir kilise, iki sinagog ve üç Müslüman okulunun varlığını ve Türk üslubunda tonozlu kubbeler ile iki hamam ve on büyük binanın yapıldığını aktarmıştır.¹⁴² Elliot'un ise bu şehirde dikkatini çok dar olan ve önü açık alçak dükkanlar çekmiştir.¹⁴³

Seymour ise Simferopol'den eski Sivastopol'a giden yolun ortalarında olan Bahçesaray şehrine giden iyi bir yolun varlığından bahseder. Aktarımlarına göre, Bahçesaray, Kırım'ın Rus işgali sırasında Tatarların başkentidir ve Karasubazar gibi, hâlâ yürürlükte olan ve

¹³⁹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 465.

¹⁴⁰ Bahçesaray şehirde seyyahların dikkatini özellikle su kaynakları veya çeşmeler çekmektedir. Müslüman Tatar nüfusun yoğun olduğu bu şehirde çeşmelerin fazla olması, İslâmiyetin suya büyük önem vermesi ve insanlara su sağlamanın sevabı çok olan hayır işlerinden biri olduğunu kabul etmesi ile bağdaştırılabilir. Bkz. Semavi Eyice, "Çeşme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 277. Buna ek olarak, Türklere özgü bir anlayış olarak kurumsallaşan vakıf anlayışında da çeşme ve kuyu gibi insanların yararlanabileceği su kaynaklarının yapımı önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. Yasin Akyıldız, Ali Rıza Abay, "Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, Aralık 2017, s. 146.

¹⁴¹ P. S. Pallas, *Travels Through the Southern Provinces of The Russian Empire*, Vol II., London, 1812, s. 33-34

¹⁴² P. S. Pallas, *age*, s. 28.

¹⁴³ C. B. Elliot, *age*, s. 294-297.

Tatarların özel mülkiyeti elinde tutmalarına izin verilen II. Katerina'nın fermanı sayesinde doğu karakterinin çoğunu korur. Simferopol'den Bahçesaray'a olan mesafe 30 verstir¹⁴⁴ ve yol, yukarı Alma'nın vadisinden geçtiği bir buçuk mil hariç, boş bir bozkır boyunca uzanır. Şehir, derin bir vadide yer almaktadır ve gezgin, yolculuğunun sonuna gelene kadar onu görmez. Çürüksu'yun çamurlu deresinin her iki tarafında iki sıra halinde uzanan narin minareleri ve uzun kavak ağaçlarıyla serpiştirilmiş düzensiz Tatar yerleşimleri vardır. Burada İmparatoriçe II. Katerina'nın onuruna dikilmiş basit bir yazıt olan ve üzerinde 1787 yazan dik bir yol vardır. Şehir doğulu karakterini tamamen korumuştur ve yaklaşık üç mil uzunluğundaki uzun caddeden geçerken, terzilerin, kunduracıların küçük dükkânları, fırıncılar, çilingirler ve kalpakçılar vardır. Sahipleri doğu usulü bağdaş kurmuş, aynı anda çalışıp satış yaparken görülür. Seyyahın aktarımlarına göre Bahçesaray, çeşmelerinin sayısı ve suyunun saflığı ile ünlüdür. Nüfusu 10.000'e yakın olan şehirde en az 119 çeşme vardır. Uzun sokağın sonunda, küçük nehrin hemen karşısında, bütün gezginlerin ziyaret etmek için durduğu, hanların eski sarayı Bahçesaray'ın manzarası vardır.¹⁴⁵

Scott ise şehrin yaklaşık bir mil uzunluğunda bir ana caddeden oluşarak, bazı önemsiz farklılıklarla, büyük ölçüde Karasupazar'a benzediğini aktarmıştır. Mimari süslemelerin çoğunu, minarelerde yoğunlaşmış gibi görmüş, ancak en çarpıcı özelliğin her yönden ışıldayan çeşmelerin sayısı olduğunu vurgulamıştır. Saraydakilerden bağımsız olarak, ellisi sokakta, geri kalanı özel olmak üzere yaklaşık 100 tane çeşme olduğunu ve bu çeşmelerde camilere girmeden önce namaz vaktinde yıkanıp arınan (abdest alan) Tatar grupları görüldüğünü belirtmiştir. Bahçesaray'da çoğu mahalli olmak üzere birçok ticaret yapıldığı dikkatini çekmiştir. Bunun dışında Çürüksu'yun kirli suları ile, içine akan çeşmelerle güçlü bir tezat oluşturduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶

1807 tarihinde Kırım'a gelen Clarke ise, Bahçesaray şehrinin erkek ve kadın dahil olmak üzere mevcut nüfusunun, yaklaşık 6.000 kişi olduğunu söylemektedir. Bu sayıya 420 kişisi tüccar olarak kayıtlı 1100'ün üzerinde Yahudi'yi dahil etmektedir. Tatar sayısının 3.000'i geçmediği ve bunların 20'sinin soylular sınıfına, 237'sinin tüccar sınıfına, 173'ünün ulema sınıfına mensup olduğu ve 78'inin ilahiyat öğrencisi olduğu bilgisini vererek ülkenin Ruslar tarafından işgalinden sonra Tatar nüfusunun azalışının ciddi şekilde hissedildiğini

¹⁴⁴ Rus uzunluk ölçü birimi. 1 verst = 10668 metre.

¹⁴⁵ H. D. Seymour, **Russia on The Black Sea and Sea of Azof**, London, 1855, s. 37-38.

¹⁴⁶ Charles Henry Scott, **The Baltic, The Black Sea and the Crimea: Comprising Travels in Russia, a Voyage Down the Volga to Astrachan, and a Tour Through Crim Tartary**, London, 1854, s. 305.

vurgulamaktadır.¹⁴⁷ Bununla birlikte 1822’de şehre gelen Lyall ise Bahçesaray’ın, hiçbir zaman çok büyük bir şehir olmadığını veya büyük bir nüfusa sahip olmadığını dile getirir.¹⁴⁸ 1850’lerin başında ziyarette bulunan Scott ise şehrin nüfusunda, 8.000 Tatar, 1.100 Çingene, 900 Yunan, 500 veya 600 Karaim Yahudisi olmak üzere 11.000 kişinin milliyeti hakkında tespitte bulunurken, geri kalan nüfusun Ermeniler ve Ruslardan oluştuğunu söyler.¹⁴⁹

Bahçesaray’da gördüklerini not eden seyyahlar, şehrin en dikkate değer mekânı olan Hansaray’ı ziyaret etmiş ve buradaki incelemelerini not etmişlerdir. Seyyahların ziyarette bulunduğu Hansaray’ın kuruluşu hakkında farklı görüşler mevcuttur. I. Giray Han’ın tahta çıkmasıyla Kırım’ın idari merkezi bu bölgeye taşınmıştı. 1736 senesinde yanan ve sonra yeniden inşa edilen Hansaray’ın kuruluşundan bugüne kadarki süreci hakkında pek fazla bilgi yoktur. Bu nedenle kuruluşu ve tarihi süreci hakkındaki araştırmalar, Kırım Hanları tarafından basılan paralar, resmi yazışmalar, Osmanlı kronikleri, seyahatnameler, elçi raporları ve arşiv belgeleri üzerinden yapılmaktadır.¹⁵⁰

Hansaray hakkında bilgi edilen vakainamelerde Hansaray’ın en az iki kısımdan oluştuğu geçmektedir. “Kızlar sarayı”, “taşra ulu saray”, ve “taşra” olarak üç ayrı bölge mevcuttur. Hansaray’ın düzeninin, Osmanlı sarayındaki gibi harem, enderun, birun düzeni gibi olup olmadığı net olarak anlaşılmamaktadır.¹⁵¹ 1736 yılında Bahçesaray’ın işgali ile Hansaray’ın yakılmasından sonra han, geçici olarak Karasupazar’da kalmış, Ruslar Kırım’dan geri çekildikten sonra Osmanlı Devleti’nin yardımıyla saray yeniden inşa ettirilmiştir.¹⁵² Rusya’nın Kırım’da olan etkisi çoğaldığı sırada tahtta olan Şahin Giray Han devrinde Hansaray, han tarafından çok fazla kullanılmamış ve halkın yoğun tepkisinin sonucunda Hansaray bir tahribat daha görmüştür. Daha sonraki dönemlerde Katerina’nın Kırım’ı işgali ile artık bir Rus eyaleti olan Tavrida’daki Hansaray, oriental bir unsur olarak bırakılmıştır.¹⁵³

Hansaray kısaca tasvir edilecek olursa, sarayın ikinci bir avluya açıldığı bir “Demirkapısı” vardır ve bu kapıdan geçince “Çeşmeli Avlu” denilen yere girilir. Burada “Altın Çeşme”

¹⁴⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 474-476.

¹⁴⁸ Robert Lyall, *age*, s. 258.

¹⁴⁹ Charles Henry Scott, *age*, s. 304.

¹⁵⁰ Nicole Kançal Ferrari, *Kırım’dan Kalan Miras Hansaray*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 41.

¹⁵¹ Nicole Kançal Ferrari, *age*, s. 62.

¹⁵² Nicole Kançal Ferrari, *age*, s. 77.

¹⁵³ Nicole Kançal Ferrari, *age*, s. 82-83.

ve “Gözyaşı Çeşmesi”¹⁵⁴ bulunur. Büyük dikdörtgen bir mekân olan divan yerinden sonra merdivenle çıkılan yukarı kısımda “Elçi Kabul Salonu” vardır. Çeşmeli bahçenin köşesinde bir mescit, arka tarafta ise “Harem Dairesi” mevcut olup bunlardan kalan bir bölümde ise “Şahin Kulesi” vardır. Divan yerinin duvarına bitişik bir bölümde “Altın Oda” bulunur. Karşı tarafında ise büyük bir cami yer alır ve caminin arkasında Kırım Hanlarının yakınlarına ait mezarlar vardır.¹⁵⁵

Katherina ile birlikte Avrupa’dan bu bölgeye seyyahlar yoğun olarak ziyarette bulunmuş ve Hansaray’ı tasvir etmişlerdir. En erken tarihte ziyarette bulunan Elizabeth Craven, Hansaray’ın vali tarafından restore edildiğini ve duvarların imparatoriçe için boyandığını aktarmıştır. Avlu içinde diğer binalardan daha yüksek olan harem ve hanın yürüdüğü çeşitli yapıların ve ikamet ettiği yerin altındaki meydanların birçoğunda sürekli akan çeşmenin olduğunu gözlemlemiştir.¹⁵⁶ Clarke ise Bahçesaray’ın Rus tahribatından kaçabildiğini ve imparatoriçenin onun her zaman doğu biçiminde kalmasını ve tamir edilmesini emrettiğini vurgulamıştır. Yine Clarke, Pallas ve Heber imparatoriçe için onun Fransız zevkine uygun bir dizi oda dizayn ettiklerinden bahsetmiştir.¹⁵⁷ Hansaray’ın şehrin ortasında yer aldığını, bahçeler çeşmeler ve meyve ağaçlarıyla dolu olduğunu, odalar, galeriler ve geçitlerden oluştuğunu seyyahlar not etmiştir.¹⁵⁸ Clarke, odaların karmaşık ve düzensiz olduğunu ve bir araya getirildikleri planın veya inşa edildikleri amaçların herhangi bir tanımını vermenin imkansızlığını dile getirmiştir.¹⁵⁹ Lyall ise karmaşıklığı mezarlıklarda bulmuştur.¹⁶⁰ Hansaray’ın salonundan bir kapı geçidinin halkın içinde görünmediğinde hanı özel ibadetleri için küçük bir camiye yönlendirdiğine dikkat eden Clarke, saraydaki odaların küçüklüğüne, sedirlerle çevrili ve pencerelerin tamamı ahşap kafeslerle gizlendiğine vurgu yapmıştır. Bazı pencerelerin yalnızca bir odadan diğer odaya baktığını ve küçük dikdörtgenler halinde yerleştirilmiş küçük kanatlardan oluştuğunu gözlemlemiştir.¹⁶¹ Aynı şekilde Elliot da odaların küçük olup her birinin masa ve sandalye

¹⁵⁴ Kırım Giray Han’ın çok sevdiği rivayet edilen Dilara Bikeç’in ölümünden bir sene sonra yaptırılan çeşme. İsmi suyun çeşmeden damla damla akmasından almaktadır. Bkz. Ferrari, *age*, s. 189.

¹⁵⁵ **Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım**, Edt: Oktay Aslanapa, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2003, s. 38-40.

¹⁵⁶ Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople*, London, 1786, s. 179.

¹⁵⁷ P. S. Pallas, *age*, s. 473

¹⁵⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 473, P. S. Pallas, *age*, s. 29-30, Robert Lyall, *age*, s. 258, Amelia Shipley Heber, *The Life of Reginald Heber*, vol I., Protestant Episcopal Press, New York, 1830, s. 260.

¹⁵⁹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 473.

¹⁶⁰ Robert Lyall, *age*, s. 258.

¹⁶¹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 473.

ile kaplı olduğuna, pencere çevrelerinin en göz alıcı renklerle boyandığına dikkat etmiştir.¹⁶²

Clarke ise sarayın bir bölümünde dikkate değer bir hamam ve kadınlar için ayrılmış bir kısım olan haremden bahseder. Harem, en ufak bir değişiklik yapılmadan orijinal haliyle korunmuştur. Ne ihtişamı ne de konforu olmayan, birbirine açılan, kare şeklindeki odalardan oluşur. Saraydan ayırdır ve etrafı yüksek duvarlarla kaplı bir bahçe ile çevrilidir. Sarayın en dikkat çekici kısmı dolambaçlı bir geçidin bulunduğu dar bir giriştir ve bu geçide han yalnızca kendi kullanımına tahsis edilen özel bir merdivenle iner.¹⁶³ Clarke'ın anlattığı saray, Pallas tarafından da aşağı yukarı aynı şekilde tasvir edilir.¹⁶⁴ Burada mescitin arkasında, binalar ve bahçelerle aynı hizada yükselen geniş bir mezarlığı gören Pallas, han ailesinin tüm üyelerinin (baş mirzalar veya soylular ve ayrıca din adamları) buraya defnedildiğini bildirmiştir. Pallas'a göre, burada erkeklerin anısına dikilen mezar taşları sarık şekli ile ayırt edilir. Aynı yerde, mescitten kısa bir mesafede, birbirine bitişik ve daha erken bir tarihte olan iki zarif modern mezar tonozuyla karşılaşılır. Bunlardan ilki; hanların mezarlarıdır, zeminde biriktirilmiş, siyah ve yeşil renklerle kaplanmış ve bu tonozlardan biri Hacı Giray tarafından yaptırılmıştır. Biraz daha yukarı doğru Mengli Giray'ın mezarı görülür. Tuğla kemerlerle çevrilidir ve bunlar altında sarmaşıklar gölgelenmiştir. Yüksek noktada, en üstteki bahçe terasının sınırına yakın, Giray'ın Gürcü eşinin mezarı, tepesi yıldızlı bir küre ile süslenmiş bir kubbeyi temsil eden bir tonozda durur. Hanın ve erkek kardeşininki, mescit ile Hacı Giray'ın mezarı arasında, raylı büyük bir lahit formunda, tepesinde bir sarığı temsil eden normal sütunla süslenmiştir ve erik ve diğer meyve ağaçlarının yapraklarıyla gölgelenmiştir. Pallas'ın verdiği bilgilere göre imparatorluk mahkemesinden alınan bir emir neticesinde, hanın sarayının tüm binaları, sadece dış yapıları açısından değil, aynı zamanda ev mobilyaları açısından da olabildiğince eksiksiz bir haldedir, bununla birlikte her ikisi de kaba Asya işçiliği sergiler.¹⁶⁵

1822 yılında ziyarete gelen Robert Lyall da, Clarke ve Pallas gibi II. Katerina için tahsis edilmiş daireleri, büyük ve şatafatlı haremi, dekore edilmiş adalet salonunu görmüş ve hepsini dikkat çekici bulmuştur. Onun gözlemlerine göre bu sarayın görüntüsünü oluşturan mezarlık ve ayrılan hanların türbeleri saraya bitişiktir ve daha önce de bahsedildiği üzere

¹⁶² C. B. Elliot, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, Vol 1., London, 1838, s. 298.

¹⁶³ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 474-476.

¹⁶⁴ P. S. Pallas, *age*, s. 31-32.

¹⁶⁵ P. S. Pallas, *age*, s. 32.

mezarlığı büyük bir karışıklık içerisinde bulmuştur. Bunun dışında saray hakkında edindiği bilgilere göre, II. Katerina'nın emirleri ile Rusların ilerleyişinin yıkımına rağmen, bu saray bütünüyle korunmuş ve kışlaya dönüştürülmemiştir. Tüm yapının onarımı için tahmini 300.000 ruble harcanmıştır.¹⁶⁶

1838 basımlı seyahatnamesi ile Elliot ise Clarke ve Pallas'tan farklı olarak sarayda gördüklerini daha ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Hansaray'ın hareminin ötesinde ana cami, hanlık mezarlığı ve sarayın Rus valisine ve Kossak askerlerine tahsis edilmiş bazı yapıların varlığını bildirmiştir. Elliot'un gözlemlerine göre; avlunun sağ tarafında eskiden hanın yaşadığı yer bulunmaktadır. İç kısım, kanatların şatafatlı kafes işleyişine iyi bir şekilde karşılık gelen çok sayıda oryantallik içerir. Saray boyunca kırmızı hâkim renktir. Buradan inerek mermer işçiliğinin Arapça ve Farsça yazıtlarla kaplı olduğu Çeşme Avlusu'na girilir. Bir kapı, hanlık özel camiine açılır ve kurucu Giray Han'ın, Hacı Selim Giray Han'ın oğlu Selim'in adı kaydedilir. İkinci bir kapıdan ziyaretçi, ortasında bir çeşme bulunan camla çevrili bir odaya götürülür, bu küçük bir bahçeye açılır, içinde başka bir çeşme tarafından sağlanan bir hamam ve etrafı sarmaşıklarla çevrili, hanların saraydan ve yazın sığağından kaçmaya alışkın oldukları bir kafes vardır.¹⁶⁷

1850'lerin son yıllarında yaptığı ziyarette John Ussher da diğer seyyahlar gibi Hansaray hakkında bilgi vermiş, burada bazı kafesli pencerelerin dışarıya baktığını, diğerlerinin daha küçük ve daha gizli bahçelere açıldığını, otlarla kaplı bir avlunun üç tarafı etrafında inşa edilmiş olan binanın, farklı mimari türlerinin son derece özgün bir karışımını sunduğunu belirtmiştir. Ussher'ın notlarına göre; Hansaray'ın avlusundan şehrin büyük kısmı bir resimdeymiş gibi görülür. "Gözyaşı Çeşmesi" denilen damlayan mermer çeşmenin olduğu koridorlardan birinden, merdivenlere ulaşılır. Saraydan özel bir geçit, cami içindeki hanlık galerisine götürür. Camiye kısa bir mesafede, herhangi bir düzenlilik gözetmeksizin içlerine yerleştirilmiş hanların türbeleri olan birkaç kubbeli yapı vardır. Her birinin mezar taşına türban oyulmuştur ve Türkçe ve Rusça bir yazıtta, bedeni aşağıda bulunan hükümdarın adı yazılıdır. Dışarıda, sarıklı mezar taşlarıyla süslenmiş küçük bir mezarlık vardır. Bunun dışında Ussher, Elliot'un bahsettiği hanın Gürcü eşinin odasını ziyaret etmiş ve hâlâ eski ihtişamın kalıntılarını koruduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Robert Lyall, **age**, s. 258.

¹⁶⁷ C. B. Elliot, **age**, s. 298-299.

¹⁶⁸ John Ussher, **age**, s. 42-43.

Bir diğ er seyyah Seymour ise 1854’de yaptığı ziyaretinde, Türkiye’nin bile bu kadar Avrupalılaşıırken, bu sarayın eski mimarisinin bir örneğı olarak durduğunu bildirmektedir. Aktarımlarına göre, İstanbul’daki devlet adamları, saraylarının eski özelliklerini modern kolaylıklar için feda etmekte, ancak bu saygıdeğ er anıt, Rusya’nın hükümdarları tarafından tam olarak eski durumda tutulmaktadır.¹⁶⁹ Henry Scott’ın Hansaray hakkında verdiğı bilgiler diğ er seyyahlar ile aşığı yukarı aynıdır.¹⁷⁰

Henry Scott’un gözlemlerinde önemli bir detay vardır ki “Demir Kapı” denilen girişteki süslemeleri ve yazıyı tasvir etmiştir. Gözlemlerine göre Demir Kapı  zerinde “*Bu vilayeti ele geçiren bu kapının efendisi, Hacı Giray Han’ın oğlu, çok yüce egemen Mengli Giray Han’dır. Rab Tanrı, Mengli Giray Han’a ve ayrıca babasına ve annesine büyük mutluluklar bah etmeye tenezzül etsin!*” yazısı ve bu yazının altında “*bu yapıt, iki denizin ve iki vilayetin efendisi olan Sultan’ın oğlu I. Hacı Giray Han oğlu Sultan Mengli Giray Han tarafından 969 yılında yaptırılmıştır.*” yazısı vardır. Scott, ikinci yazıtın, Mengli’nin torunu Devlet Giray Han tarafından eklenmiş olduğunu düşünmektedir. Bunun dışında buradaki iki    menin bulunduğı sarayın her tarafına geçişler bulunan büyük giriş merdivenlerle ulaşıldığını aktararak, "Selsebil" veya "Marie    mesi"nin şair Pu kin’in kaleminden esinlenerek Rus şiirinde şu şekilde geçtiğini belirtir: “*Yüce Tanrı’ya çan! Bahçesaray’ın yüzü, ışık saçan Kırım Giray Han’ın yardımsever ilgisinden memnun. Bol bir eliyle ülkesinin susuzluğunu giderdi ve eğer Tanrı ona yardım edecekse, yine de etrafına başka nimetler dökmek için  abalayacaktır. Zorluk ve bakımdan sonra bu mükemmel su kaynağını açtı. Buna eşit başka bir    me varsa kendini göstersin! şam ve Bağdat şehirlerini gördük, ancak hiçbir yerde buna benzer bir    me bulamadık.*”¹⁷¹

Scott, girişin diğ er    mesi üzerindeki yazıları da incelemiş ve kırmızı harflerle “*Hacı Selim Giray Han oğlu Kaplan Giray Han*”, “*Her şeye gücü yeten Tanrı, hem babalarının hem de annelerinin günahlarını ba ı lamaya tenezzül etsin!*” yazısının yer aldığını belirtmiştir.¹⁷² Scott, buradan hanların anıtlarını gözlemlemiş ve detaylarını not etmiştir. Kırım Giray’ın anıtında “*1758’de tahta çıktı ve 1769’da zehirden öldü.*” yazısının yer aldığını bildirmiştir.¹⁷³

¹⁶⁹ Seymour, **age**, s. 38-39.

¹⁷⁰ Charles Henry Scott, **age**, s. 293.

¹⁷¹ Charles Henry Scott, **age**, s. 295-296.

¹⁷² Charles Henry Scott, **age**, s. 297-299.

¹⁷³ Charles Henry Scott, **age**, s. 301.

Bahçesaray'ı gezen seyyahlar, şehrin tasviri, nüfusu, coğrafi özellikleri yanı sıra tarihi kalıntıları ile ilgili de gördüklerini not etmişlerdir. Hansaray'dan sonra Bahçesaray'daki Çufut Kale'ye giden seyyahlar buradaki gözlemlerini aktarmışlardır. Pallas, Çufut Kale'nin Karait (Karaim) Türklerinin yerleşim yeri olduğunu belirterek tüm seyyahlar tarafından ziyaret edildiğini söylemiştir. Pallas'ın notlarına göre, güneyden uzanan ve bir vadi ile güneybatı yönünde bağlı olduğu diğeri arasında son bulan, kayıp kalkerli bir burnun üzerinde Çufut Kale yer almaktadır. Buraya giden ve güneyde Bahçesaray şehrini birleştiren bir yol vardır. Kırım başkentinden doğrudan vadinin harap arazisi üzerinde ilerleyen, alt kısmında bir Yunan manastırını geçen ve aynı patikadan Musevi kasabasına tırmanan at sırtında yolcular için çok daha kısa bir yol yapılmıştır. Kasabaya bitişik güneybatı vadisinin girişinde, güzel ağaçlarla gölgelenmiş Musevilerin gömüldüğü bir yer vardır. Sıralar halinde dizilmiş çok nezih mezarlar içerir ve bir lahdi andıran belirli bir modelden sonra yontulmuş, uçlarında raylı taş tabletler ile evlerin duvarlarından farklı olmayan bir şekildedir. Bu anıtların bazıları İbranice karakterlerle yazılmıştır. Museviler için bu küçük Josaphat Vadisi çok değerlidir.¹⁷⁴

Pallas, Çufut Kale'nin sokaklarının eğri, dar ve kayalık bir zemine sahip olmasına rağmen, insanların yaya olarak kullanması için, geniş bir ana yola sahip ve genel olarak oldukça temiz olduğunu söylemiştir. Kasabanın merkezinde, eski büyüklüğünün ve mevcut genişlemesinin kolayca anlaşılabilceğı üçüncü bir kapı vardır. Bu kapının bitişğinde, geleneğe göre Toktamış Han'ın kızı için inşa edilen türbe bulunmaktadır. Batı tarafında süslü kemerli bir revak ile üst üste yükseltilmiş iki mezar tonozundan oluşur. Pallas bunun dışında Çufut Kale'deki birçok evin ve bir mescitin daha sonra Tatarların mülkiyetine geçtiğini belirterek, Tatar yapı tarzına göre tüm avluların yüksek duvarlarla çevrildiğinden bahsetmiştir. Burada birbirine yakın inşa edilmiş yaklaşık iki yüz konutun varlığına değinerek, her iki grubun da nüfusunun 1200 kişiyi geçmediğini bildirmiştir.¹⁷⁵

Lyall ve Elliot, Çufut Kale'nin Bahçesaray'a uzaklığını dört verst olarak verir.¹⁷⁶ Lyall'ın tasvirine göre Çufut Kale'nin girişine yaklaştıkça, ilk başta nazıkçe akıcı olan yol gittikçe dikleşir. Lyall'a göre de sokaklar dar ve düzensiz ama temizdir. Bu görüşü ile Pallas'ın aktardıklarını doğrulamaktadır. Bunun dışında Lyall'ın notlarına göre Tatarlarda olduğu gibi, yerlilerin evleri yaklaşık 200 adettir. Yüksek duvarlarla çevrilidir ve kaba kireçtaşı

¹⁷⁴ P. S. Pallas, **age**, s. 35.

¹⁷⁵ P. S. Pallas, **age**, s. 35-36.

¹⁷⁶ Robert Lyall, **age**, s. 304.

kütlelerinden inşa edilmiş, kil ile yapıştırılmıştır. Ancak çok kaba bir dış yüzeye sahiptir. Pallas'ın Çufut Kale nüfusunun 1200 kişi olduğunu belirtmesine atıfta bulunarak, seyahat ettiği tarihte bu nüfusun 1120 kişi olduğunu bildirmiştir.¹⁷⁷ Görüldüğü üzere Pallas'ın daha önceki dönemlerdeki Çufut Kale ziyaretinde ortaya koyduğu nüfus sayısı sonraki dönemlerde azalma göstermiştir. Bu durumun Rus politikası gereği yerli halkı azaltma amacı ile oluştuğu düşünülebilir.

Pallas, Lyall, Elliot ve Scott'ın verdiği bilgilere göre Musevilerin Bahçesaray'dan uzak ve dik bir bölgeye yerleştikleri görülür. Karaim Türklerinin diğer yerleşimlerden uzak bir şekilde yaşamalarının nedeni; küçük topluluklar halinde var olmaları ve dini baskıya maruz kalmaları olarak açıklanabilir. Öyle ki yapılan araştırmalara göre etnik ve dini bilincin giderek kaybolması 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında o kadar fazla olmuştur ki, Karaim nüfusunun büyük bir kısmı Rusçayı benimsemiştir.¹⁷⁸ Çufut Kale'yi ziyaret eden son seyyahlardan Scott'ın aktarımı da diğer seyyahların dedikleriyle uyumaktadır. Çufut Kale sakinlerinin yaşadığı yerin dik ve uzak bir bölgede olması ve buraya su taşınmasının zorluklarını aktaran Scott, bu kalenin zirvesine varınca kalın bir taş duvardan küçük bir kapıya ve hemen ana caddeye girildiğini belirtmiştir. Buradaki evler dar ve alçak, Tatar tarzında inşa edilmiş ve sadece dışarıdan görülebilecek kapılarla odalar açılır. Scott buradan bir kayanın üzerinden geçilerek Rabbi (Haham)'nin evine girildiğini belirtmektedir. Girilen oda büyük, Tatar tarzında bir divanla çevrili ve büyük bir mezarlık oluşturan Josaphat Vadisi'ne bakmaktadır. Elliot burada yaşayan Karaim Musevilerinin, Talmud'u tamamen reddettikleri için diğer kabilelerden farklı olduğunu, sadece Musa'nın saf kanununu kabul ettiğini bildirmiştir.¹⁷⁹

Scott, diğer seyyahlardan farklı olarak Bahçesaray'da Mangup Kale'yi gezmiştir. Scott'ın notlarına göre gözlerden uzak konumlandırılmış dağ köylerinden geçilerek, Belbec vadisine ulaşılır ve sonra Mangup Kale'nin kalıntıları ile karşılaşılır. Scott'ın Mangup Kale'nin kökeni hakkında verdiği bilgilerde, buranın Kırım'daki ilk Yunan kolonicilerin yerleşiminin öncesindeki bir döneme ait olduğu yazar. Burada küçük Rum ve Türk mezarlıkları vardır.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Robert Lyall, *age*, s. 265-266.

¹⁷⁸ Dmitriy Anatolyeviç Prohorov, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı – XX. Yüzyılın Başlarında Tavriya Vilayeti Karaim Türklerinin Etnik ve Dil Durumu", çev. Emine Atmaca- Reshide Adzhumerova, *Gazi Türkiyat*, Güz 2013/13, s. 210.

¹⁷⁹ Charles Henry Scott, *age*, s. 308-312.

¹⁸⁰ Charles Henry Scott, *age*, s. 324.

Scott'ın düşüncelerine göre bu harabeleri keşfetmek için saatler harcanılır. Bu yapıda Çufut Kale'de belirtilenden daha büyük bir beceri sergilenir ve bazıları diğerlerinden daha geç bir tarihe aittir. Bu harabelerin sayıları, plato üzerine inşa edilen kasaba ile birlikte, büyük bir nüfusu barındırabilecek niteliktedir. Seyyahın verdiği bilgilere göre, Mangup Kale'nin muhtemelen kuşatma sırasında meydana gelen ve Türkler tarafından ele geçirilen yıkıma eklenmesi ve bu olaydan yaklaşık on sekiz yıl sonra büyük bir yangına maruz kalması tamamen yok olmasına neden olmuştur. Sonradan onu yeniden inşa etmek için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. Bununla birlikte bazı Karaimler, bu yüzyılın başına kadar orada kalmaya devam etmişler ve burada tabakçı işlerini sürdürmüşlerdir, daha sonra ise bu yerleşim yavaş yavaş terk edilmiştir.¹⁸¹

2.2. Kefe

Kefe, Kırım'ın güneydoğusunda geniş bir körfezde yer alan bir liman şehridir. Dağ yamaçlarında kurulmuştur ve aynı zamanda bir demiryolu istasyonudur. Gözleve'den sonra deniz banyosu¹⁸² en iyi olan şehirdir. Ticari bir merkez olarak tarihte Kırım'ın önemli şehirlerinden bir tanesi olmuştur. MÖ. 600 yıllarında Yunanlar bu şehirde “Teodosiya” adında bir koloni kurmuş ve şehir birkaç yüzyıl boyunca gelişimini sürdürmüştür. Yunanlardan sonra Romalıların ve daha sonra Hunların etkisi altına giren Kefe, bu süreçte eski önemini yitirmiştir. 1260 yılından sonra Cenevizlilerin burada koloni kurmasıyla tekrar gelişmeye başlamış ve onların koloni merkezi haline gelmiştir. 1475 yılında ise Türklerin idaresi altına girmesiyle bu şehir Kırım'ın İstanbul'u olarak anılmıştır. Değişen siyasi ortamda 1774'te Rus hâkimiyeti altına girmiş ve şehre eski ismi olan “Feodosia” ismi verilmiştir.¹⁸³ Daha öncesinde Osmanlı Devleti'ne bağlanması ile birlikte, batıdan Sarıkırmıdan başlayıp, İnkerman, Mangup, Şuma, Demirci, Uluüzzen, Üsküt, Üzen, Arpadı, Ayayorin Taşlı, Soğuksu, Otuzlar köylerinden Sarıgöl'e uzanan hat ile Osmanlı Kırım sınırı belirlenerek burada Kefe Sancakbeyliği kurulmuştur. 1529 yılına ait Kefe Sancağı Tahrir Defteri'ne göre bu sancakbeyliğinde altı kaza yer almaktadır. Bunlardan,

¹⁸¹ Charles Henry Scott, *age*, s. 326-327.

¹⁸² Deniz banyosu, denize girip yüzmek, yıkanmak, tedavi amacıyla deniz suyunun kullanılması gibi anlamlara gelmektedir. Örneğin Osmanlı Devleti, tebaasının deniz banyosu ihtiyacını karşılamak üzere sahillerde özel mekanlar geliştirmiştir. İnsanların denize girilebildiği sosyal mahremiyet kavramına da aykırı düşmeyen deniz üzerinde dört tarafı kapalı mekanlara Osmanlılar derya hamamı veya deniz hamamı adını vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Süleyman Beyoğlu, “Osmanlı Deniz Hamamları”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 0, S. 5, 2012, s. 54.

¹⁸³ Galina Dlujevskaya vd. *age*, s. 100.

Kefe, Sudak, Mankub ve Kerç, Kırım yarımadasında olmak üzere diğerleri de Azak ve Taman'dır.¹⁸⁴ Tarih boyunca ticaret konusunda önemli bir nokta teşkil eden bu şehre 19. yüzyılda batılı seyyahlar ziyaret etmiş ve gördüklerini seyahatnamelerinde aktarmıştır.

Kefe şehrini 1806'da tasvir eden seyyah Heber'in notlarına göre Kefe, Karasupazar'a doğru yola çıkıldığında sol tarafta uzanır ve o tarafa yaklaşırken çok kasvetli bir görüntü sunar. Önceleri darphane olan körfezin kuzeydoğu noktasında bir göl vardır, duvarlar ve kuleler sökülmiş olsalar da Heber'e göre güzel görünür. Burada bazı Müslüman hamamları vardır ancak şimdi depolara dönüştürülmüştür. Birçok yıkık ve az kullanılmış olmasına rağmen hâlâ iyi durumda olan camiler dışında biçimleri doğu ve batı konumlarına göre kilise gibi görünen birkaç binanın kalıntıları da vardır. Türkçe ve Ermenice yazıtlar çoktur; ama detaylı bir aramada antik Theodosia'ya ait olan güvenilir kalıntı bulunamayabilir.¹⁸⁵

1807'de Kefe'ye giden seyyahlardan biri olan Clarke, şehir yerleşiminin güney tarafını kapladığını ve çok sayıda cami ve minaresi ile körfezin o bölümünü çevreleyen tüm tepelerin üzerinde yükseldiğini belirtir. Limanda birçok geminin demirlendiğini gören Clarke, binaların Ruslar tarafından tahrip edilmesine rağmen, yine de önemli bir yönü olduğunu belirtmiştir. Clarke'ın Kefe hakkında verdiği bilgilere göre; bu şehir eski zamanlarda Küçük Konstantinopolis unvanını almıştır. Öyle ki şehir, sınırları içerisinde içinde 36.000 ev barındırır ve banliyöler dâhil, 44.000'den az değildir. Şehirde birçok çeşme bulunur. Bu çeşmelerden bazıları çok eskidir ve mermer rezervuarların yanı sıra yazıtlarla dekore edilmiştir. Bu türden eserler bir zamanlar Kefe'nin hemen hemen her sokağında ortaya çıkmış, bazıları halka açık yıkanma yerleri olmuştur. Diğerleri, mahalle sakinlerinin susuzluğunu yatıştırmak ve camilere gitmeden önce abdest almak için yapılmıştır. Fakat Clarke, ziyareti sırasında bu çeşmelerin neredeyse hepsinin yıkıldığını bildirmiştir.¹⁸⁶

Bunun dışında Clarke'ın notlarına göre Kefe'nin geri kalan binaları büyük ölçüde Tatar şehri içinde yer almaktadır. Clarke bu binaları çok ihtişamlı bulmuştur. Bu binalar dışında hepsi harap durumda olan hamamlar ve camiler, birkaç minare, bazı dükkânlar, Türk kahvehanesi, Kırım hanının bitmemiş sarayı ve bir zamanlar darphane olan büyük bir taş yapı da vardır. Clarke, Kefe adının Kırım'ın çeşitli yerlerinde ve Anadolu'da kazılmış olan

¹⁸⁴ Ömer Bıyık, **Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007, s. 13.

¹⁸⁵ Amelia Shipley Heber, **age**, s. 252.

¹⁸⁶ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 445-447.

ve “Keff-hil” olarak adlandırılan bir Fuller toprağının türünden geldiğini¹⁸⁷ ve Kefe toprağını ifade ettiğini belirtmiştir. Kefe’deki yolculuğun sürekli olarak bozkırların üzerinde geçtiğini aktaran Clarke, Yenikale’den Akyar’a kadar olan Bahçesaray şehri dışında bütün bölgenin ot ve çekirgeler ile kaplı sıradan bir düzlük olduğunu ve tamamen ihmal edildiğini belirtmiştir. Onun aktarımına göre Tatarlar ve Yunanlılar, Ruslar tarafından yağmalanmaktan korktukları için toprağı işlemeye yanaşmamaktadır ve Ruslar da endüstrinin avantajlarını düşünemeyecek kadar tembeldir.¹⁸⁸

1822’de Kırım’a gelen Lyall’ın seyahatnamesinde ise Kefe yukarıdaki seyyahlara benzer şekilde tasvir edilmiştir. Lyall, Kefe şehrine girildiğinde, etrafı ağaçlarla ve alçak bir korkulukla çevrili bir piramitin durduğunu görmüş, daha sonra bunun bir anıt değil de “çeşme” olduğunu, ancak susuz bir çeşme olduğu öğrenmiştir. Lyall, notlarında Kefe şehrinin tasvirinde güzel bir koy boyunca ilerleyip, bir bulvarın geçildiğini ve hemen karşısındaki en dikkat çekici iki yapı olan mahkeme ve postanenin durduğunu belirtir. Aktarımlarına göre burada bir pansiyonla aynı meydanda, büyük ama alçak bir kubbe ile örtülü eski bir cami vardır fakat bu kutsal yapı sonradan bir Roma Katolik kilisesine dönüştürülmüştür. İslam’ın rozeti, hilal, üç kemerin üzerinde kesilmiş taşta, hâlâ durmaktadır. Ana süslemesinin tepesinde, molların Müslümanları görevlerine çağırmak için günde beş kez çıktığı minarede, Katolik Hıristiyanları kitlesel olarak toplayan küçük çanlar asılıdır.¹⁸⁹

1854’de Kırım’da bulunan Seymour ise Kefe şehrinin yetkililer tarafından yağmalanmasına rağmen hiçbir zaman tamamen bir Rus şehrine dönüşmediğini bildirmiştir. Ona göre bu şehrin başlıca anıtları yıkılmış, duvarları yerle bir edilmiş, nüfusu eritilmiş, ancak şehrin genel görünümü, özel konutları, büyük bayraklarla döşenmiş sokakları hâlâ kendini göstermektedir. Seyyaha göre Akdeniz kıyısındaki birçok küçük limanı andıran bu görünümü şehrin uzun süre koruyabileceği umulmaktadır.¹⁹⁰

Yine 1850’lerin başlarında ziyarette bulunan Henry Scott’ın ise Kefe hakkındaki tasviri diğer seyyahların tasvirine benzemektedir. O, notlarında, atıf verdiği Kefe’yi gezen ilk seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda Kefe’nin yoğun nüfuslu bir yer olduğundan ve

¹⁸⁷ 19. yüzyılda Karadeniz kıyılarını seyahat eden Ermeni asıllı Bijışyan ise Tatarların “Kâfirlere” (hıristiyanlara) izafeten şehre Kaffa (Kefe) adının verildiğini belirtir. Bkz. P. Minas Bijışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 96.

¹⁸⁸ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 450-452.

¹⁸⁹ Robert Lyall, **age**, s. 365.

¹⁹⁰ H. D. Seymour, **age**, s. 252.

bol miktarda tahıl ürettiğinden bahseder. Scott, şehri seyahat ettiği tarihte ise sadece bazı gezgin Tatarlar ve birkaç önemsiz köy görmüştür. Scott'ın notlarına göre zengin topraklar çoğunlukla işlenmemiştir. Mezkûr seyyaha göre Rus işgalinden yaklaşık 20 yıl sonra Kefe'yi ziyaret eden Clarke, bu aşırılıkların bir kısmının görgü tanığıdır. O, askerler tarafından devrilen veya cephaneliğe dönüştürülen güzel camiler, devrilen minareler görmüştür. Halka açık çeşmeler kırılmış ve su kemerleri tahrip edilmiştir. Bunların arasında ana cami için minare olarak kullanılan muhteşem bir kule ve ülkenin antik ve karakteristik anıtlarından biri vardır. Ama hepsi bu kadar değildir; Müslümanlar tarafından korunmuş olan antik Yunan sakinlerinin mermerden yapılmış az sayıdaki heykeli bile acımasız barbar olarak nitelendirdiği Ruslar tarafından parçalara ayrılmıştır. Scott'ın seyahatnamesinde 1793'te St. Petersburg'dan Konstantinopolis'e gönderilen Rus büyükelçisinin ataşelerinden biri de Kefe'den bahseder: "*Şu anda sadece şehrin eski ihtişamını anımsatan üzücü bir taş yığınının başka bir şey değil.*"¹⁹¹

Kefe şehrinin genel görünüşü hakkında bilgi veren seyyahlar, nüfus saptaması da yapmışlardır. Clarke, Kefe'ye gittiği tarihte 50 ailenin, bir zamanlar muhteşem olan Kefe şehrinin tüm nüfusu olduğunu söyler ve bazı durumlarda tek bir evin birden fazla aileyi barındırdığını bildirir.¹⁹² Lyall seyahatnamesine göre ise eskiden Tusba, Teudosie ve Theodosie'nin şehri olarak adlandırılan Kefe, Heber'in Kırım'ı ziyaretinden önce not aldığı bir hesaba göre, 16.000 evden oluşuyordu. Pallas'a atıf yaparak Cenevizliler döneminde Kefe'nin en hoş ve Taurida'da ticaret için en uygun şehir olduğu, Tatar hanlarının egemenliği altında ticaretle zenginleştirildiği; yerli nüfusunun Ermeniler ve Rumlar tarafından artırıldığı bilgisini vermiştir. Buna ek olarak aynı zamanda Ruslar, Kırım'ı işgal ettiklerinde Türklerle savaşın ardından, hem yerlilerin, hem de yabancıların göçü Kefe'nin nüfusunu azaltmıştır. Şehir daha sonra Yunanlıların, Ermenilerin, Katoliklerin, Yahudilerin ve Rus yetkililerinin yanı sıra bir Rus garnizonunun ikametgâhı olmuştur. Lyall seyahatnamesine göre 1780 yılında Kefe'nin sadece 50 aileden oluşan bir nüfusa sahip olduğu belirtilir. 1812'de vebaya 3000 kişi kurban verilmiş ve evler boşalmıştır. Ticaretin hem araçları hem de ruhu neredeyse yok edilmiştir. Lyall'ın seyahati zamanında Kırım'ın en yeni istatistik haritasına göre Kefe'deki evlerin sayısı 728'dir.¹⁹³ Heber'in verdiği nüfus bilgisinde ise Kefe şehrinin kuzeybatı mahallesinde Karaim Musevileri yer almaktadır. Şehrin en kalabalık iki bölgesinden birinde yaşarlar. Şehirde

¹⁹¹ Charles Henry Scott, *age*, s. 209-212.

¹⁹² Edward Daniel Clarke, *age*, s. 445.

¹⁹³ Robert Lyall, *age*, s. 368.

yine Ermeniler de vardır, ancak bunların sayısı 30'u geçmez ve neredeyse hiç Tatar yoktur. Nüfusun geri kalanı garnizon, 5 veya 6 İtalyan ve Alman tüccar ve bazı sefil Fransız ve Suabili göçmenlerden oluşur.¹⁹⁴ Scott ise Clarke'a atıf yaparak o zaman nüfusun sadece elli aileden oluştuğunu ve bunlardan bazılarının birden fazla ev içerdiğini söyler.¹⁹⁵ Kefe şehrinin nüfusunda Tatarların neredeyse yok denilecek kadar az olması, Katherina'nın Kırım limanlarına yabancı milletleri yerleştirme siyasetinin başarılı olduğunu doğrulamaktadır. Öyle ki, Katherina'nın 1763'te yayınladığı manifesto ile Rus ticaretinin gelişmesi amacı ile Kırım'a 25.000'i aşkın Alman'ın davete uyarak geldiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, Rus olmayan birçok milletten insanların ticari imkânları değerlendirme amacı ile Kırım limanlarına yerleştiği bilinmektedir. Kısacası Ruslar, ele geçirdikleri Kırım topraklarına ve limanlarına 10 yılda yaklaşık 100.000 kişi yerleştirmiştir. Bunların en önemli kısmı, Yahudilerin de içlerinde yer aldıkları Almanlar, Hollandalılar, İsveçliler, Polonyalılar, İtalyanlar ve Ermenilerdi. Bununla birlikte, Beyaz Rusya ve Polonya'dan Yahudiler, ülke içinden ise Slavlar, Sırp, Bulgarlar ve Ukraynalılar bu topraklara göç ettirilmiştir.¹⁹⁶

Kefe'nin doğası ve nüfusu yanı sıra tarihi kalıntıları da seyyahlar tarafından incelenmiş ve yorumlanmıştır. Özellikle antik bir yerleşim olan Theodosia, seyyahlar tarafından gözlemlenmiştir. Clarke'ın notlarına göre Kefe'nin girişinde, bir zamanlar darphane olan bir yapının yakınında, antik Theodosia'ya ait olabilecek kalıntılar vardır. Bu kalıntılar uzak tarihli görünürler. Burada kalenin duvarlarındaki bir yazıt, kalenin II. Mehmet yönetiminde kentin Türkler tarafından ele geçirildiği yıl olan 1474 yılına kadar tamamlandığını kanıtlar ve bulunan herhangi bir yazıtın en erken tarihi, on dördüncü yüzyılın sonundan öncedir. Beyaz mermerden bir levha üzerine harfleri güzel bir şekilde kabartma olarak işlenmiş olan Ermeni dilinde bir tane yazıt görülür. Bu yazıt Clarke'ın verdiği bilgiye göre Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi girişinde bulunmaktadır. Sadece 1400 yılında Kefe kiliselerinden birinde yapılan çalışmaları anmaktadır. Kalenin duvarındaki bir başka yazıt aynı taş üzerine oyulmuş üç kat armanın altına yerleştirilmiştir.¹⁹⁷

Daha sonra Clarke'ın verdiği bilgilere göre şehrin bir tarafı Tatarların ikametgâhıdır. İkisinin arasında merkezi bir konumda ve üstlerindeki tepelerde biraz yüksekte, şehrin

¹⁹⁴ Amelia Shipley Heber, *age*, s. 252-253.

¹⁹⁵ Charles Henry Scott, *age*, s. 211.

¹⁹⁶ Necmettin Aygün, **Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış**, C. 2, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2016, s. 60-63.

¹⁹⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 445-449.

Ermenilerin yaşadığı bölümü durur. Clarke'a göre Theodosia şimdiki Kefe şehrinin bulunduğu yerde durduysa, Ermeni ve Tatar kuruluşlarının kiracılığından bu yana kuzeydoğudaki tüm sahili işgal etmiş olmalıdır. Clarke'ın yorumlarına göre, Theodosia ve Kefe'nin aynı noktada durduğu gerçeği onu hiç tatmin etmemiştir. Bunun dışında Tatar şehrinin yukarısındaki yükseltilmiş topraklarda, eski Ermeni kalesinin duvarlarının yakınında, Napoli yakınlarındaki Baia kıyısındaki yıkık yapılara çok benzeyen dairesel bir yapı olan antik insanların hamamları vardır. Bu hamamlar seyyahın seyahati sırasında artık bir harabeye dönüşmüştür.¹⁹⁸

Clarke gibi Henry Scott da antik şehir Theodosia'yı inceleyerek tasvir etmiştir. Scott'ın notlarına göre Kefe, limanın yarım daire sahilini takiben kara tarafındaki yeri çevreleyen Ceneviz surları ve kulelerinden oluşan bir sıranın iki ucunu oluşturan heybetli kale kalıntıları ile çevrili, küçük bir şehirdir. Scott'a göre on bin kişiden oluşan bu küçük şehrin bir zamanlar Cenevizliler döneminde otuz altı bin ev içerdiği söylenen güzel bir şehir olduğuna inanılmaz. Potemkin¹⁹⁹ 1783'te şehre girdiğinde, Cenevizlilerin en güzel yapılarından bazılarının hâlâ var olduğu, çok sayıda cami ile çevrili ve kalabalık bir şehir olduğu ve ardından şiddetli yıkım çalışmalarının başladığı kesindir.²⁰⁰

2.3. Karasubazar

Karasubazar Kırım'ın önemli şehirlerinden biridir. 16. yüzyılda Kırım'ın en büyük ve nüfusu en fazla şehirlerinden biri olan Karasupazar, bu dönemde birçok cami, kervansaray, medrese vb. mimari eserlerle donatılmıştır. Bu dönemde Kırım hanlarının Akmescit'ten sonraki karargâhı durumuna gelmiştir. 1736 yılında Rus ordularının Bahçesaray'ı tahrip etmesiyle geçici olarak merkez yapılan şehir, daha sonraki yıllarda Rusların işgali ile oluşturulan Tavrida Eyaleti'nin bir şehri haline getirilmiştir.²⁰¹ Daha öncesinde Osmanlı hakimiyeti altındayken Karasu Kazası altında bir idari yapı oluturulmuş ve bu kazaya mahalleler, nahiye ve köyler bağlanmıştı. 1784 yılında bütün Kırım coğrafyası altı şehre

¹⁹⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 450-451.

¹⁹⁹ 18. yüzyıla damgasını vurmuş Rus generallerinden biridir. Rusya'nın Kırım da dahil olmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere yayılımı sürecinde telkinleri ve faaliyetleriyle önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Mahir Aslan, "Rusya'nın Bir Karadeniz Devleti Olması Sürecinde Grigoriy Aleksandroviç Potemkin (1768-1791)", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/59, Güz 2018.

²⁰⁰ Charles Henry Scott, *age*, s. 209-210.

²⁰¹ Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 5-6.

bölünmüştür. Bunlardan birisi olan Karasubazar da 9 ilçeye bölünmüştür.²⁰² Karasupazar'da 17. yüzyılın ikinci yarısında nüfus 35.812 olarak saptansa da 19. yüzyılda bu sayı 15.000'e düşmüştür.²⁰³

Karasubazar, Kırım'da ticari anlamda canlı bir şehir olmakla beraber şehirde alışveriş ve pazar yerleri ön plana çıkmaktadır. Akkaya'dan güneye doğru Büyük Karasu Irmağı'nda bulunan Kefe Uyezdi'nin sınırındaki Akmescit Uyezdi'ne bağlı bir şehirdir. Karasubazar hâlâ şark özelliklerini taşımakla birlikte, ikamet edilen odaları gizleyen avlulara açılan kapıların sıralandığı evler bulunmaktadır. Minareli camiler ve çok sayıda kahvehaneli hanlar vardır.²⁰⁴

Karasubazar şehrine seyahat eden batılı seyyahlar bu şehrin yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Karasubazar'ı 1786 yılında ziyaret eden Craven bu şehirde bir generalin evine gelmiş ve konaklamıştır. Evin yakınında bulunan bir nehir dar, hızlı ve çok net bir şekilde akmaktadır. Bu çok kırsal ve sevimli bir yer, İmparatoriçe'ye yeni krallığı hakkında iyi bir fikir vermek için çok iyi hesaplanmıştır.²⁰⁵ Karasubazar'a gelip gördüklerini not eden bir diğer seyyah ise Clarke'dır. 1810 tarihli seyahatnamesindeki notlara göre; bozkırlar aşılıarak, güneye doğru dağ manzarasıyla hep bir düzlük üzerinden Karasubazar'a gelinir. Buraya varmadan önce, sağ tarafta çok dikkat çekici bir dağ belirir. Tepesinde düz, uçurumlarla çevrili, dik ve düz yüzeylerle, muazzam bir kale için tasarlanmış bir sanat eseri gibi görünür. Bu dağın zirvesinde Tatarlar, hanlarına karşı son isyan sırasında toplantılarını düzenlemişlerdir. Clarke'a göre gerçekten de böyle bir toplantı için çok uygun bir yerdir. Ruslar tarafından işgal edilen Kırım'da bir gezginin aklını başından alan en önemli şey, aslında Tatarların eski egemenliğini hatırlatan hüznü anıtlar ve harabelerdir. Tatar mezarlıkları, mezar taşlarından arındırılmış ve bunlar inşaat malzemesi oluşturacak şekilde kırılmış veya yontulmuştur.²⁰⁶

Clarke'ın gözlemlerine göre şehirdeki evlerin birçoğu hiç yanmamış, sadece bir kalıpta oluşturulmuş ve daha sonra güneşe ve havaya maruz bırakılarak sertleştirilmiş tuğlalarla inşa edilmiştir. Seyahatnamede verilen bilgiye göre Kırım'ın tüm mallarının

²⁰² Nuri Kavak, **Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 34.

²⁰³ Zeynep Özdem, **Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2006, s. 35.

²⁰⁴ Galina Dlujevskaya, vd., **age**, s. 248.

²⁰⁵ Elizabeth Craven, **age**, s. 166.

²⁰⁶ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 456.

Karasubazar'da yarımada'nın diğer tüm pazarlarından daha ucuza satın alındığı söylenir. Dükkânlarda deri, özellikle kendilerinin hazırladıkları Fas türü deri, çömlekçilik, sert eşya, sabun, mum, meyve ve sebze satışı yapılmaktadır.²⁰⁷

Lyall seyahatnamesinde ise Karasubazar, Kırım'da yine merkezi bir konuma sahip olarak karşımıza çıkar. Bahçesaray'dan Kefe'ye ve Kerç'e giden yolun üzerinde yer alır. Kırım'ın, özellikle meyve ve şarabın büyük pazarıdır ve Rus tüccarlar buraya gelip alışverişlerini yaparlar. Kırım elmaları burada toptan satılır ve daha sonra tüm güneye, hatta Rusya'nın kuzeyine taşınır, hem Petersburg, hem de Moskova'da yüksek fiyata satılır. Şaraplar hükümetin baş şehirlerine gönderilir. Yahudiler şarap yapımında yoğun bir şekilde istihdam edilmektedir. Yarımada'nın dağlık ilçelerinin bereketli vadilerinden ve komşu bağlardan getirilen üzümler satılır ve iyi ve kârlı bir ticaret yapmayı başarırlar. Lyall'a göre tüm bağcılarının en büyük hatası, Kırım şaraplarını neredeyse yapılr yapılmaz satmalarıdır. Bu yüzden şarabın gerçek niteliklerini gösterme zamanı olmaz. Karasubazar'da haftalık bir pazar ve büyük bir yıllık fuar düzenlenir. Bu yerde her zaman bol miktarda at ve boynuzlu sığır satılır. Şehrin merkezindeki dükkânlar arasında, eski bir kaleyi andıran, "Han" adı verilen büyük bir bina vardır. Tüm kapılardan geçilen yüksek duvarları hatırı sayılır büyüklüktedir. İç mekânı dükkânlar, cephanelikler ve depolarla ve gerçekleşmek üzere olan fuara katılmak için uzak mesafelerden gelen ziyaretçi ve tüccarlarla doludur.²⁰⁸

Lyall'ın verdiği bilgilere göre Karasubazar, yaklaşık yirmi cami, bir Rum kilisesi, son zamanlarda inşa edilen güzel bir Roma Katolik kilisesi, bir Rus kilisesi, bir Ermeni kilisesi ve bir Yahudi sinagogu ile süslenmiştir. Her sokakta çok sayıda kahvehane bulunur ve içlerinde kahve, doğu usulü hazırlanır. Limon ve portakal bulunan çok sayıda dükkân vardır. Karasubazar ayrıca birçok tabakhane, mum ve sabun imalathanesi ve çini fabrikasından oluşur. Buradaki evlerin büyük bir kısmı güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş, eğimli çatılara sahip ve kiremit kaplıdır. Bu şehir uzun zamandır çok üstün kalitede, ipek gibi yumuşak ve esnek, aynı zamanda kalın ve güçlü olduğu için kırmızı ve sarı renkli Fas deri üretimi ile ünlüdür.²⁰⁹

Lyall Karasubazar'a ilk ziyaretini pazar günü yapmış ve Rusya geleneğine göre o gün sokaklar ve evler ağaç ve çiçeklerle süslenmiştir. Verdiği bilgilere göre o gün Tatarlar için

²⁰⁷ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 457.

²⁰⁸ Robert Lyall, **age**, s. 356.

²⁰⁹ Robert Lyall, **age**, s. 357.

pek hoş olmayan ve onlara boyun eğdiklerini hatırlatabilecek bir gündür. Bunun dışında Karasubazar hakkında verdiği bilgiler kapsamında Kırım'ın genel kullanımını için ilaç deposunun 1796 yılında Yenikale'den Karasubazar'a taşınması da vardır. Lyall'ın aktarımlarına göre Dr. Clarke da dâhil olmak üzere bazı gezginler tarafından Kırım'da tek bir doktor olmadığı ileri sürülmüştür, ancak Ruslar bu yarımada'yı ele geçirdiğinden beri, orduya bağlı tıp adamları farklı yerlerde ikamet etmişler ve daha fazlasını istememişlerdir. Bunun dışında seyyah, Karasubazar'da da Tatar mezarlıklarının harap olmuş durumunu kaydetmiştir.²¹⁰

Mary Holderness da Lyall gibi aynı tarihlerde seyahat ettiği Karasupazar'ın ticari yönüne değinmiştir. Mary Holderness'in gözlemleri ve verdiği bilgilere göre; Karasupazar ilk Tatar kentidir ve dar ve düzensiz sokaklarda, Tatarlar, Yahudiler, Ermeniler, Ruslar ve Rumlar tarafından işgal edilen olağanüstü sayıda dükkân vardır. Seyyah, sadece meyve satışı için 200 dükkân olduğunu aktarır. Her çeşit kuru meyve, elma, bol miktarda ve iyi korunmuş kabuklu yemişler bulunur. Holderness, bu ürünleri yılın bu zamanında İngiltere'deki cevizlere benzetmez ve çok daha üstün olduğunu vurgular. Bunun dışında Tatar ayakkabılarının satışı için aynı sayıda dükkân vardır. Holderness'a göre Kırım'a getirilen her satış eşyası, burada başka yerlere göre daha ucuza mâl olur.²¹¹

Karasubazar'dan bahseden bir diğer seyyah olan Henry Scott, seyahatnamesinde Theodosia'dan ayrıldıktan sonra tekrar bozkıra girilip esas olarak Tatarların yaşadığı bir şehir olan Karasubazar'a ulaşana kadar dikkate değer hiçbir şeyle karşılaşmadığını fakat bazı Ermeni, Rum, Yahudi ve Ruslar ile karşılaştığını not etmiştir. Scott'ın verdiği bilgilere göre Karasubazar, kelimenin tam anlamıyla “Kara Su” denen küçük bir akarsuyun aktığı, iki tepe arasındaki bir vadide yer alır ve nehir bu yere adını verir. Dar sokağa girerken kişi birdenbire İran'ın merkezine taşındığını düşünebilir ve şehir bu yüzden seyyahın, şimdiye kadar Rus egemenliğinde gördüklerinden tamamen farklıdır. Seyyaha göre bu şehir, Rus işgalinden bu yana Theodosia veya Kerç'ten çok daha az tahrip olmuş görünür.²¹²

Scott'ın notlarına göre bu şehirde ana cadde dükkânlarla kaplıdır. Dükkânların önleri biri yukarı, diğeri aşağı yatay asılan iki panjurdan oluşur, böylece gün içinde üst kısım bir tente ve alt kısımda satılık malların sergilenebileceği veya satıcının genel olarak oturduğu bir

²¹⁰ Robert Lyall, *age*, s. 358-359.

²¹¹ Mary Holderness, *Journey From Riga to Crimea, with Some Account of the Manners and Customs of the Colonist New Russia*, London, 1827, s. 92.

²¹² Charles Henry Scott, *age*, s. 214-215.

tezgâh oluşturulur. Böylece dükkânın tüm cephesi açılmış olur. Scott'a göre yine de Karasubazar, Kırım'daki en fazla gelişen yerlerden biridir ve neredeyse tamamı halka açık ve en el değmemiş yöntemlerle taşınan oldukça büyük bir imalat yeridir. Fas ve diğer renkli derilerin hazırlanması, çizme ve terlik yapımı, farklı ırklara uygun pelerin biçimlendirilmesi, her türlü hırdavat, çanak çömlek, eyer, sabun ve mum imalatı halkın uğraşlarından birkaçıdır.²¹³

Scott'ın Karasupazar şehir gezisinde gördüğü, bir dizi kare bölmeden oluşan, alçak korkuluklarla bölünmüş, minderlerle döşenmiş ve ortasında tütünlerin küllerini almak için büyük pirinç bir kap bulunan çok sayıda kahvehane vardır. Notlarına göre burada Tatarlar ya da Ermeniler bağdaş kurup tütün içerler. Kahvehaneler dışında Tatarların evlerini gören seyyah, bu evlerin bir avluya bakan zemin kattan ibaret olduğunu ve ancak giriş kapıları ile delinmiş boş bir duvardan başka hiçbir şey görünmediğinden bahsetmiştir. Seyahatnamede Scott, Karasubazar veya Simferepol gibi şehirlerin Tatar mahallelerini Paris'te Montrieul'a giden yola benzetmiştir. Aktarımlarına göre, insanlar Paris'ten Montrieul'e kadar, şeftali bahçelerini çevreleyen kirli beyaz görünümlü duvarların şeritlerinde yürürken, kendilerini Taurida'nın başkentinin Tatar sokaklarında hayal edebilirler.²¹⁴

1850'li yılların başında Kırım'da bulunan Scott'a göre Karasubazar, bazı büyük hanlara veya ticaret için mahzenlere, çok sayıda camiye ve birkaç Rum ve Ermeni kilisesine sahiptir ve sakinleri yaklaşık 5.000 kişidir. Kırım'ın merkezinde olması, ticaret için şehre avantaj sağlamaktadır. Nüfus hususunda Clarke da, Scott'ın verdiği sayıya yakın bir sayı vermiştir. Clarke'a göre yerleşiklerin sayısı erkek ve kadın yaklaşık 3.700'dür; Tatarlar, Ruslar, Rumlar, Yahudiler, İtalyanlar ve Ermeniler olmak üzere şehir, pek çok etnik yapıyı barındırır.²¹⁵ 1822 tarihinde ziyarette bulunan Lyall'ın, Karasupazar nüfusu hakkında verdiği bilgilere göre ise, şehirde 300'den fazla Talmud Yahudisi; üçte biri Katolik olan birçok Ermeni, 100 Yunan ve birkaç Rus vardır. Kadınların sayısı ise 1000'i aşmaz. Hesabı çok net olmamakla birlikte verilerinde toplam nüfus 3000'i geçmez.²¹⁶ Mary Holderness'a göre ise Karasubazar, şehirden oldukça uzaktaki kışlalar dışında 9000 nüfusa sahiptir ve barış zamanında bunlarda topçu dâhil 5000'in üzerinde kişi bulunmamaktadır.²¹⁷

²¹³ Charles Henry Scott, *age*, s. 215-216.

²¹⁴ Charles Henry Scott, *age*, s. 217-218.

²¹⁵ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 457.

²¹⁶ Robert Lyall, *age*, s. 358-359.

²¹⁷ Mary Holderness, *age*, s. 197.

2.4. Kerç

Kerç şehri Tavrida Guberniyası'na bağlı Kerç Boğazı'nın kıyısında bir liman şehridir ve şehrin yakın çevresini içine alan Kerç-Yenikale Şehir İdaresi'nin merkezidir. Birçok bina ile taş döşeli kuyular bulunmaktadır. Şehrin önemli özelliklerinden birisi de şehirde oldukça fazla eski eserlerin bulunmasıdır.²¹⁸ Kerç şehrinin tarihi MÖ. 6. yüzyılda kurulan eski Yunan şehri Pantikapeon'a kadar gitmektedir. Yunanlardan sonra Türklerin bu coğrafyaya gelmesiyle Türk etkisi görülmektedir. Şehir daha sonra 13. yüzyılın ortalarında Moğol hâkimiyetine girmiştir. 1318'de Altın Orda Devleti'ne vergi vermek şartıyla Cenevizliler Kerç'e hâkim olmuşlardır. 1475'te Kırım'ın güneyindeki Ceneviz hâkimiyetine son veren Osmanlılar, Kerç'i de fethetmiştir. Bu dönemde Kerç şehrine çeşitli yapılar yaptırılmıştır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine Kerç ve Yenikale Rusların eline geçmiştir.²¹⁹ Rusların eline geçmeden önce, Kerç kazası ile ilgili kayıtlarda Dib Kerş, Orta Kerş ve Kerş şeklindeki kadılıklara rastlanır. Birbirinden farklı olduğunu düşünülen bu üç kaza, Kerç'in büyüklüğünü göstermektedir. 19. yüzyıl kayıtlarında tek bir kaza olarak yer alan Kerç, liman kenti olma özelliği sebebiyle, Kefe gibi transit güzergâhlardan birisi olarak, daha çok ticari yönüyle ön plana çıkmıştır.²²⁰

Kerç, Kırım'ın bir liman kenti olmasından ötürü farklı bir öneme sahiptir. Bu şehre gelen seyyahlar şehrin genel olarak liman ticareti açısından değerlendirmiş, şehirde bulunan tarihi kalıntıları inceleyerek not etmişlerdir. Örneğin 1807'de Kerç şehrine gelen Dr. Clarke bu şehirde tarihi eserlerin oldukça fazla olduğunu gözlemlemiştir. Hatta seyyahın notlarına göre tarihi eserler o kadar fazlaydı ki köylüler toprak içinde buldukları sikkeleri birkaç kopek²²¹ karşılığında takas ederlerdi. Bunun dışında notlarda Kerç şehrinin duvarlarının kırık ve tamamen ihmal edilmiş veya harap olmuş yarı kabartma ve yazıt mermerleriyle dolu olduğu vurgulanmıştır. Clarke'ın notlarına göre yazıt mermerlerinden bazıları köylülerin evlerinin önünde merdiven basamağı olarak kullanılmakta veya Yenikale'de olduğu gibi diğer inşaat malzemeleri arasında bulunmaktaydı. Clarke'ın dikkatini özellikle Kerç sakinlerinin çoğunun, gerçek doğası hakkında herhangi bir bilgi

²¹⁸ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 120.

²¹⁹ Hakan Kırımlı, "Kerç", *Diyanet Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 275-276.

²²⁰ Ömer Bıyık, *agt*, s. 24.

²²¹ Rublenin %1 değerinde olan para birimi.

sahibi olmadan, hatta figürlerin konumuna ortak ilgi göstermeden Antik Yunan mermerlerini kapılarının üzerine süslemek için yerleştirmiş oldukları çekmiştir, öyle ki figürler bazen bir duvarda yanlamasına yatırılırlar veya tamamen ters çevrilirler, böylece her yönden görülebilirlerdi.²²²

Bu tür antik kalıntılar, Clarke Kırım'a vardığında kullanım şekillerinden dolayı kaybolma tehdidi altında olarak gözlenmektedir. Clarke, Kerç kilisesini ziyarete gittiğinde gelecekteki herhangi bir gezginin kiliseye geldiğinde, Hristiyanlığın ortaya çıkmasıyla birlikte özellikle antik batıl inançların tamamen yerini aldığı ülkelerde tapınakların tamamen yeni dinlerin amaçlarına hizmet ettiği gerçeğinden uzak olmayacağını belirtmiştir. Clarke'ın gözlemlerine göre; Kerç kalesi tamamen harabe bir durumdadır. Antik kalıntılar arasında Türklerin eseri olduğu söylenen güzel bir mermer çeşme vardır, fakat Türkçe karakter sergileyen antika malzemelerden bazıları ise daha uzak tarihli Yunanca yazıtlardan oluşmaktadır. Kalenin girişinin üzerinde büyük mermer aslanlar yer almaktadır. Bu kalenin içinde bulunan bir kilise oldukça eski ve küçük bir yapıdır. Seyyahın gözlemlerine göre duvarlara asılan resimler, Yunan sanatının Rus İmparatorluğu'na getirilen en eski yapımları arasında yer almakla birlikte muhtemelen Hristiyanlıkla aynı döneme aittir. Dört mermer sütun bu yapının çatısını desteklemektedir ve Hristiyanlık tarihinde çok eski bir yapıdır. Bu şehirde 500 ev restore edilmiştir.²²³

1822'de ziyarette bulunan Robert Lyall ise Clarke'a benzer şekilde Kerç'in tarihi kalıntılara hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Kerç'teki Antik Pantikapaemos'un Yunanlılar tarafından 2000 yıl önce kurulduğunu ve onlar için çok önemli bir yer olduğunu vurgulamıştır. Lyall'ın verdiği bilgilere göre Kerç Boğazı, Kırım Tatarlarının etkisi altındayken içinde güçlü bir garnizon tutulmakta ve bir paşa burada ikamet etmekteydi.²²⁴

Kerç şehri hakkında bilgi veren seyyahlar genellikle bu şehrin bakımsızlığı üzerinde durmuştur. Lyall bu şehri sefil olarak nitelendirerek içinde ekmek, bisküvi ve makarna olmasına rağmen zorlukla çay ve şeker temin edilen birkaç dükkânın varlığından söz etmiştir. Bunun dışında son zamanlarda inşa edilen birkaç özel evin, genel kasvetin ortasında canlı bir yönü olduğunu vurgulamıştır.²²⁵ Reginald Heber de Lyall gibi Kerç şehrinin çok küçük ve sefil olduğundan söz etmektedir. Verdiği bilgilere göre şehirde esas olarak Yunanlar yaşamaktadır ve çarşıda bir saatçi ve bazı İngiliz pamuklu ürünleri satan

²²² Edward Daniel Clarke, *age*, s. 429.

²²³ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 430-432.

²²⁴ Robert Lyall, *age*, s. 375.

²²⁵ Robert Lyall, *age*, s. 375.

iki dükkân vardır. Şehrin çevresi tamamen ağaçsız olup, ateş odunları 120 verstlik mesafedeki Eski Kırım şehrinden getirilmektedir. Bir teğmen-albay, bir binbaşı ve dört piyade bölüğünün olduğu geniş bir kale vardır. Kerç yolları bir dizi alçak tepeye sahip olan bataklık ve savanları olan bir manzaraya sahiptir. Ülkenin bu bölümünde birçok eski yerleşime ait kalıntılar vardır, İslam işçiliğine benzeyen iki veya üç küçük sağlam ve iyi inşa edilmiş köprüden geçilir ve türban ile ayırt edilen birkaç türbe görülür. Kerç yakınlarındaki el arabalarının sayısı şaşırtıcıdır.²²⁶

1850'lerin başlarında ziyarette bulunan Scott'ın anlatımına göre ise Kerç şehrinin ilgi uyandıracak çok az şeyi vardır. Seyahatnamesine aktardığı notlarına göre; uzaktan iyi görünen, ancak her zaman teftiş edilmeyecek olan çoğu Rus şehrinde olduğu gibi burada da klasik mimarinin etkisi vardır. Seyyahın düşüncelerine göre bu düzenle tamamen bir perişanlık havası üretir. Kerç sakinlerinin 19. yüzyılın başlarındaki durumunun acıklı olduğunu belirten seyyah, şehrin, tek varoluş sebebi balık tutmak olan Yunanların yaşadığı yaklaşık 100 evden oluştuğunu bildirmiştir. Kerç'in Rusların eline geçmeden önce gelişen bir durumda olduğuna inanmak için her türlü sebebin varlığına inanan seyyah, kısıtlı bir ticaret olmasına rağmen kârdan yararlanmak için Yunanlar ve Cenevizliler tarafından kısmen mesken tutulduğunu aktarmıştır. Bunlara ek olarak, batı tarafı onlara kapalı olsa da doğu tarafının açık olduğunu, çünkü Türklerin ticaret işlerine çok az girerek onları daha aktif insanlara bıraktığını belirtmiştir. Böylelikle daha sonra birkaç yıllık refah Kerç'e olağanüstü bir ivme kazandırmış, Yunan ve Rus nüfusu artarken Tatar nüfusu azalmıştır. Kerç'ten çıkıp Kefe'ye gidilen yol güzergâhında sadece bazı gezgin Tatarlar ve birkaç önemsiz köy görülür. Oysa zengin topraklar çoğunlukla işlenmemiş olarak kalmaktadır.²²⁷

1865 tarihli seyahatnamesinde de Ussher, Kerç şehrinin bakımsızlığına ve kasvetli havasına değinmiştir. Azak Denizi'ne bitişik olan akarsu çamurlu ve rengi bozulmuştur. Scott'ın Kerç şehrinin tasvirinde bahsettiği klasik Rus mimarisini doğrulayarak Kerç limanından inildikten sonra üzeri sarı renkle boyanmış tuğlalı Rus binalarının caddede sıralanmakta olduğunu belirtmiştir.²²⁸ Kerç şehrinin görünümü hakkında bilgiler veren seyyah, daha sonra şehrin yukarısında bulunan Mihridates tepesinden altında uzanan şehir ve boğaz manzarasını gözlemlemiştir. Gözlemlerine göre bu noktadan kanalın yukarısında Azak Denizi'ne ve karşı kıyıda Kırım'ın kurak tepeleri üzerinde geniş bir manzara elde edilir. Batı veya karşı tarafta suyu çok sığ olan bölgede Ruslar bazı tahkimatlar inşa

²²⁶ Amelia Shipley Heber, *age*, s. 251.

²²⁷ Charles Henry Scott, *age*, s. 207-209.

²²⁸ John Ussher, *age*, s. 52.

etmektedir. Tamamlandığında 150 silahı barındıracak olan bu önemli yerlerin inşasında en az iki alay görevlendirilmiştir. Bunun dışında burada birçok tahkimat ve bir kale inşa edilmiştir.²²⁹

1854 tarihli gezisinde Seymour'un Kerç şehri hakkında verdiği bilgiler ise daha çok tarihi bilgilerdir. Seyahatnamesindeki aktarımlarına göre, Kerç ismi, 14. ve 15. yüzyıl coğrafyacıları tarafından Bospro, Vospro ve Pandieo olarak adlandırılan Cenevizliler tarafından buraya dikilen kaleye Türklerin verdiği "Gherseti" adının bozulmasıyla şimdiki halini almıştır. Ruslar, 1771'de Kerç'i ele geçirdiklerinde Türk kalesine el koymuş ve bunu önce güçlendirmiş, ancak daha sonra tamamen terk etmişlerdir. Birkaç mil ötedeki Yenikale, boğazların savunması için güçlendirilmiş ve 1821'de İmparator I. Aleksandr, Kerç'in ticari önemini takdir ederek, onu imparatorluğun bir limanı ilan etmiştir. Kerç, Türklerin hâkimiyeti altında olduğu tarihlerden beri çok sayıda sakini olmasına rağmen, bu nüfus yavaş yavaş artmaya devam etmiştir. Yenikale ve yarımadanın doğu ucunu oluşturan yaklaşık 13.000 dönümlük araziden oluşan küçük bir hükümetin baş şehri olmuştur.²³⁰ Seymour'a göre Kerç, tüm Yunan kolonileri gibi büyüleyici bir konuma sahiptir. Mithridates'in Koltuğu adı verilen, tepesinde kayanın oyulduğu bir tepe, kıyıdan kısa bir mesafede yükselir ve hafifçe denize iner. Bu tepenin etrafında aslen eski Yunan kasabası inşa edilmiştir ve bir zamanlar çeşitli Yunan tapınakları kümelenmiştir.²³¹

Kerç şehrinin nüfusu hakkında Lyall'ın verdiği genel bilgilere göre; 1774'te Osmanlı ve Rusya arasında Kerç ve Yenikale tüm yarımadanın elinde kalan tek yerdi ve bu iki şehir Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştı. Tatarlar daha sonra bu nedenle Kerç'ten ayrılmış ve o tarihten itibaren Yunan nüfusu çoğalmıştı. Lyall'a göre Pallas ve Clarke, Kerç'in durumunu aşırı sefalet bir duruma indirgemişti. Kerç, Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden önce çok büyük bir nüfusa sahip bir yer değildi, ancak seyyah yine de Clarke'ın Rusların 500 evi tasfiye ettiği bilgisini belirtmiştir. Lyall'a göre Clarke'ın bu tahmini doğrudu, 1804'te Rus coğrafyacı Stchekatof bu şehrin sadece 100 sefil evden oluştuğunu söylemiştir. 1813'te ise Vsevolojkii şehrin nüfusunun birkaç yüz kişi kadar olduğundan söz etmiştir. Lyall'ın seyahat ettiği zamanda Kırım'ın yeni istatistik haritasına göre, 154 haneden fazla değildi ve nüfusu 300 veya 400'ü geçmezdi.²³²

²²⁹ John Ussher, **age**, s. 54.

²³⁰ H. D. Seymour, **age**, s. 256.

²³¹ H.D. Seymour, **age**, s. 259.

²³² Robert Lyall, **age**, s. 375

Görüldüğü üzere Kerç şehrine gelen her seyyah bu şehrin tarihi kalıntılarından bahsetmektedir. 1900'lerin başlarında Kerç'i anlatan seyyahlar mimari eserlerin yerliler tarafından inşaat malzemesi olarak kullanıldığını tasvir ederken, 1900'lerin sonlarına doğru ziyarette bulunan seyyahlar yapılan kazı çalışmalarının artmasından dolayı antik kalıntıları daha çok müzede görmüştür. Tarihi kalıntıların yanı sıra Kerç şehrinin coğrafyasının yakın tarihlerde çok kirli ve kurak olduğu görülmektedir. Kerç limanına Rusların yaptırdığı askeri yapılar, kirli ve kurak görüntü hakkında ipuçları verebilir. Öyle ki uzun bir süreç boyunca işgal edilen Kırım coğrafyası, askeri faaliyetler dolayısıyla bakımsız kalmıştır. Kerç nüfusu hakkında yapılan yorumlar ise zaman içerisinde Tatar varlığının azalması yönündedir. Bu da Rusların Tatar nüfusunu azaltma politikasının bir kanıtı durumundadır. Öyle ki 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerine göre Yenikale ile birlikte Rusya'ya terkedilen Kerç, bu tarihten sonra tam bir Rus şehri olarak gelişmiş ve Şark havasını büyük ölçüde kaybetmiştir. Şehre ilk yerleştirilenler, Osmanlı hâkimiyetinden kaçarak Rusya'ya sığınan Ege adaları sakinlerinden Rumlar olmuştur. Kerç, Rusya tarafından ilhakının ardından Rus Karadeniz filosunun ilk üssü haline gelmiştir.²³³

2.5. Sudak

Sudak şehri, Sudak Vadisi'nin merkezinde yer alan küçük bir yerleşim yeridir. Ceneviz kalıntılarının bulunduğu bu şehirde Sudak adını taşıyan Alman kolonisi bulunmaktadır. MS. 3. yüzyıldan itibaren burada bir Yunan yerleşimi bulunmaktaydı. Ticaret alanında önemli olan bu şehri 1365'te Cenevizliler, 1475 civarlarında Türkler ele geçirmiştir. Kırım'ın hanlık döneminde ticari önemini kaybeden bu şehir, Rus hâkimiyeti altında harabe duruma gelmiştir.²³⁴ Osmanlı döneminde şehir, Osmanlı Devleti'ne bağlı Kefe Sancak Beyliği içinde Kefe'ye bağlı bir kaza-sancak olarak yönetilmiştir.²³⁵

19. yüzyılın başlarına doğru Sudak'a gelen ilk batılı seyyah Elizabeth Craven, Sudak'ın doğasını seyahatnamesine not etmiştir. Notlarına göre sarp kayaların inişinde Cenevizliler tarafından yeniden inşa edilen çok büyük bir şehrin temellerinin olduğu Sudak, hâlâ ayakta. Bu şehrin zirvesine varıldığında denizde bir granitin bulunduğu bir şapel kalıntısı vardır. Craven'ın düşüncelerine göre bu şehir bir filo için erişilemezdir. Kalıntıları

²³³ Hakan Kırımlı, *agm*, C. 25, Ankara, 2002, s. 276.

²³⁴ Galina Dlužnevskaya, vd., *age*, s. 90.

²³⁵ Ömer Bıyık, *agt*, s. 14.

bulunan tahkimat ve çıkış noktalarının konumundan dolayı, ülkenin iç kesimlerinin sakinleri son derece iyi korunmuştur.²³⁶

1807'de Kırm'da bulunan Clarke ise Sudak şehrini tasvir ederken Craven gibi yolların çok dik ve kayalık olduğundan, iki tekerlekli arabaların sadece Sudak'a kadar kullanıldığından bahsetmiştir. Seyyahın notlarına göre Sudak veya Çeşme Tepesi, çok küçük ve güvenli olmayan bir limana sahip, birkaç Rum ailesinin yaşadığı küçük bir köydür. Harap durumdaki kale, şehrin doğusunda yüksek izolasyonlu bir kayanın üzerindedir. Eteğinde büyük bir sarnıçta korunmuş, ona zincirlenmiş güzel bir kaynak vardır. Clarke'a göre burası, Theodosia ve Lampat arasında, İskit korsanlarının sahip olduğu Arrian'ın²³⁷ bahsettiği limandır. Kalenin tamamı hâlâ küçüktür ve bir cami vardır. Seyyah, Cenevizlilerden daha eski bir döneme atıfta bulunulabilecek hiçbir şeyin görülmediğini aktarır. Sudak'ta, kır evlerinin çok azı düz çatılıdır ve çiftlik evleri kiremitlidir.²³⁸

Aynı tarihlerde ziyarette bulunan Heber'in seyahatnamesinde verilen bilgiler de diğer seyyahları doğrular niteliktedir. Kiremitli camiler dışında Sudak şehrinde gördüğü binaların düz çatıları vardır ve genellikle üçgen uçlu ve etrafı ahşap ile çevrilidir. Heber'in aktarımlarına göre evler genellikle kilden oluşurlar, tepelerin kenarları boyunca yarısı yeraltında olacak şekilde üst üste yığılmıştır. Sulama üzüm bağlarının ekildiği yerlerde bariz beceriyle uygulanır. Çok az mısır yetiştirilir; ama vadiler kelimenin tam anlamıyla meyve ağaçlarının ormanlarıdır. Su bol miktarda bulunur ve yollara çıkan insanların içmesi için kuyuların ve çeşmelerin yanına kaseler bırakılmıştır.²³⁹

1822'de ziyarete gelen Lyall'a göre ise eski zamanlarda, Sudak kalesi çok güçlü bir yerdir ve duvarlarının ve kulelerinin inşası, hiç şüphesiz, büyük bir girişim olarak kabul edilmelidir. Kalenin yakınındaki birkaç Tatar evi, bitişik düzlüğe dağılmış diğerleri ile Sudak'ın şimdiki şehrini oluşturmuştur. Birincisinin çoğu kötü bir görünüme sahiptir, ikincisi önemsizdir. Bazılarının düz çatıları yoktur.²⁴⁰

1854'de Sudak'a gelen Seymour ise Sudak vadisinin en iyi manzarasının, denize doğru uzanan ve körfezin doğu tarafını oluşturan yüksek bir dağın üzerine yerleştirilmiş St. George Manastırı olduğunu bildirmektedir. Seymour'un aktarımlarına göre, Kırm'da bu kadar geniş ve çeşitli bir manzara sunan çok az yer vardır. Vadinin her detayı görülür.

²³⁶ Elizabeth Craven, *age*, s. 183-184.

²³⁷ Yunan tarihçi ve filozof.

²³⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 542.

²³⁹ Amelia Shipley Heber, *age*, s. 256.

²⁴⁰ Robert Lyall, *age*, s. 338-339.

Sahil, Aluşta'nın çok ötesinde görülebilir ve ülkenin iç kısmında karanlık ve çorak dağlar vardır. Seymour burada meyve ağaçlarından, uzun kavaklardan ve beyaz evlerden bahseder. Verdiği bilgilere göre, modern Sudak'ta önemli bir nüfus olmasına rağmen kasaba yoktur ve birkaç evin yan yana yerleştirildiği tek yer, bir Rum'un otel inşa ettiği kilisenin yakınlarıdır. Kırım'daki şarap şirketinin geniş işletmeleri ve yöneticileri, Fransız bir beyefendi olan M. Larguier'in evi de buraya yakındır. Şarap şirketi karargâh olarak Sudak'ı seçtiğinden ve bu mahallenin şarabı her zaman ünlü olduğundan Sudak şehri önemlidir. Seymour'un aktarımların göre, Kırım şarap şirketi, Kırım şaraplarının farklı çeşitlerini dünya pazarlarında tanıtmak ve satışını kolaylaştırmak amacıyla kurulmuştur. Şarap üretimi, bu yüzyılın başından beri ve özellikle Prens Vorontsov'un Yeni Rusya'nın genel valisi olmasından bu yana Kırım'da bir gelişme kaydetmiştir, ancak ürünün elden çıkarılmasında her zaman büyük bir zorlukla karşılaşmıştır.²⁴¹

Lyall'a göre Pallas, kaleyi ilk ziyaret ettiği dönemde, gotik tarzda zarif mimariye sahip bir dizi yapının kaldığını, ancak duvarlarının içine kışla dikmek için yıkıldıklarını, böylece 1818'de Aleksandr'ın ziyaretine kadar Rusların eline geçtiğinden beri, Bahçesaray dışında, Kırım boyunca hüküm sürmüş gibi görünen yıkım sisteminin bir başka kanıtını verir. Büyük binanın artık hiçbir faydası olmadığı için harabeye dönmesine izin verilir. Seyyaha göre bir zamanlar burada bir alay veya tabur konuşlandırılmıştı. Ama şimdi Arnavut Rumlarının on üçü, bir memurla birlikte, oranın tek koruyucusunu oluşturur ve her ay Balaklava'dan gelen Rumlar ile eşit sayıda görev değiştirirler.²⁴²

2.6. Aluşta

Yalta'dan 42 verst mesafede bulunan Aluşta Kırım'ın güney sahilinde konumlanmaktadır. İmparator I. Justinianus tarafından 6. yüzyılda inşa ettirilen Aluston'un kalıntılarından üç taş kule ve surlar ayakta kalabilmiştir. Orta Çağ'da Lusta, Austa, Alusta gibi isimlerle anılmış ve Cenevizlilerin hâkimiyeti altında önemli bir mevkie sahip olmuştur. Aluşta şehri bu önemini Rusya'nın Kırım'ı işgali ile kaybetmiş ve sanayi şehrine dönüşmüştür. Şehrin iklimi diğer bölgelere göre serttir.²⁴³ Osmanlı Devleti zamanında Sudak kazasına bağlı bir köydür.²⁴⁴

²⁴¹ H.D. Seymour, **age**, s. 227.

²⁴² Robert Lyall, **age**, s. 338-339.

²⁴³ Galina Dlujevskaya, vd., **age**, s. 87.

²⁴⁴ Ömer Bıyık, **agt**, s. 24.

Aluşta şehrini gezen seyyahlar daha çok bu şehrin coğrafyası ve şehir yapısı hakkında bilgiler vermiştir. 1800'lere doğru ziyarette bulunan Pallas'ın aktarımına göre, Aluşta, iki derenin arasında, denize bitişik izole bir yükseklikte yer almaktadır. Burada üç kulenin ve 12 fit yüksekliğinde ve sabit yedi fit kalınlığa kadar bir taş duvarın kalıntıları durur. Büyük yuvarlak bir kule, denize bakan güney gövde köşesini oluşturur ve eğimli bir düzlemde yükselir. Duvar, buradan keskin bir batı hattında uzanır ve burada daha kademeli yükselmesi nedeniyle biraz daha güçlüdür. Kuzeydoğu tarafında, daha ince ve geniş bir açı oluşturan duvar, bu aının ortasında duran kare bir kule ve kuzey köşeye, öncekinden yaklaşık yetmiş adım uzaklıkta bulunan bir başka kule tarafından desteklenmiştir. Vadiye doğru kuzey ve batı eğimleri diktir ve burada sadece duvar izlerine rastlanır. Kapalı alan şimdi birkaç Tatar kulübesi, p veya gübre tepesi tarafından işgal edilmiştir ve merkezde kalan enine duvarın sadece bir kısmı vardır.²⁴⁵

Örneğin 1807 tarihinde Aluşta'ya gelen Clarke, seyahatnamesinde Aluşta'nın coğrafyasını ele almıştır. Clarke'ın aktarımlarına göre, Aluşta'dan atır Dağı'nın güzel bir grntş görülür. Açık havalarda Kırım'ın neredeyse tamamı zirvesinden görülebilir. Lambat köyü, Kırım'ın en görkemli manzaralarından bazılarının ortasında yer almaktadır. Sağda atır Dağ ve önünde Ayı Dağ veya "Bear Hill" adında güzel bir burun vardır. atır Dağ silsilesiyle ahşap kaplı kayalık bir kıstakla bağlantılıdır ve kendisi yarımada şeklinde-dir.²⁴⁶

Clarke'a göre Tatarlar, dağdan bakınca Perekop kıstağının ötesindeki bir ülkeyi bölge bölge ayırt edilebileceğini onaylar. İnsan görüşünün genişleyebileceği lde kuzeydeki tüm bölge, büyük doğu düzlüğünün geri kalanı kadar düz olduğundan görüşü kesecek hiçbir şey yoktur. Clarke'ın düşüncelerine göre Aluşta köyü bir zamanlar oldukça önemli bir yerdi ve kalıntılar bunun bazı işaretlerini sergilemekteydi. Clarke'ın ziyareti esnasında, burası sadece birkaç Tatar evinden oluşmaktadır. Burada dişileri pazar buzağılarından biraz daha büyük olan çok kk bir mandadan başka dikkate değer bir şey gzlemlemediğini belirten seyyah, daha sonra elma, armut, erik ve nar ağaçlarıyla dolu, üzüm bağları ve zeytinliklerle dolu keyifli bir vadide bir süre gezmіř ve dağa tırmanmaya başlayarak şuma köyüne varmıştır.²⁴⁷

1822 tarihinde ziyarette bulunan Lyall ise Aluşta'dan yaklaşık dört verst ilerde Taurida'nın güzel bir manzarasını gördüğünü aktarır. Verdiği bilgilere göre Aluşta, Temerdshi ve

²⁴⁵ P. S. Pallas, **age**, s. 184.

²⁴⁶ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 536.

²⁴⁷ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 537-539.

Meserlik nehirleri arasında yalıtılmış bir tepe üzerinde yer almaktadır. Üç kulenin kalıntıları ve yüksek bir duvar, buraya bir Yunan kalesi diyen Pallas tarafından doğru bir şekilde tanımlanmıştır; Procopius'u referans gösteren Clarke, bunun Justinianus zamanında yapıldığını ifade eder. Aluşta oldukça büyüktür ve kısmen kale duvarlarının içinde inşa edilmiştir. Aluşta ağaçların neredeyse yoksunluğundan dolayı tamamen açığa çıkar ve doğal manzarayla süslenmemiş bir Tatar köyünün doğru ama ortalama bir karakterini verir.²⁴⁸

Lyall ise, Küçük Üzen'in deniz kenarındaki yumuşak ve çıkıntılı bir tepede yer alan bir Tatar köyü olduğunu belirtir. Notlarına göre, Küçük Üzen, bir vadide yer alır ve burada 30 ev bulunur. Arazi Albay'a aittir ve Tatarlar, yılda sekiz günlük çalışma için, sığırlarını beslemek için yeterli mera alırlar. Ektikleri toprağın tüm mahsullerinden onda birini, koyun ve keçilerinin yüzde onunu alır. Bunlar, Simferopol'deki bir komisyon tarafından tespit edildiği üzere, Tatarlara yarımada genelinde izin verilen koşullardır.²⁴⁹

Aluşta'yı gezip gördüklerini aktaran bir diğer seyyah Henry Scott da Aluşta'nın doğası hakkında bilgiler vermektedir. Onun notlarına göre, Aluşta yakınında her yandan dut ve ceviz ağaçlarının arasında süslenmiş Tatar evleri görülür. Scott'ın notlarına göre Aluşta, bir piskoposluğun bulunduğu ve Cenevizliler zamanında kalabalık olan bir şehirdir. 6. yüzyılın ortalarında İmparator Jüstinyen tarafından izole edilmiş bir tepede dikilen antik kalenin bazı kısımları, geçmişin eski anıtları olarak hâlâ harabelerde bulunmaktadır. Tatar köyü, tabandan zirveye kadar bu tepeye inşa edilmiştir; böylece kalenin son kalıntılarının tepesini oluşturduğu bir piramit oluşturur ve bu mütevazı meskenlerin, sağlam duvarlarının yakınında güvenlik bulmuş gibi, etrafına sarılmış gibi görünür.²⁵⁰

Seymour seyahatnamesinde aktarılanlara göre ise, geniş ve verimli bir vadide, güney kıyısının neredeyse merkezindeki konumu, Aluşta'yı her zaman önemli bir yer kılmış olmalıdır, ancak Antik Çağ'da sadece burada Jüstinyen tarafından inşa edilen kaleye atıfta bulunulmasına rağmen, kalıntıları vardır. Aluşta antik kenti, nehrin sağ kıyısında, kalenin önüne inşa edilmiştir. Hâlâ evlerin ve en yüksek mevkilere yerleştirilmiş birkaç Rum kilisesinin kalıntılarına rastlanabilir. Seyyaha göre Aluşta, kamu yararı için büyük rakipler

²⁴⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 539.

²⁴⁹ Robert Lyall, *age*, s. 329-330.

²⁵⁰ Charles Henry Scott, *age*, s. 231-232.

olan doğu ve batı kıyıları arasındaki sınırdır. Bununla birlikte, manzara açısından batı kıyısı büyük bir avantaja sahiptir.²⁵¹

Aluşta'nın doğası dışında şehir yapısı hakkında bilgiler veren seyyahlar bu şehrin evlerinin teras benzeri şekilde yükseldiğinden, kısmen tepenin kenarlarında oluşturulmuş ve kısmen kaba taşlardan inşa edildiğinden bahsederler.²⁵² Henry Scott ise, tüm evlerin önünde, üzerlerine derin ve serin bir gölge oluşturan tütün yapraklarıyla sıkıca asılan birkaç direğin varlığından bahseder. Scott'ın verdiği bilgilere göre Aluşta'da kiliseye ihtiyaç duymaya yetecek sayıda Rus vardır. Şehirde gördüğü bir kilisenin biçim ve dış görünüşünün daha önce ülkede gördüklerinden oldukça farklı olduğunu vurgular. Aktarımlarına göre kilise tek neften oluşur, ne tepe zirvesi ne kubbesi ne müstakil çan kulesi ne de boyalı çatısı vardır. Scott'ın düşüncelerine göre Aluşta bir ticaret limanı olarak asla önemli olamazdı ve asla olmayacaktı; çünkü limanı yoktu. Şehir, güzel havalarda, yakın çevrenin mahsulünü ve özellikle de övülen keten tohumunu almak için çok uygun bir yer haline gelir; keten, tütün ve asma birlikte yoğun bir şekilde yetiştirilmektedir.²⁵³

2.7. Sivastopol/Akyar

Sivastopol, Kırım'ın güneybatı ucunda Akmesit'ten 73 verst uzaklıkta bulunmaktadır. İki tepe arasında bulunmakla birlikte, askeri liman şehri ve ayrı bir şehir idaresidir. Limanın kuzey sahil tarafında yerleşim yerleri, kışlalar ve askeri mezarlıklar bulunmaktadır. Asıl şehir koyun doğusundadır. Kırım Savaşı ile demiryolu önem kaybedip şehir ticari faaliyetlerden eksik kalsa da demiryolunun gelişinden sonra tekrar canlanmıştır. 19. yüzyıl sonlarına doğru şehir artık bayındır hale gelmiştir. Ayrıca şehir ikliminin yumuşak olması şehri sadece liman şehri değil, aynı zamanda sayfiye şehri de yapmıştır. Sivastopol şehrinin üzerinde kurulduğu mevki çok eski tarihlerden beri iskân edilmiştir. İlk olarak Yunan kolonisi Hersonesos ile burası ticari bir şehir haline gelmiştir. Daha sonra şehir 1363'te Litvanya Prensi Algirdas tarafından tahrip edilmesinden sonra önemini yitirmiş ve bölgeye Tatarların gelişi ile burada Akyar adında bir köy kurulmuştur. Rus hâkimiyeti döneminde ise ismi Sivastopol olarak değiştirilmiş ve askeri liman şehri haline getirilmiştir.²⁵⁴

²⁵¹ H.D. Seymour, *age*, s. 221.

²⁵² Robert Lyall, *age*, s. 329.

²⁵³ Charles Henry Scott, *age*, s. 233-234.

²⁵⁴ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 11.

Elizabeth Craven 19. Yüzyılın başlarına doğru Kırım’a geldiğinde Sivastopol bölgesindeki doğal güzelliklerden biri olan Baydar Vadisi’ne gitmiştir. Craven’ın aktarımına göre, Sudak’dakilerle aynı hizada uzanan ve sahili oluşturan dağlar solda yüksek, sağda kayalıktır. Vadi üstündeki kayalar her çeşit ağaç, yabani asma, ve nar ağaçlarıyla kaplıdır. Vadi yirmi milin üzerinde uzunluktadır, içinden iki veya üç küçük nehir akan, oval bir ırmak oluşturacak kadar geniştir ve her köyde berrak kaynaklar vardır.²⁵⁵

1807’de Sivastopol şehrini gezip tasvir eden bir diğer seyyah Clarke, şehrin coğrafi özellikleri, tarihi ve şehir yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Notlarına göre, Bahçesaray’dan çıkıp şehre su üzerinden geçmek için yaklaşık iki verstlik mesafe vardır. Sivastopol’un büyük koyu “The Roads” adını taşır ve burada Rus filosu sık sık demir atmaktadır. Akyar şehrinin yaklaşık yirmi yıl önce inşa edildiği liman, Rus savaş gemilerinin kabulüne tahsis edilmiştir. Clarke’a göre dünya filoları büyük limanda güvenli bir şekilde gezinebilir ve uygun demirleme yapabilirler. Limanların herhangi birinde, gemiler 21 ila 70 fit derinlikte su ve iyi demirleme yeri bulur. Clarke, Sivastopol limanının planını biraz Malta’nınkine benzetmektedir.²⁵⁶ Limanın ana kolu doğuda parçalanır ve Inkerman’ın vadi ve küçük nehri tarafından sona erer. Bazı birlikler vardır ve Clarke’a göre limanın savunması çok kolaydır.²⁵⁷

Sivastopol şehir yapısı hakkında 1822 yılında bilgiler veren bir diğer seyyah Lyall, 1786 yılında kurulan Sivastopol’e giderken bir koydan geçildiğinden bahseder. Seyahatnamede verilen bilgilere göre bu şehir, Inkerman’dan üç verst uzaklıkta, körfezin kuzey tarafında duran bir Tatar köyünün adından sonra genellikle Akyar olarak adlandırılır. Liman ve rıhtımlarla ilgili araştırmalarına yanıt olarak, yüksek rütbeli bir Rus’un, gözlemlenmeye değer hemen hemen her şeyin artık yok edildiğini; yıkımın son birkaç yılda neredeyse tamamlandığını söylediğini belirtmiştir. Daha sonra 1818 yılında buraya yaptığı ziyarette imparatorun, yapılan yıkımdan sözde derin pişmanlık duyduğunu ve onun o zamanlar görünür olan tüm antik kalıntıların korunması için kesin emirler verdiğini bildirmiştir.²⁵⁸

Lyall’ın anlatımına göre Sivastopol şehrinin sokakları geniş, düzgün ve birbirleriyle dik açılarla kesişir fakat hiçbirisi asfaltlanmamıştır. Son zamanlarda evlerin sayısı artmış ve son derece iyi ve hepsi modern İtalyan mimarisine sahiptir. Şehrin ortasında bir kotta oluşturulan, birbiri üzerine yükselen, farklı terasları olan umumi bahçe, bir etkiye sahiptir

²⁵⁵ Elizabeth Craven, *age*, s. 190.

²⁵⁶ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 487.

²⁵⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 489.

²⁵⁸ Robert Lyall, *age*, s. 286.

ve şehrin genel görüntüsüne hâkimdir. Dikkate değer yapılar, iki kilise, amirallik, cephanelik, hastane, garnizonun kışlası ve deniz kışlasıdır. Seyyahın verdiği bilgilere göre, hükümetin yapıları ve burada konuşlanmış çeşitli deniz, ordu ve sivil subayların evleri çıkarıldığında Sivastopol'u oluşturmak için çok az şey kalır ve son zamanlarda yayımlanan Kırım istatistik haritasına göre bu şehirde 1750 ev vardır. Seyyahların veya coğrafyacıların eserlerinde Sivastopol nüfusu hakkında birkaç açıklama bulunduğunu belirten Lyall; Pallas, Clarke, Stchekatof, Vsevolojkii ve Castelnau'un bu noktada bilgi vermediğini söyler. Stchekatof'un yerli halkın yanı sıra Tatarlar ve bazı Yunan Yahudilerinin de bu şehre yıllar önce yerleştiklerini bildiğinden bahseder. Lyall'a göre Bayan Holderness, 1821'de nüfusunun 14.000 veya 15.000 kişi olduğunu belirtmiştir, ancak sabit nüfus 3000'i geçmemiştir, geri kalanı filoda çalışanlardan oluşmuştur. 1822 yılında, aktif ve emekli subaylar, askerler ve denizciler dâhil olmak üzere şehrin genel nüfusunun 22.000 kişi olduğu tahmin edilir, ancak bunun abartılı olduğundan şüphelenilir. Sakinlerin sivil kısmı 2000'i geçmez ve filo şehirden ayrıldığında nüfusu büyük ölçüde azalır. Seyyaha göre Sivastopol, pek çok donanma ve askeri subayın ikametgahı olmasından dolayı, yüksek fiyatlarla da olsa, ihtiyaç malzemeleri iyi bir şekilde karşılanmaktadır; ama iyi su bol değildir ve yakıt değerlidir.²⁵⁹

1822'de ziyarette bulunan Lyall'a göre, Sivastopol coğrafyası güneyde deniz kıyısı boyunca uzanan ormanlık dağlarla çevrilidir. Bu vadinin üzerinde dağlık ormanlar, korular, bahçeler, üzüm bağları, ekili alanlar ve meralar vardır ve bunlar çok sayıda berrak nehir ve akarsu tarafından bol miktarda sulanır. Tepelerin kenarları boyunca uzanan ve ovaya dağılmış Tatarların evleri bir dizi yeşillik ile zengindir ki, manzara neredeyse gizlenir ya da sadece yeşillik yığınlarının ortasında rustik tepelerini gösterir. İnce meşeler ve devasa ceviz ağaçları, yarımada'nın bu bölümünde ilk kez seyahat eden ziyaretçi için özellikle dikkat çekicidir.²⁶⁰

1838'de Kırım'a gelen Elliot da diğer seyyahlar gibi bu şehri gezmiş ve gördüklerini ayrıntısıyla aktarmıştır. Sivastopol şehri ve coğrafyası hakkında bilgiler veren seyyah, Kırım'ın antik metropolü Bahçesaray'dan bugünkü başkenti Sivastopol'e olan mesafenin yaklaşık otuz verst olduğundan bahseder. Yolculuğun at sırtında üç buçuk saatte tamamlandığını, yolun düz olduğunu ve hatta yoldan bir vagonun bile geçebileceğini bildirir. Elliot'un aktarımlarına göre bu şehirde çevrede, mimarisinin güzelliği ile dikkat

²⁵⁹ Rober Lyall, *age*, s. 293-294.

²⁶⁰ Robert Lyall, *age*, s. 309.

çeken birkaç türbe vardır, bunlardan biri yetkili yargıçlar tarafından Rusya'daki sanatın en iyi örneği olarak kabul edilir. Seyyaha göre eski meskenler, hanların daha önce burada ikamet ettiği inancını doğurmuştur. Tatarların mezar alanları, genel olarak Müslümanlarda olduğu gibi, kamuya açık yolların yakınında yer alır. Seyyah buradan ilerledikçe, Mankup Kalesi'ni görmek için yola bir dönüş açıldığından bahseder.²⁶¹

Elliot'un seyahatnamesine göre Rusya'nın Kırım'ı işgalinden bu yana inşa edilen modern Sivastopol şehri, körfezin güzel manzarasına hâkim, yüksek bir yerde durur. Düzenli olarak inşa edilmiş evlerden oluşur ve neredeyse tamamı deniz veya askeri olan 30.000 Rus nüfusu ile bazı iyi dükkanlara sahiptir.²⁶²

1850 yıllarının başlarında ziyarette bulunan Scott'a göre Sivastopol, yalnızca askeri ve denizcilik pozisyonu olarak tutulduğundan, burada ticaret mevcut değildir. Deniz yoluyla ithal edilen yegâne eşya, savaş malzemesi için veya bölge sakinleri ve garnizon için gerekli malzemelerdir. Şehrin karşısındaki askeri limanın doğusunda, kışla, bazı depolar ve büyük bir deniz hastanesinden oluşan bir dizi bina vardır. Koğuşların durumu iyidir ama çok kalabalıktır. Düzenlemelerin çoğu kötü ve bazı kısımlarda havalandırma son derece kusurlu ve atık su çok fazladır. Sivastopol, savaş gemileri için inşa limanı değildir. Ancak burada tüm onarımlar ve büyük miktarda savaş malzemeleri ve depolar yapılır ve donanma cephaneliğinde tutulur. Bu departmana tahsis edilen küçük limanda yapılan işler çok büyüktür.²⁶³

Sivastopol şehrinin coğrafi yapısı ve limanı hakkında bilgi veren seyyahlar, bu şehrin tarihi yapısı ve kalıntıları hakkında da bilgiler vermektedir. Özellikle antik Chersonesus şehri seyyahların ilgisini çekmiştir. Clarke'ın verdiği bilgilere göre Chersonesus şehrinin ve içerdiği binaların tamamı oldukça kalın ve hepsi iki katlıdır. Sadece inşaat malzemeleri arasında kullanıldığı için değil, zemin kırık kap parçalarıyla kaplı olduğu için toprak eşya büyük bir bolluk içinde görünür.²⁶⁴ Clarke, Strabon'nun "Bu şehirde, bir bakirenin tapınağı vardır, Parthemum olarak da adlandırılır; şehir ve burnun arasında üç liman vardır." cümlesini alıntı yapmış ve bu ipucu ile sahili takip ederek, Strabon'un bahsettiği üç limanın çok düzenli bir şekilde meydana geldiğinin görüleceğinden bahsetmiştir.²⁶⁵

²⁶¹ C. B. Elliot, *age*, s. 319-320.

²⁶² C. B. Elliot, *age*, s. 323.

²⁶³ Charles Henry Scott, *age*, s. 274.

²⁶⁴ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 498-499.

²⁶⁵ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 500.

Clarke’a göre yarımadanın tamamı, eski yapıların izleriyle işaretlenmiştir.²⁶⁶ Chersonesus hakkında bilgi veren bir diğer seyyah Lyall’ın aktarımlarına göre; devasa harabeler Kırım Tatarlarını şaşkınlık ve saygıyla doldurmuştur. Lyall’ın seyahatnamesindeki aktarımlarına göre 1822’de çok büyük bir yapının kalıntıları kalmıştır.²⁶⁷

2.8. Balaklava

Balaklava şehri, Yalta Uyezdi’nde, Balaklava koyunun üzerinde bulunmaktadır. MÖ. İskitler tarafından kurulan şehir, daha sonra Yunanlıların eline geçerek “Simbolon” olarak anılmıştır.²⁶⁸ 1239 yılında Kırım’a gelen Altın Orda birlikleri Kırım’ın çöl bölgelerine yerleşmiş, yalı şeridinde yaşayan halka belirli bir vergi karşılığında iç işlerinde muhtariyet vermiştir. 1478 yılında Osmanlılar tarafından alınan bu bölgede Balaklava, Kefe Beylerbeyliğine bağlanmıştır.²⁶⁹ 17. yüzyılda kaza haline getirilmiş ve birçok köy Balaklava kazasına bağlanmıştır.²⁷⁰

Cenevizliler, bu şehri Rum knezlerinin elinden alarak sağlam surlarla çevirmiş ve ayrıca bir de liman inşa etmişlerdir. 1520 yılında Balaklava’da olmayıp sonradan gelen Tatarlar ile birlikte, gayri Müslimlerin toplam nüfusu 843’tür. Balaklava’nın 1520’deki toplam nüfusu 129 Müslüman, 843’ü gayri müslimdir.²⁷¹ Rusya’nın Kırım’ı ilhakı ile Tatarlar burayı terk etmiş yerine Rumlar getirilmiştir. Balaklava şehrinde birçok Yunan ve Ceneviz harabeleri bulunmaktadır ve burada ticaret önemsizdir.²⁷²

Balaklava’ya gelen seyyahlar, diğer şehirlerde olduğu gibi doğasını ve şehir yapısını incelemiş, gördüklerini not etmiştir. 1800’lere doğru ziyarette bulunan Pallas, Balaklava’nın şehir yapısı ve tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Seyahatnamede verilen bilgilere göre, eskiden Tatarların yaşadığı; ancak, yerlilerin çoğunun göç ettiği ya da dağıldığı gibi Kırım, Ruslar tarafından işgal edildiğinde, bu şehir Kadikoi, Karani, Kamara köyleri de dâhil olmak üzere Büyük Üzen kıyılarına uzanan çevre ülke ile birlikte (Tatar ailelerinin geri kalanını başka yerlere götürdükten sonra), şimdi bir tabura indirilen bir Arnavut alayına yerleşim yeri olarak verilmiştir. Böylelikle Balaklava tamamen bir Yunan

²⁶⁶ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 503.

²⁶⁷ Robert Lyall, *age*, s. 297.

²⁶⁸ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 299.

²⁶⁹ Nurettin Ağat, “Kırım Şehirleri”, *Emel Dergisi*, S. 48, 1968, s. 36.

²⁷⁰ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 121.

²⁷¹ Yücel Öztürk, *age*, s. 253.

²⁷² Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 299

şehrine dönüşmüştür. Bu alay, hattinkilerle birleştirilmemiştir. Ancak barış sırasında nadiren görev yapmışlardır. Bunlardan çok azı üzüm yetiştir veya tarla eker. Başlıca meslekleri, Kırım Tatar şehirlerinde küçük dükkânlar işletmektir. Ordunun ve astsubayların arasında yer alan subayların sayısı neredeyse erlerin sayısına eşittir.²⁷³

1807’de şehre gelen Clarke’ın aktarımlarına göre Balaklava ismi Ceneviz kökenlidir.²⁷⁴ Balaklava limanı Kırım’daki en dikkat çekici limanlardan biridir.²⁷⁵ 1807’ de ziyarette bulunan Clarke’ın aktarımlarına göre Kırım’da bulunan, her biri kendi ülkesindeymiş gibi yaşayan, kendine özgü geleneklerini uygulayan, dini törenlerini koruyan farklı milletlerin çeşitliliği, yarımadayı bir yabancı için ilginç kılan konulardan biridir. Bahçesaray’da Tatar Türkleri; Karaim Musevilerinin bir kolonisi; Balaklava’da Yunanlar, Akmescit’de bir Rus ordusu; diğer şehirlerde, Anadolu Türkleri ve Ermeniler; bozkırlarda Nogaylar, Çingeneler ve Kalmuklar yaşarlar.²⁷⁶

Clarke’ın aktarımlarına göre, Balaklava sahili tamamen mermerdir. Sahilin kuzeyi kalıntılarla doludur. Kırım’da fosil kalıntıları çoktur, birçoğu artık bilinmeyen hayvanlarla ilgilidir.²⁷⁷ Lyall da seyahatnamesinde Balaklava bölgesinin coğrafi özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Seyahatnamesindeki aktarımlarına göre, George Manastırı’nın yukarısında ve tepenin yüksek alnında çok küçük bir şapel vardır. Bulunduğu yerden Balaklava vadisine doğru giden seyyah, bu vadinin çoğunlukla çorak tepeler ve kasvetli manzara ile çevrili olduğunu aktarmıştır.²⁷⁸ Daha sonra 1822’de Balaklava kalesini gezen Lyall, bu kalenin çok sayıda kulesiyle neredeyse ulaşılmaz bir kayanın üzerinde durduğunu bildirir.²⁷⁹ Balaklava limanı hakkında gördüklerini aktaran seyyah, buranın tamamen yüksek sarp tepelerle çevrili olup ağzının dar olduğundan bahseder.²⁸⁰ Seyahatnameye göre limanın her iki yanındaki deniz fenerleri eskiden kullanılırdı. Burada ticaret Ruslar tarafından yapılmasa da hava kötü olduğu zamanlarda kıyılarda sürüldüklerinde gemilerin limana sığınmalarına izin verilmektedir.²⁸¹

Balaklava ve çevresinin doğasını aktaran seyyahlar, şehir yapısı hakkındaki izlenimlerini de seyahatnamelerinde paylaşmıştır. İlk olarak Clarke, Balaklava sokaklarının, gezdiği

²⁷³ P. S. Pallas, **age**, s. 131.

²⁷⁴ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 502-503.

²⁷⁵ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 504.

²⁷⁶ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 505.

²⁷⁷ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 510.

²⁷⁸ Robert Lyall, **age**, s. 300.

²⁷⁹ Robert Lyall, **age**, s. 305.

²⁸⁰ Robert Lyall, **age**, s. 306.

²⁸¹ Robert Lyall, **age**, s. 307.

tarikh ile çok eski zamanlardaki halinin tamamen aynı olduğunu düşünmektedir. Clarke'ın düşüncelerine göre, sokaklar eski biçimine göre yeniden iskân edilmiş olsaydı, Pompei'ye²⁸² benzerdi. Seyahatnamedeki aktarımlara göre Balaklava'nın ana caddesi, Pompei'de açığa çıkarılan sokaklar kadar dardır ve aynı şekilde döşenmiştir. Malzemeler alacalı kırmızı ve beyaz mermerdir. Dükkânlar da Pompei'ninkiler gibidir ve sakinlerinin hepsi Yunandır. Bunun dışında seyyahın gezdiği bir yer olan meyve pazarında, Clarke'ın aktarımlarına göre özellikle kavunlar çok iyidir. Yaklaşık iki bin karpuz bulunan dükkânlarından birine girdiğini belirten Clarke, Kırım'daki karpuzun, Napoli'de görüldüğünün yarısına ulaşmadığını; ama tadının neredeyse aynı derecede güzel olduğunu bildirmektedir.²⁸³

Clarke seyahatnamesinde yer alan bilgilere göre Balaklava'daki tüm kapıların revaklarını sarmaşıklar kaplar ve bu bitkinin büyümesi çok hızlıdır. Burada dış ticaret yoktur. Dükkânlarının geri kalanında, ihtiyaç duyulan az sayıdaki ihtiyaç malzemesinin satışı, bölge sakinlerine tahsis edilir.²⁸⁴

Clarke ve Pallas gibi Lyall da Balaklava'nın şehir yapısı hakkında ipuçları sunmuştur. Lyall seyahatnamesine göre Balaklava farklı şeritlerin yanı sıra dar virajlı bir caddeden ve eğimli kayaların arasına dağılmış evlerden oluşur, bunlardan en göze çarpanı, çocuklara modern Yunanca, Rus ve Tatar dili öğretilen, bariyerin yakınındaki bir yükseklikte yeni bir okuldur. Balaklava'nın nüfusu çok fazla değildir, çünkü evlerinin sayısı sadece 60'tır. Lyall'ın bulduğu verilerden yapabildiği en yakın tahmine göre, tüm Yunanlar veya onların soyundan gelenler ile birlikte yaklaşık nüfus 1000 veya 1200 kişidir. Lyall'ın aktarımlarına göre Balaklava eskiden Tatarlar tarafından iskân edilmiştir, ancak göç ettikten sonra, Kırım, Ruslar tarafından ele geçirildiğinde, burayı garnizon yapan Yunan alayına teslim edilmiştir. Bu alay, takımadalardaki Türklere karşı Rusya'nın hizmetinde kendini göstermiştir. Tam sayısı, vatandaşı Albay Revolioti tarafından komuta edilen 450 kişidir. Balaklava onların merkezidir, ancak bir kordon oluşturan komandonun bir kısmı Kırım'ın güney kıyılarına dağılmış durumdadır. Seyyaha göre askerler güzel bir sığınak bulmuşlar ve hayatlarını büyük bir rahatlıkla geçirmişlerdir.²⁸⁵

²⁸² İtalya'nın kısmi özerk bölgesi Campania'da, Napoli şehri yakınında bulunan ve hâlâ kısmen gömülü olan yıkıntı halindeki Antik Roma kentidir.

²⁸³ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 511.

²⁸⁴ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 512- 513.

²⁸⁵ Robert Lyall, **age**, s. 302.

Bir diğ er seyyah Elliot da 1838 basımlı seyahatnamesinde Balaklava hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Elliot Balaklava'da yaşıyanlara Yunan denildiğinden bahsetmektedir. Elliot da diğ er seyyahlar gibi bu şehrin Yunanlara tahsis edildiğini belirtmiştir.²⁸⁶ Hommaire De Hell de aynı tarihte eserini kaleme alan Elliot gibi seyahatnamesinde Balaklava'nın artık bir Yunan şehri olduğundan bahsetmektedir.²⁸⁷

Balaklava'nın tarihi ve adının kökeni hakkında Buchan ise, Tauro-İskit kralı Scylurus ve oğulları tarafından inşa edilen    kaleden biri olan Palakion'a atfedildiğini söylemektedir. şehrin kralın oğullarından biri olan Palakos tarafından kurulduğunu varsayar, ayrıca limanı ele geçirmeleri  zerine Cherson Rumları tarafından eklenmiş olabileceğini öne sürer. Böylece, Palakon-lav, Palaklava, Balaklava kelimesi t rer. Sözcüğün bella ve davanın bir kompozisyonu, "ince liman" olduğu da söylenir. Türkler tarafından balık ve ora, yani balık-ora'dan, "balık olan bir yerden" türemiştir.²⁸⁸ Balaklava'nın tek ticareti, kalkan balığı, mezg t, uskumru,   p ra, kefal, mezg t gibi taze ve tuzlanmış balıktır.²⁸⁹

2.9. Simferopol/Akmescit

Akmescit, Salg r Irmağı üzerinde bulunur ve demiryolu istasyonuna sahiptir. Akmescit'in tarihi en eski çağlara dayanmaktadır. İskitler tarafından kurulan bu şehir, Tatarlar döneminde Kermen  k olarak anılmış ve 1779'dan sonra bu isimle bir köy oluşturulmuştur. 16. yüzyılda Kermen  k yakınlarında Akmescit adıyla bir Tatar yerleşim yeri kurulmasıyla birlikte, kısa sürede bir şehir haline gelmiştir. Bu şehir kısmen bir tepede kısmen Kermen  k'in aşağısında yer almıştır. Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle 1784'te Kırım'ın idari merkezi Karasubazar'dan bu şehre alınmış ve adı Simferopol olarak değ iştirilmiştir. Akmescit adı ise şehirde Tatarların yaşadığı bölgede kullanılmaya devam etmiştir.²⁹⁰ Hanlık ve Osmanlı zamanında Kırım Hanlığı'nda veliahta verilen bir unvan olarak bilinen "kalgay" Akmescit şehrinde oturmuş ve Akmescid ile Karasubazar bölgesindeki yerler

²⁸⁶ C. B. Elliot, **age**, s. 334.

²⁸⁷ Xavier Hommaire De Hell, **Travels Steppes Of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus**, London 1847, s. 351.

²⁸⁸ Balaklava isminin kökenine dair bir yorum da Ermeni seyyah P. Minas B işkyan'a aittir. Ona göre Türkler, şehri "balıklı şehir" manasında "balıklı" olarak adlandırmıştır, fakat kelimenin asıl anlamı Grekçe "Balakion"dur. P. Minas B işkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafiyası 1817-1819**,  ev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 98.

²⁸⁹ J. Buchan Tefler, **age**, s. 33.

²⁹⁰ Galina Dlujevskaya, vd., **age**, s. 233.

onun idaresinde olmuştur. Evliya Çelebi kalgayların idari bölgesinin Akmescit'ten Kerç kalesine kadarki bölgedeki köyleri kapsadığını ifade etmiştir.²⁹¹

Akmescit şehri ilk olarak Craven tarafından, Salgir Nehri'ni sınırlayan vadiye çok uzak olmayan, yükselen bir zeminde güzel bir şekilde konumlanmış olarak tasvir edilmektedir. Bunun yanı sıra bu nehrin sınırlarındaki toprak, son derece verimlidir. Valinin evinde ikamet eden Craven, Ruslar tarafından dikilen diğer binaların bulunduğu kışlanın güzel bir görünüme sahip olduğunu aktarır.²⁹²

Pallas'ın Akmescit tasviri ise daha ayrıntılıdır. Doğası hakkında seyahatnamesinde verdiği bilgilere göre Akmescit toprağının yüzeyi kumlu kılçaktır ve kille birleşir. Örneğin Perekop'tan tuz göllerine kadar bazı mahallelerde, ova kuru, killi tuzlu, denizi andıran, viskoz bir çamura sahiptir ve Hazar Bozkırından farklı değildir. Tuz göllerine doğru bu çamur algılanamaz bir şekilde azalır.²⁹³

Pallas'ın verdiği bilgilere göre Akmescit'in durumu çok güzeldir. Üzerinde bulunduğu yükseltilmiş ova güney doğuya doğru daha da yükselirken, hemen hemen her tarafı düzensiz mesafelerde dağlar ve kalkerli marn tepeleriyle çevrilidir. Doğu tarafında ise Salgir Nehri tarafından engellenir, oldukça alçak olan karşı sağ kıyısı, çayırların ve bahçelerin hoş bir görüntüsünü sunar. Daha önce Simferopol şehrini genişletmek için tasarlanan düzlükte vali için güzel bir konut inşa edilmiştir. Kışlaya dönüştürülen ve yaklaşık yarım verst uzaklıkta, adliye mahkemeleri için tasarlanmış birkaç bina vardır. Ne olursa olsun, sadece birkaç dağınık yerleşim yeriyle karşılaştığını belirten seyyah, bunların arasında bir okulun anılmayı hak ettiğini bildirir.²⁹⁴

Seyyaha göre, Eski Akmescit şehri, tüm Tatar şehirleri gibi inşa edilmiştir; dar sokaklar asfaltsız ve bakımsızdır. Tüm binalar yüksek duvarlarla çevrili olduğundan ve avlular içinde inşa edilen konutlar zemine göre çok düşük olduğundan, bu tür yerleşimlerin çok azı algılanabilir ve bir yabancı, kaba kireç taşıyla yükseltilmiş duvarlar arasında dolaştığını hayal etme eğilimindedir. Evler tek tip olarak, bu ülkede çok yaygın olan marn benzeri beyaz kalkerli bir topraktan yapılmıştır, ancak bunlar zamanla kırılır.²⁹⁵

Pallas'a göre, sakinleri bu toprağı binalarda kullandıklarında, köşelere yönelik parçalar veya konutlarının pencere ve kapılarını sıkıştırmak haricinde, çoğunlukla kaba bir şekilde

²⁹¹ Ömer Bıyık, **agt**, s. 31-32.

²⁹² Elizabeth Craven, **age**, s. 184-185.

²⁹³ P. S. Pallas, **age**, s. 9-10.

²⁹⁴ P. S. Pallas, **age**, s. 13.

²⁹⁵ P. S. Pallas, **age**, s. 17.

kullanırlar. Bu yarımadanın tüm Tatar şehirlerinde, harç, daha dayanıklı kılmak için kilden, daha çok kireçle karıştırılmış, belirli bir oranda kum ilave edilen kireçten yapılmıştır. Dış binalar veya evler genellikle sıvalı hasır işçiliğinden yapılır ancak çatılar, iç içe örülmüş bir tabaka üzerine yerleştirilmiş ve kil üzerine yerleştirilmiş hafif oyuk kiremitlerle kaplıdır. Ancak bu çatılar işe yaramazsa kireçle sabitlenmeleri sık sık onarım gerektirir. Daha önce güzel bir bahçe ile bezenmiş ve şimdi kışlaya dönüştürülmüş olan vali evinin yanı sıra, Akmesçit'te sadece kamusal yapılar bulunmaktadır.²⁹⁶

Craven gibi Clarke'da Akmesçit'te valinin evine ziyaret etmiş ve seyahatnamesinde Akmesçit hakkında bilgiler vermiştir. Clarke'a göre Ruslar, yarımada ellerine geçtiğinden beri, ona Simferopol adını vermeye çabalamışlar, fakat seyyah şehrin ülkede Akmesçit'ten başka bir adla çağrıldığını hiç duymadığını bildirmiştir. Seyahatnamedeki aktarımlara göre, burası bir zamanlar Salgir'in içinden aktığı vadiyi dolduran sayısız ağaçlarla güzeldir ama Ruslar her şeyi yok etmiş, artık neredeyse bir çalı kalmıştır.²⁹⁷

1807'de Kırım'a giden Clarke'a göre, Akmesçit'in sakinleri yaz aylarında sıcağa maruz kalır ve su yarımadanın diğer bölgelerinde olduğu kadar iyi değildir. Güney köylerinde çok yaygın olan meyve ve sebzeler ancak Tatarlardan satın alınarak temin edilebilir. Şehir olarak ortalama ve önemsiz bir görünüme sahiptir. Sokaklar dar, asfaltsız ve kirlidir, birkaç dükkân ise Rumlara aittir. Salgir, şehrin bir yakasının bulunduğu vadiden akar. Mahalleler oyunla doludur, böylece garnizon memurları neredeyse her tür Avrupa zaafıyla eğlenebilirler.²⁹⁸

1822'de Kırım'da bulunan Lyall'ın seyahatnamesinde de Akmesçit şehri ve çevresi anlatılmaktadır. Sarabuze'den ayrıldıktan sonra, dört nolda hafif bir eğimle indiklerinde, ekili alanlar, bahçeler ve ağaçlarla çevrilmiş çeşitli köşkleri not eden seyyah, Tatarların mezara benzeyen anıtlar ile mezarlıkla dolu bir bölgeden geçerek Akmesçit'e vardığını belirtmiştir.²⁹⁹ Lyall'ın Akmesçit hakkında verdiği bilgilere göre, Simferopol ismini Yunanlılardan almıştır. Tatarlar, beyaz camiyi işaret ettiğinden Akmesçit olarak adlandırmış ve hâlâ adlandırmaktadır. Ruslara karşı başarılı bir sefer yapan İbrahim Bey, bu mahallede mülkler almış ve böyle bir binanın inşa edilmesini sağlamıştı. Şehir beyaz kalkerli taş dağlarla çevrili olduğu için anlaşılması zor değildir. Kırım'ın işgalinden sonra, Akmesçit ve yerliler arasındaki ilişkileri yok etmek için şehre eski Yunanca adı verilmiştir.

²⁹⁶ P. S. Pallas, *age*, s. 18.

²⁹⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 457-458.

²⁹⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 461.

²⁹⁹ Robert Lyall, *age*, s. 237.

Lyall'a göre Tatarların tüm kayıtları yok edilmiş olsa da dilleri eski tarihlerini geleneklerine göre torunlarına ve belki de en uzak yaşlara devredilecektir. Seyahatnamedeki aktarımlara göre Simferepol, yarımada idari anlamda handan sonra en seçkin kişi olan Kalga-Sultan'ın eski ikametgahıydı. Burası artık Kırım'ın başkentidir ve sivil valinin ikametgâhıdır. Tauridan dağlarının dibinde ve küçük bir nehir üzerinde bir vadide uzanır. Moskova'ya 1450, Petersburg'a 1458 km uzaklıktadır. Şehir, 1783'te Kırım'ın ele geçirilmesinden sonra Ruslar tarafından inşa edilen Avrupa kısmı ve yakın zamana kadar tamamen yerlilere uygun yapılardan oluşan Tatar veya Asya kısmı olmak üzere iki bölümden oluşur. Çok sayıda bahçe, ağaç kümeleri ve geniş alanlar yaz aylarında Akmesçit'e canlı bir görünüm kazandırır fakat seyyaha göre kışın oldukça kasvetli bir yerdir.³⁰⁰

Lyall'ın Akmesçit hakkında verdiği bilgilerin devamında, yeni şehirde geniş sokakların bulunduğu ve hükümet binalarının yanı sıra valinin evi, başkan yardımcısının evi, memur ofisi, sivil hastane, bir kışla ve katedral gibi çok sayıda önemli özel evin bulunduğu yazmaktadır. Bununla birlikte, eski yapıların kalıntılarını ve bitmemiş durumdaki birçok binayı not etmiştir.³⁰¹ Seyyaha göre Kırım'daki tüm Tatar şehirleri ve köyleri gibi Akmesçit'in Tatar kısmı da bakımsızdır. Sokaklar çoğunlukla dar ve düzensizdir.³⁰² Tatar mahallesinde, Türkler, Yunanlılar, Ermeniler ve Ruslar tarafından tutulan ve Avrupalı ve Asyalı yaşamın ihtiyaç ve lüksleriyle birlikte bulunan dükkânlar vardır. Tatar dükkânlarına bir ziyaretin kendisine çok keyif verdiğini belirten seyyah, yolculuğunda yerlilere armağan olarak, tüm renklerden ve her yaştan ve cinsiyetten bazı işlemeli botlar ve ayrıca deri kayışlar, toplar ve oyuncaklar satın aldığını yazmıştır. Fakat Lyall'ın gördüklerine göre tüm imparatorlukta Rus tüccarlar arasında neredeyse evrensel olarak hüküm süren pazarlık sistemi, Tatarları da pazarlıkta hileye iterek, onları olumsuz yönde etkilemiştir. Lyall, 1794'te Pallas'ın, Kırım'ın Rus topraklarının bir parçası olmasından bu yana Simferopol'un refahının çoğunu kaybettiğini söylediğini belirtmiştir ve 1800 yılında Dr. Clarke'a göre, şehir bir zamanlar güzel olmasına rağmen, Rusların her şeyi mahvettiğini bildirmiştir.³⁰³

Lyall, Akmesçit'te bulunan yapılar hakkında seyahatnamesinde geniş bir bilgi vermektedir. Aktarımlarına göre; Simferopol'de 339 ev, 30 fırın, 197 dükkân, 12 kahvehane, 13 han

³⁰⁰ Robert Lyall, **age**, s. 240.

³⁰¹ Robert Lyall, **age**, s. 241

³⁰² Robert Lyall, **age**, s. 242.

³⁰³ Robert Lyall, **age**, s. 243.

veya cephanelik olarak kullanılan yapı, 2 konak, 5 meyhane vardır. Nüfus 2000 kişidir. Bunların yaklaşık yarısı Tatar, diğer yarısı Osmanlı Rum'u, Moldavalı, Ermeni, Türk ve Yahudilerden oluşur. Lyall'a göre bu şehrin refahının ve ticaretinin çoğunu son birkaç yıl içinde geri kazandığına hiç şüphe yoktur ve iyi bir yetkiye dayanarak bildirdiğine göre, evlerinin ve sakinlerinin sayısının her geçen gün artmaktadır. Nitekim bu, şehirdeki toprağın değerinin muazzam bir şekilde arttığını gerçeklerle kanıtlanmıştır ve geç bir istatistiki haritaya göre, Simferopol'de 468 ev vardır. Rus hükümeti, Tatarların artık asimile olmaya başladığını söylenmiştir. Seyyahın düşüncesine göre yemek yeme tarzının değişimi onların asimile olduğu anlamına gelmektedir, fakat asimile olmak için yemek alışkanlıklarının değişiminden daha fazlası olması gerekmektedir. Bunun dışında yükselen minareli dört caminin yanı sıra, Akmesçit'te bir Rum kilisesi, bir Ermeni kilisesi, bir Roma Katolik kilisesi ve bir Sinagog bulunmaktadır. Seyyah, Dr. Clarke'a atıf yaparak bu şehrin son derece sağlıklı olduğu fikrini benimsediğini söylemektedir.³⁰⁴

Lyall, Akmesçit'teyken, yeryüzünün tüm ürünlerini yok eden sayısız çekirge yüzünden tüm şehir ve ülkenin kargaşa içinde olduğundan ve imha edilmeleri için bunlarla Tatarların meşgul olduğundan bahsetmektedir.³⁰⁵ Seymour ise Akmesçit'in bir Rus şehri görünümüne sahip olduğunu ve sokakların geniş olduğunu bildirmektedir. Seymour'a göre, evlerin sayısı beyaz badanalı kulübelere göre daha fazla değildir ve nüfusun zengin kesimininkiler evlerini İtalyan tarzında inşa etmiştir.³⁰⁶

Son olarak Scott seyahatnamesinde de Akmesçit şehri hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. İlk olarak Akmesçit çevresinin doğası hakkında bilgiler veren seyyah, şehri diğer seyyahlara nazaran daha farklı şekilde gözlemleyerek değerlendirmeler yapmıştır. Scott'ın seyahatnamesine göre, Kırım'ın güney kıyılarını çevreleyen ve büyük ovaları Karadeniz'den ayıran yüksek tepelere yaklaşılmca vadiler ve ağaçlık yükseklikler ayırt edilebilir. Scott'ın aktarımlarına göre, bunun tam kenarında, ova ile dağ arasında, modern Simferopol şehri durur ve Akmesçit (beyaz cami) birbirine yapışmıştır, fakat birbirini kucaklamazlar. Scott Akmesçit ve Simferopol arasındaki farkı, farklı bir anlatım ile ele almıştır. Ona göre Akmesçit ve Simferopol'ün yüzünde gülümsemeler, ama yüreğinde hınç vardır. Aynı babanın çocukları değildir. Büyük olan, Tatar'ın kızıdır; mütevazı,

³⁰⁴ Robert Lyall, *age*, s. 244.

³⁰⁵ Çekirge istilası Kırım'da sık sık görülen bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki 18. yüzyıl Kırım'ı hakkında bilgi veren Baron de Tott da aynı problemi sık sık yaşadıklarını dile getirmektedir. Bkz. Baron De Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar**, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 148; Robert Lyall, *age*, s. 251.

³⁰⁶ H. D. Seymour, *age*, s. 34.

alçakgönüllü ve ağırdır. Daha genci, cesur bir Rus kadını, boyalı ve gösterişlidir. Bir Grek güzelinden çaldığı süslemelerle kaplı, kendine olan saygısı her zaman göze çarpar ve ahlaksız bir kibirle, çürümüşlüğü gizleyen o dışa dönük, kaba cazibelerini içinde sergiler. Seyahatnamedeki aktarımlara göre Simferopol'ün yeni kısmı, aslında eski kısmından daha iyi olsa da bir Rus eyalet başkentinin başka bir örneğidir. Geniş sokakları, başıboş evleri, boyalı çatıları, göze çarpan kiliseleri, güzel kamu binaları, bakımlı bahçeleri ve oldukça iyi bir Alman oteli vardır. Yarıısı Tatar, dörtte biri Rus ve geri kalanı Çingeneler, Yahudiler, Rumlar ve Ermenilerden oluşan yaklaşık 12.000 kişiden oluşan bir nüfustur. Simferopol'un Tatar çarşıları, daha temiz olmaları dışında, Karasubazar'ınkilerden çok az farklıdır.³⁰⁷

2.10. Alupka

Kırım'ın güneyinde Yalta'dan güneybatıya doğru 15 km mesafede bir Tatar köyü olan Alupka, sınırları içerisinde bulunan Knez Mihail S. Vorontsov'un sarayı ile ünlenmiştir. Bu şehrin yakınında bulunan yüksek kayalarda Antik Çağ'a ait istihkâmların duvarları ve temelleri güzel bir şekilde korunmuştur.³⁰⁸ Alupka şehri Osmanlı zamanında İnkerman'a bağlı bir köydür.³⁰⁹

Alupka ve sonraki şehirlerde seyahatnamelerde verilen bilgiler diğer şehirlere göre daha azdır. Sadece birkaç seyyah bu şehirlere gelerek gördüklerini seyahatnamelerinde aktararak kısa bilgiler edinilmesini sağlamıştır. Örneğin Clarke, Parthenium'dan bozulmuş olduğu anlaşılan bir burnun ve Parthenit'in adını taşıyan bir köyün, Alupka civarında bulunduğunu bildirmektedir. Alupka'ya vardıklarında sakinlerinin fazla ilgisinden şikâyet eden seyyah, aynı zamanda çok misafirperver kişiler olduğundan da bahsetmektedir. Daha sonra yolculuklarına devam ederken mısır hasadına denk gelen seyyah, mısırların toplanır toplanmaz dövüldüğünden ve mısırın burada nasıl yetiştirildiğinden bahsetmektedir.³¹⁰

Clarke'ın aktarımlarına göre Alupka, kıyıya yakın güzel bir konuma sahiptir. Ama ona yaklaşırken, meyve ağaçlarının bahçeleriyle tamamen manzaradan gizlenmiştir. Kıyı boyunca her yerdeki manzara, kıyaslanarak tarif edilmesi zor bir niteliktedir. Verdiği bilgilere göre, kıyıya iniş dik ve hızlıdır. Aynı zamanda, üstlerindeki yaklaşmakta olan uçurumlar, ara sıra yol açan, her an ileri atılmaya hazır göründükleri kayaların düşmesiyle

³⁰⁷ Charles Henry Scott, *age*, s. 220-221.

³⁰⁸ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 43.

³⁰⁹ Yücel Öztürk, *age*, s. 247.

³¹⁰ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 526-527.

korkulu bir yıkım tehdidi yaratır. Strabon'a atfı veren seyyah bu kayalıkların bir kısmı ana yatağından ayrılmışsa ve Karadeniz'e eğimleniyorsa, dalgaların ortasında bir burun veya yükselen bir siper oluşturduğunu, zirvesi neredeyse değişmez bir şekilde, kalıntıları neredeyse erişilemeyen yerlerde kalan bazı antik kalelerle kaplı olduğunu belirtir. Clarke bu eserlerin çoğunlukla Cenevizlilere atfedildiğini söyler, fakat yine de bazıları Grek kökenlidir.³¹¹

Clarke gibi Lyall da Alupka hakkında sınırlı bilgi vermektedir. Lyall'ın aktarımlarına göre Alupka'ya kadar yol, daha önce olduğu gibi, en büyüleyici manzaradan geçerek devam eder. 1822'de bu şehri ziyarete giden Lyall'a göre Alupka büyük bir köy değildir. İçeriye girildiğinde, ahşap bir direğin üzerindeki bir yazıtta gösterildiği gibi, 30 evden oluşur. Rusya'da olduğu gibi burada da benimsenen aynı gelenek, çok sıkı bir şekilde uygulanmasa da her mezrayı sahibinin adıyla (bir bireye aitse) kendi adıyla ve nüfusuyla göstermesini sağlar. Alçak minareli küçük bir ahşap cami, bu köyün yapılarının tekdüzeliğini tek başına bozar.³¹²

Lyall'ın aktarımlarının devamında verdiği bilgilere göre kıyıdaki Tatar köyleri genel olarak tepelerin eğimli tepelerin üzerine kurulur ve evler bazen teras şeklinde, üst üste yükselerek, bazen daha çok tek merdiven basamakları gibi, bazen düzensiz dağılmış olarak düzenlenmiştir. Bazı yerlerde neredeyse tamamen kayadaki doğal oyuklardan, bazılarında ise kazı yapılarak oluşurlar.³¹³ Bunun nedeni köyün konumu ve evlerinin birbirlerinin önünü kapamaması geleneğinden kaynaklanmaktadır. Geceyi Alupka'da geçiren Lyall'ın aktardığı bilgilere göre Alupka, tüm evleri, bahçeleri ve ekilebilir arazisiyle bir enkazın üzerinde yer almaktadır. Daha sonra Alupka'da bahçeleri görmeye giden seyyah, defne, incir, hurma, erik, dut, üzüm, ekili ve yabani vb. bitkilerin varlığından bahsetmektedir. Notlarına göre bunlar aralarından bol miktarda nehir akan sayısız kopuk kayaların arasında dolaşırken her tarafta görülmektedir.³¹⁴

2.11. Perekop

Kırım yarımadasını anakaraya bağlayan kıstağın üzerinde yer alan şehir olan Perekop'a ziyarette bulunan Craven, Perekop şehrinin bir tepenin üzerinde bulunduğunu

³¹¹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 528-529.

³¹² Robert Lyall, *age*, s. 316.

³¹³ Robert Lyall, *age*, s. 316.

³¹⁴ Robert Lyall, *age*, s. 318.

bildirmektedir. Ona göre bu hendek bir savunmadan çok düşmanın yerleştirilmesi için hesaplanmış gibi görünmektedir. Aktarımlarına göre Perekop'taki arazi, Azak Denizi'nin millerce ötesindedir veya Karadeniz'e Suash adını verir. Perekop şehrinin çıkışından sonra ise coğrafyayı tam olarak İngiltere'deki coğrafyaya benzetir ve yemyeşil olduğunu bildirir. Bunun dışında Perekop'un solunda birkaç tuz gölü gördüğünden ve manzaranın güzelliğinden bahseder.³¹⁵

Perekop'a ziyarette bulunan bir diğer seyyah Pallas, Perekop veya Tatar dilinde Or-Kapı'nın, tam anlamıyla Kırım'ın ilk yerleşim yeri olduğu ve eskiden Tauridan Chersonesus olarak adlandırıldığı bilgisini vermektedir. Pallas'ın seyahatnamesinde kale hakkında aktardığı bilgilere göre, bu yarımada'yı ziyaret eden yolcular genellikle Perekop'tan geçerler. Rusça Perekop kelimesi kışağın sağlamlığını ifade ettiğinden, Tatarların kullandığı adı Or-Kapı hattını veya tahkimatın kapısını belirtir. Kırım'a kara yoluyla tek giriş bir köprü üzerinden ve her ikisi de kalenin yan tarafına dikilmiş kemerli bir taş kapıdan geçmektedir. Doğu yönündeki kapının bitişiğinde Perekop Kalesi yer almaktadır.³¹⁶

Tuğla üzerinde taştan yontulmuş bir baykuş figürünün Cengiz Han'ın tuhaf arması olduğunu gören seyyah, bunun da aynı şekilde Kırım'da hüküm süren prenslere aitmiş gibi görüldüğünden bahsetmektedir. Verdiği bilgilere göre kalenin içinde hâlâ taştan yapılmış bir tür kale vardır. Birkaç kışla tuğla işidir. Son olarak kalede bir kuyu ile karşılaştığını belirten seyyah bir başka kuyunun da dışarda bulunduğunu bildirmektedir. Aktarımlarına göre Perekop banliyölerinin evleri eskiden kalenin güney tarafında çok düzensiz bir şekilde dağılmıştır, ancak Pallas'ın ziyarette bulunduğu tarihte ülke içinde üç verst uzaklıkta ve birkaç caddenin ve pek çok dükkânın yanında bulunmaktadır. Kapının çevresinde, kısmen hattın içinde ve kısmen dışında sadece birkaç ev vardır. Bu evlerde Rus subaylar veya garnizona mensup olanlar ikamet etmektedir. Kırım'ı ilk ziyaret ettiğinde, tüm garnizonun 200 kişilik bir müfrezeden oluştuğunu belirten Pallas, 1797 yılından itibaren, komutanı aynı zamanda o kalenin valisi olan Perekop'ta bir tabur konuşlandırıldığını bildirmektedir.³¹⁷

Perekop'un bulunduğu yeri değerlendiren Pallas, bir örnek vererek, vebanın Kırım'da yayılacak olması durumunda, Perekop bariyerinin kapatılarak imparatorluğun bu şekilde

³¹⁵ Elizabeth Craven, *age*, s. 162.

³¹⁶ P. S. Pallas, *age*, s. 4.

³¹⁷ P. S. Pallas, *age*, s. 6-7.

fiilen güvence altına alınabileceğini düşünmektedir. Öte yandan Pallas'ın düşüncelerine göre, Perekop, Karadeniz'den Akdeniz'e doğru açılması muhtemel olan ticaret yolu için uygun bir gümrük merkezi olabilirdi.³¹⁸

Mary Holderness seyahatnamesindeki aktarımlara göre ise Perekop, en dar kısmında Karadeniz'den Azak'a kadar dört tepe olan kıstağın merkezinin üzerinde durur. Perekop hakkında kısaca bilgi veren seyyah Mary Holderness, Perekop'un büyük bir şehir olmadığını ve burada görmeye değer bir şeyin de olmadığından bahsetmektedir. Aktarımlarına göre Perekop'un bir garnizonu vardır ve burası bir belediye başkanı tarafından yönetilmektedir.³¹⁹

2.12. Eski Kırım

Kefe'den 23 verst uzaklıkta bulunan bu şehir, Kefe Uyezdi'nin idari merkez olmayan bir şehirdir. Şehrin temel geçim kaynağı tütün ürünleridir. Bu şehirde bağcılık ve ipekçilik geliştirilmeye uğraşılsa da başarılı olunamamıştır. Eski Kırım'dan 5 verst mesafede Aziz George manastırı bulunmakla birlikte çevresinde birçok tarihi eser yer almaktadır. 1252'de bu şehre Batu Han bir saray inşa ettirmiştir. Kırım Hanlığı döneminde başkentlik etse de daha sonra başkentin Bahçesaray'a taşınmasıyla şehir bir çöküş yaşamıştır. Rus işgali ile de şehrin adı Levkopol olarak değiştirilmiş ve uyezd merkezi haline gelmiştir.³²⁰ 19. yüzyılın başlarından itibaren önemi gittikçe azalan bu şehrin, kazaî idarî yapısı ile ilgili olarak, Evliya Çelebi'nin; "Hâlâ hanlar hükmünde olup kalgay sultanların eminlerinde hükm eder ve yüz elli akçe payesiyle şerif kazadır." ifadesinden de anlaşılabacağı üzere Eski Kırım, kalgay sultanların yönetimindedir ve sicillerden elde edilen bilgilere göre, bu kazaya ait on iki köy vardır.³²¹ Seyyah Mary Holderness'ın yaşadığı Karagöz köyü de Eski Kırım'a bağlı köylerden biridir.

Clarke'ın 1807'de yaptığı ziyarette, Eski Kırım hakkında verdiği bilgilere göre, şehir, güney sırtından ayrılmış bir dağın oluşturduğu bir vadide yer almaktadır. Seyahatnamesindeki aktarımlarına göre, burada harabeler arasında çeşitli güzel çalılar ve ağaçlar filizlenir ve dağlar çalı ağaçlarıyla kaplıdır. Muazzam duvar işçiliği antik Etrüsklerin kullandığı tarza benzeyen bir köprü, cami kalıntıları, hamamlar ve bir kısmı

³¹⁸ P. S. Pallas, *age*, s. 8.

³¹⁹ Mary Holderness, *age*, s. 89.

³²⁰ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 239.

³²¹ Ömer Bıyık, *agt*, s. 58.

hâlâ büyük izler taşıyan çok sayıda kaya oyma yapılarıyla çevrilidir. Hâlâ bütün bir bina ayakta. Güzel bir kubbeyle örtülü, sekiz küçük oda ile çevrili geniş bir alandan oluşur ve duvarları alçıdan yapılmıştır. Böylece İtalya Baia'daki Venüs ve Diana tapınaklarında görülen mimari tarzını tam olarak sunar.³²²

Bunun dışında, dağlarla korunan ve güzel ağaçların gölgesindeki bu çok güzel harabelerin ortasında, Kırım'ı ziyaret ettiğinde İmparatoriçe Katerina için dikilen villalardan birinin varlığından bahseden Clarke, bunların birçoğunun hâlâ ayakta durduğunu ve diğerlerinin, Eski Kırım'da olduğu gibi, çürümeye yüz tutmuş durumda olduğundan bahseder. Aktarımlarına göre, Eski Kırım'daki villasının melankolik bir yalnızlığı vardır. Bazı odalar, ormanlardan askeri hastanelerin kullanımı için toplanan ortak meyan kökü yığınlarıyla doldurulmuştur. Bu yerin güneyindeki dağlarda, bir Ermeni manastırı vardır.³²³ Bir diğer seyyah Heber, Kefe'den Eski Kırım'ı geçene kadar yolda dikkat çekici bir şey olmadığından bahseder. Verdiği bilgiye göre, Eski Kırım'a, Tatarlar yarımada'nın eski başkenti olduğuna inandıkları için bu adı vermiştir. Clarke ile aşağı yukarı aynı tarihlerde ziyaret eden Heber'e göre ise burası, tamamı Ermenilerin yaşadığı en fazla 50 evden oluşan bir köydür, ancak Müslüman harabelerinin olduğundan da bahseder. Buna göre burada üç cami ve bir hamam vardır. Komşu köylülerin hepsi de Tatar'dır.³²⁴

2.13. Yalta

Karadeniz'de bir liman ve Kırım'ın Yalıboyu'nda bir sayfiye olan Yalta, Yayla Dağları'nın ağaçlarla kaplı yamaçlarının üzerinde kurulmuştur. Eski çağlarda bu bölgeye Yalita adını taşıyan bir şehir kurulmuş ve şehir Orta Çağ'da önce Cenevizlilerin sonra Türklerin eline geçmiştir. Türk hâkimiyeti esnasında burada Hristiyan Rumlar varken Rus hâkimiyeti ile 1779 yılında Rumlar göç ettirilmiştir.³²⁵ Osmanlı zamanında ise İnkerman'a bağlı bir köy durumundadır.³²⁶

Yalta'yı ziyaret eden seyyahlardan biri olan Scott, Yalta'ya vardığında özel arabalar, at sırtındaki beyefendiler ve iyi giyimli kadınları bu şehre girerken gördüğünden bahsetmektedir. Aktarımlarına göre Yalta'ya giden yol mükemmeldir. Yalta'yı inceleyen seyyah, Yalta'yı mütevazı bir Brighton türü sulama yerine dönüştürmek için girişimde

³²² Edward Daniel Clarke, *age*, s. 453-454.

³²³ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 455.

³²⁴ Amelia Shipley Heber, *age*, s. 254.

³²⁵ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 73.

³²⁶ Yücel Öztürk, *age*, s. 120.

bulunulduğundan bahsetmektedir. Aktarımlarına göre Yalta, bir dağ sırtında, iç kısımlara doğru akan ve bir vadinin kuzeydoğu sınırını oluşturan, bahçelerle kaplı ve deniz kenarı hariç her tarafı zengin ağaçlık yüksekliklerle kapatılan, güzel bir iklime sahiptir. Kışlar genellikle aşırı ılıktır ve o mevsimde çiçekler bahar gibi çiçek açar. Şehir hızla önem kazanmaktadır ve uzaktan bakıldığında oldukça resmedilmeye değerdir. Bir tepeye tünemiş küçük bir kilise dikkat çekici bir nesne olarak görünür.³²⁷

Pallas seyahatnamesindeki bilgilere göre ise eski bir Yunan kolonisi olan Yalta veya Yalita, tercihe göre sadece birkaç Tatar ailesinin yaşadığı yerdir. Alupka'dan 14 verst uzaklıkta, aynı adı taşıyan bir derenin engellediği gevşek bir burun üzerinde denize bitişiktir. Rum kilisesi, geç Türk savaşlarından birinde kazara barutla havaya uçurulmuştur ve kalıntıları, caddenin yakınındaki kayalık bir tepede hâlâ ayakta. Yalta deresi, derin bir vadiden aktıktan sonra, denize dökülmektedir.³²⁸

2.14. Gözleve

Akmescit'ten 63 verst uzaklıkta Karadeniz kıyısında açık bir körfez üzerinde bulunan liman konumunda olan bir şehirdir. Gözleve eskiden beri bir ticaret şehri olup, 1478'de Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. 1784 yılından sonra ise Rus hâkimiyeti altına girerek "Yevpatoriya" adını almıştır. Şehrin kıyı kesimleri modern bir görüntü taşısa da iç kısmı hâlâ Tatar karakterini korumaktadır.³²⁹ 1807'de Gözleve'ye gelen Clarke'ın aktarımlarına göre, Gözleve adını, kökeni kesin olarak belirlenemeyen bir Tartar bileşiği "*Güs l'ove*" den almıştır. "Güs" bir göz anlamına gelir ve "ove" ev anlamına gelir. Clarke, Rusların ona Eupatorium adını verdiklerini belirtir. Clarke'ın aktarımlarına göre, şehrin ticareti bir zamanlar çok önemlidir. Limanı bir seferde elli gemi barındırmakta idi. Kırım'ın diğer limanlarının her birinin kendi payına sahip olduğu göz önüne alındığında, bu sayı büyüktür. Seyyahın aktarımlarının devamında verdiği bilgilere göre Gözleve daha iyi zamanlarda kalabalık kıyılarından yün, tereyağı, post, kürk ve mısır ihraç ediyordu. Daha sonra mısır öyle bir fiyata yükselmiştir ki artık hiç ihraç edilmemiştir. Kısacası, ticari bir şehir olarak artık önemini yitirmiştir.³³⁰

³²⁷ Charles Henry Scott, *age*, s. 236-240.

³²⁸ P. S. Pallas, *age*, s. 173.

³²⁹ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 1.

³³⁰ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 576-577.

1850 başlarında şehri ziyaret eden Scott ise Gözleve’de kayda değer bir şeyin olmadığından bahseder. Aktarımlarına göre sakinleri Karaimler ve Tatarlardan oluşur, Karaimler başarılı tacirlerdir. Karaimlerin Rusya’da sahip olduğu en iyi sinagogu ziyaret ettiğini bildiren Scott, burasını Çufut Kale gibi, dikkat çekici derecede temiz ve diğer açılardan incelemeye değer bulmuştur. Verdiği bilgilere göre burada, Taurida bozkırından çok fazla buğday ve kıyıda bol miktarda bulunan tuzlu göllerden tuz taşınır. Odessa’nın denizden görünümü çok etkileyicidir.³³¹

Bir diğer seyyah Heber ise Gözleve’de çok sayıda manda ve deve gördüğünden bahseder. Verdiği bilgilere göre Gözleve ovası denizden neredeyse hiç yüksekte değildir ve tatlı su çok kıt ve kalitesizdir.³³²

1854 yılında bu yerleşime ziyarette bulunan Buchan ise Gözleve’nin Ruslar tarafından Türkçe adının Kozloff olarak değiştirildiği bilgisini vermektedir. Bu şehrin tarihi hakkında verdiği bilgilere göre, Mithridates (Eupator) MÖ. 123-63 zamanında inşa edilen Eupatorium kalesinin anısına, burası Eupatoria olarak adlandırılmıştır. Buchan’a göre Odessa örneğinde olduğu gibi, eski isimleri yanlış yerlerde canlandırmak için sık sık topografik hatalar yapılmış gibi görünmektedir. Gözleve, Osmanlı sultanlarının Kırım’daki egemenliği sırasında ana limandır, ancak burası 1736’da General Kont Münih tarafından harap edilmiştir. Zarif bir cami onun yıkımından kurtulmuştur. Bu cami 1552 yılında Han Devlet Giray tarafından İstanbul’daki Ayasofya modeli üzerine inşa edilmiştir. Bunun dışında seyyahın aktardığı bilgilere göre buradaki Karaim Musevileri, 300 ailelik cemaatiyle şehirde büyük bir güçtedir ve bir "Ruhani Kurum" a sahiptir.³³³

Bunun dışında Gözleve şehrinin Ruslar tarafından tahribatını anlatan seyyah, Kırım’ın ticari şehirlerinin geliştiği bir zaman zarfında bile buranın sefil kalıntılarından birini sunduğunu ve buna Rus hâkimiyetinin sebep olduğunu söylemektedir. Verdiği bilgilere göre bu şehrin ticareti yok edilmiştir ve şehrin yıkık evleri, ıssız sokakları vardır. Süslendiği görkemli camilerin tavanı kaldırılmış ve minareleri yıkılmıştır. Asıl sakinleri ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. Seyyaha göre, şehrin ticareti bir zamanlar çok önemlidir. Limanı bir seferde elli gemiyi barındırabilmektedir ve Kırım’ın diğer

³³¹ Charles Henry Scott, *age*, s. 325.

³³² Amelia Shipley Heber, *age*, s. 261.

³³³ J. Buchan Tefler, *age*, s. 19.

limanlarının her birinin kendi payına sahip olduğu göz önüne alındığında, bu sayı düşmüştür.³³⁴

2.15. Gurzuf

Yalta'dan 14 verst uzaklıkta bulunan bu şehir, kayalık bir tepenin denize doğru inen dik yamaçlarında kurulmuştur. Uçurumun kenarında 4. yüzyılda I. Justinianus emriyle inşa edilen bir kalenin kalıntıları bulunmaktadır. Yunan yerleşiminden sonra şehir ve kale Cenevizlilerin eline geçmiştir. Cenevizlilerden sonra ise şehir Türklerin hâkimiyeti altına girmiş ve kaleye kendi garnizonlarını yerleştirmişlerdir. Kaleye Müslümanlaşmış Rumları yerleştiren Türkler, buraya Gurzuf adını vermişler, Rus hâkimiyeti ile de şehir önce Potemkin'e sonra da Vorontsov'a ait olmuştur.³³⁵ Osmanlı döneminde ise İnkerman'a bağlı bir köydür, daha sonra gelişerek şehir olmuştur.³³⁶

Kırım'da Gurzuf'u ziyaret eden seyyahlardan biri olan Lyall, Yalta'dan ayrılınca bir tarafta Nikita Burnu'nun diğer tarafta Ayı Dağ'ının varlığından bahsetmektedir. Denizden kale kalıntıları gibi yükselen yalıtımlı iki dik kayanın bulunduğu yerde Gurzuf'un durduğunu belirten seyyah, buradaki manzaranın görünüşünün güzelliğinden bahsetmektedir. Ayı Dağ'ın tepesine çıktığını bildiren Lyall, Tatarların kullandığı yapı tarzının mükemmel bir örneğini veren Gurzuf köyünden geçtiğini söylemektedir. Aktarımlarına göre burası ağaçlarla daha az çevrilidir ve bu nedenle diğerlerinden daha belirgin bir şekilde görülür.³³⁷ Mary Holderness ise Gurzuf'un toprağı ile ilgili bir asırdan daha uzun süredir sadece keten yetiştirilen bir toprak parçası olduğunu bildirmektedir.³³⁸

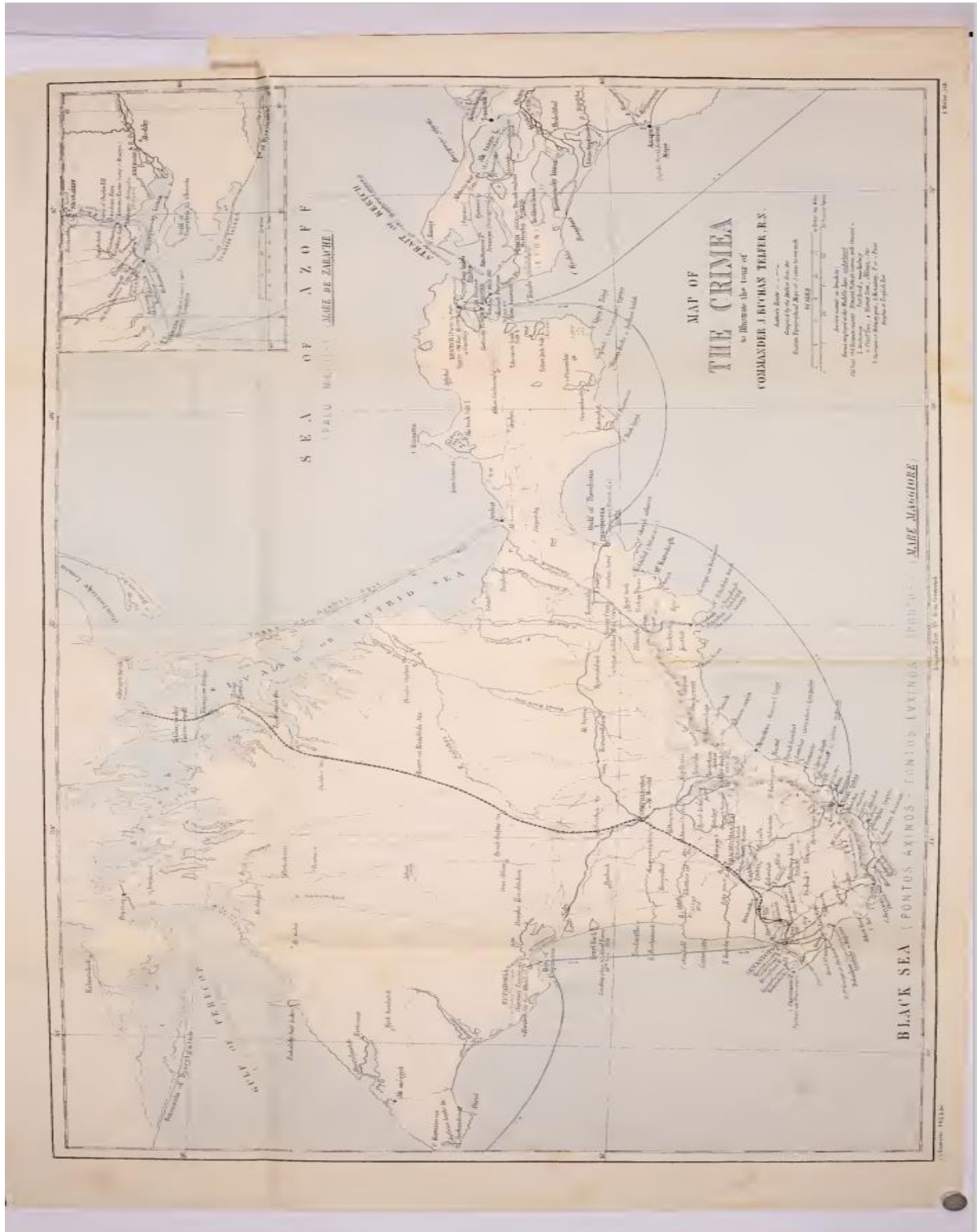
³³⁴ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 577.

³³⁵ Galina Dlujevskaya, vd., *age*, s. 79.

³³⁶ Yücel Öztürk, *age*, s. 120.

³³⁷ Robert Lyall, *age*, s. 326.

³³⁸ Mary Holderness, *age*, s. 197.

³³⁹ Tefler, J. Buchan, **The Crimea And Transcaucasia Being the Narrative of a Journey in The Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swannety, And Mingrelia, and in The Tauric Ranges**, Vol. I, London, 1876.

³⁴⁰<https://www.atlasdergisi.com/wp-content/gallery/kirim-ilber-ortayli-yazdi/kirim.jpg> (Erişim Tarihi: 29.12.2021).

III. BÖLÜM

SEYYAHLARIN İZLENİMLERİNE GÖRE RUS İDARESİ ALTINDA KIRIM TATARLARI

Önceki bölümlerde Kırım ve Kırım Tatarlarının tarihi, 19. Yüzyıl Kırım şehirlerinin genel durumu hakkında bilgiler verilmişti. Genel olarak bakıldığında Kırım'ın ve Kırım şehirlerinin Rus işgali ile tahrip olduğu seyyahlar tarafından da incelenerek onaylanmaktadır. Yapılan Kırım sahası araştırmaları da seyyahları doğrular niteliktedir. Bu bağlamda, Kırım'ın Rus işgali altında bulunduğu süreçte, Kırım Tatarlarının sosyal, ekonomik ve siyasi durumunu anlamak önemlidir. Kırım'ı gezen seyyahlar bu konu hakkında da izlenimler edinerek notlar almışlardır. 19. yüzyıl başından itibaren 20. yüzyıla yaklaşılana süreçte Kırım'a ziyarette bulunan seyyahların verdikleri bilgilerde Kırım'ın genel olarak durumu hakkında bilgiler saptanılmaktadır. Bu bölümde seyyahların dışarıdan bir göz olarak Rus işgal süreci hakkında aktardığı bilgiler ve Tatarların genel durumu hakkındaki değerlendirmeleri ele alınmıştır.

3.1. Seyyahlara Göre Rusların Kırım Tatarlarına Karşı İzlediği Politika ve Tatarların Siyasi ve Hukuki Durumu

Kırım'ı tahrip ederek Tatarları sosyal, kültürel, iktisadi vb. her açıdan geri bırakan Ruslara karşı, Batılı seyyahlar bölgede gördüklerini büyük bir şaşkınlık içerisinde aktarmışlardır. Özellikle seyyahların tanık oldukları manzaranın ne denli kötü olduğunu tarihi kaynaklar doğrulamaktadır. Bunun dışında Rusya'nın Kırım'a ve yerli halkına gösterdiği baskıcı politikayı ve ağır tahribatını nispeten sert bir şekilde eleştiren seyyahların çoğunluğunun

İngiliz asıllı olması, o dönemdeki İngiliz-Rus rekabetini³⁴¹ akıllara getirebilir. Öyle ki bu rekabet İngiliz seyyahların eleştirilerine sert ve ağır bir şekilde yansımaktadır.

19. yüzyılda Kırım'daki gezileri boyunca Tatarların sosyal, kültürel ve iktisadi yapısını inceleyen seyyahlar, Tatarların siyasi anlamda bulundukları durumu hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. İlk olarak Elizabeth Craven bu konu ile ilgili Kırım'ın, Ruslar ve Polonyalılar için askeri olarak gelişmesine başlayana kadar, uzun bir süre boyunca önemli bir güç olduğundan bahsetmektedir. Karlofça barışına kadar, her iki ülkenin de ülkelerini Tatarların akınlarından korumak için hana para ödemek zorunda kaldıklarından ve daha sonra Rusya'nın kademeli olarak zemin kazanarak silah ve politika ile yarımadada güçlendiğinden bahsetmektedir. Hanın imparatoriçeden maaş alarak egemenliğinden istifa etmeden önce, makamından ayrıldığını ve öte yandan Rusların kurnaz politikasının ona huzur vermediğini, hatta bazı Tatar ordularının, onun sallanan gücüne hakaret ettiği bildirmektedir. Böylece, imparatoriçenin yaklaşık 30.000 askeri Kırım'a girmiş ve egemen olmuşlardır.³⁴²

1807 yılında Kırım'da bulunan Clarke ise, Kırım'ın tüm kentlerinde çeşitli devrimler sırasında meydana gelen tahribat ve ülkenin sürdürdüğü sık sık nüfus değişiminden bahsetmektedir. Rusların Kırım Tatarlarınının hemen hemen her değerli belgesini karıştırdığını veya yok ettiğini bildirmektedir. Clarke'a göre, Kırım topraklarını ele geçiren tüm insanlar arasında hiçbiri bu topraklara Ruslar kadar zarar vermemiştir. Öyle ki Clarke; "Ben günlüğümün bu bölümünü yazarken, bana aktarılan ulusal karakterlerinin özelliklerinden ve yüksek otoriteden bahsetmeye cesaret edemiyorum. Onları en iyi tanıyan herhangi birinin, bir Rus'un aydınlanmış ulusların değer verdiği her şeyi amaçsızca yok etmesinden daha çarpıcı bir özelliği olmadığını söylemesi yeterlidir." cümlesini seyahatnamesinde vurgulamaktadır.³⁴³

Bunun dışında Clarke'ın anlatımına göre Ruslar, Kerç'te, 500 evi yıktıktan sonra, harabelerin ortasında, sahiplerini dolandırmak için günlük uygulamaları olan otuz kadar fakir dükkân bırakmışlardır. Tüm kamusal özel anlaşmalarında Osmanlı'daki Rum

³⁴¹ 19. yüzyılda İngiltere ve Rusya, iki küresel güç olarak Türk-İslam coğrafyasında bir rekabet yaşamıştır. Rus İmparatorluğu'nun yayılma alanını zayıflatmış Asya toprakları oluştururken, İngiltere, sömürgesi olan Hindistan topraklarını Ruslar karşısında güvence altına almak istemiştir. Bunun dışında Rusya'nın büyüyerek güç dengesini kendi aleyhlerinde bozulmasını istemeyen İngiltere, Rusya'nın yayılmasını engellemeye yönelik politikalar sürdürmüştür. Bu rekabette başlangıçta İngiltere'nin odağını Osmanlı Devleti oluştururken, daha sonra İran, Afganistan, Batı Türkistan ve Doğu Türkistan olarak genişlemiştir. David Frompkin, "The Great Game in Asia", *Foreign Affairs*, 58/4, Spring 1980, s. 936-938.

³⁴² Elizabeth Craven, *age*, s. 152.

³⁴³ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 433.

tüccarlarını şehre yerleşmeye davet eden bir ferman yayınlamışlardır. Daha sonra seyyaha göre bu kandırılmış insanlar oraya aileleriyle birlikte yerleştğinde, askerler evleri yıkmışlar ve aynı zamanda, muafiyet tanınmayan Rusların bile ödediğinden daha yüksek görevlere zorlamak için başka korkutucu tedbirler uygulamışlardır. Böylece hakarete uğrayan ve yağmalanan Rumlar, yarımadayı terk etmek için izin istese de reddedilmişlerdir. Aktarımlarına göre Katherina'nın, kendi halkının gerçek tarihini ve imparatorluğunun sefil durumunu gizli tutmak için bu kadar çok hile kullandığı başka hiçbir şey yoktur.³⁴⁴ Bunun dışında Clarke'ın verdiği bilgilere göre, edebiyat tutkusu olan, Tatar dili bilgisine modern Yunancayı da ekleyen bir Rusya yerlisi bulunsaydı, Kırım şu anda eski topografyasını içeren belirsizlikte uzun süre kalmayacaktı. Katherina'nın bilim amacıyla dolaşmak için istihdam ettiği herkes ya sadece doğa tarihiyle meşguldü ya da en sefil eyaletlerin istatistik hesaplarını hazırlamak için daha politik bir şekilde çalışıyordu. Neredeyse hepsi herhangi bir klasik bilgiden yoksundu.³⁴⁵

Bunun dışında Clarke, Kefe'de kaldığı süre boyunca askerlerin güzel camileri devirmelerine veya cephaneliğe dönüştürmelerine, minareleri indirmelerine, çeşmeleri yıkmalarına ve halkın tüm su kemerlerini yok etmelerine izin verildiğini bildirmektedir. Öyle ki bu sayede Ruslar, elde etmeleri mümkün olan az miktarda kurşuna sahip olmaktadır. Clarke'a göre Rus korumasının gerçek doğası budur. Rusların iktidarına boyun eğecek ya da aldatılacak kadar zayıf olan her ulusla kurmaya çalıştıkları türden bir ittifaktır. Clarke'ın gözlemlerine göre, bu yıkım çalışmaları sürerken Rus memurlar, bu yıkım karşısında eğlenirlerdi. Minareler neredeyse her gün yıkılmıştır. Seyhatnamede, ülkenin en eski ve karakteristik anıtlarından biri olan ana minarenin yıkılışında Kefe'de bir kahvehanede olduğunu belirten seyyah, minarenin düşüşünde orada bulunan her evin sallandığını bildirmektedir.³⁴⁶

Anlatımının devamında, divanlarda oturan Türklerin hepsi sigara içerken bu sarsıntı onları uyandırmış ve seyyahın apaçık küstahlık ve onursuzluk olarak nitelendirdiği bu eylemde, Tatarlar, Peygamberlerinin düşmanlarına karşı derin ve acı küfürler ederek ayağa kalkmışlardır. Orada bulunan Yunanların bile öfkelerini benzer tavizlerle ifade ettiğini belirten seyyah, onlardan birinin seyyaha dönüp bir aşağılama ve kızgınlık gösterdiğini belirtmektedir. Bunu ortak bir sitem olarak bulan seyyah, Yunanlar, Ruslarla aynı dine

³⁴⁴ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 434.

³⁴⁵ Edward Daniel Clarke, *age*, 435-436.

³⁴⁶ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 445-446.

sahip olsalar da onların Türkler veya Tatarlar kadar Ruslardan içtenlikle nefret ettiklerini belirtmektedir. Clarke'a göre, bu şekilde yaşanan yaralanmanın en üzücü kısmı, uzak dağlardan gelen en saf su ile birlikte insanlara bir sağlık ve rahatlık kaynağı sağlayan kanalların ve halka açık çeşmelerin tahrip edilmesidir.³⁴⁷

Clarke daha sonra Rusların tahrip ettiği malzemeleri kurşun yapmak için önce kurşun borularının çıkarıldığını daha sonra kışla yapımında kullandıkları tüm mermer levhaları ve yapı malzemesi olarak kullanılan büyük taşları yıktıklarını ve son olarak su taşıyan kanalları yok ettiklerini söylemektedir. Bu çeşmelerden bazıları çok eskidir ve mermer rezervuarların yanı sıra kısımlar ve yazıtlarla güzelce dekore edilmiştir. Tüm İslam ülkelerinde, su kemerlerini korumak ve süslemek bir dindarlık eylemi olarak kabul edilir. Bu türden eserler bir zamanlar Kefe'nin her sokağında vardır. Fakat seyyah Kefe'ye vardığında hepsi yıkılmış durumdadır. Eski Yunan sakinlerinin oyulmuş mermerleri de aynı kaderi paylaşmaktadır. Müslümanların kabartmalardan, yazıtlardan veya mimari sütunlardan kurtardıkları her şey Ruslar tarafından kırılmış ve kışlalarını inşa etmek için malzeme olarak satılmıştır.³⁴⁸

Bunun dışında Clarke, Yenikale'den Akyar'a geçerken gördüğü düzlüklerden bahsetmiştir. Bu toprakların tamamen ihmal edildiğini bildiren seyyah, Tatarlar ve Yunanların, Rusların bu toprakları yağmalamasından korktukları için ekmeği bıraktıklarını ve Rusların ise bu endüstrinin avantajlarını düşünemeyecek kadar tembel olduklarını belirtmiştir.³⁴⁹ Burada açıkça Rusların Kırım'ın yerli halkına karşı baskıcı tutumu görülmektedir. Ayrıca seyyah, Ruslar tarafından işgalinden bu yana Kırım'ın Tatar mezarlıklarının, mezar taşlarının yok edildiğini ve bunların inşaat malzemesi oluşturacak şekilde kırıldığını veya yontulduğunu not etmiştir.³⁵⁰

Bahçesaray'a ettiği ziyaret esnasında Rusların tahribatının genel bir görünümünü veren Clarke, Rusları vahşi ve barbar olarak nitelendirerek, bu başkentte, yıkımın tam anlamıyla uygulandığını söylemektedir. Verdiği bilgilere göre, şehirde Ruslar bir taşı diğerine bırakmadan, tamamen yıkmışlardır. Şehrin merkezindeki hanın sarayı, o noktaya bir rehber olmadan kimse tarafından bulunamaz durumdadır. Şehrin geri kalanının üçte birinden fazlası artık yoktur.³⁵¹

³⁴⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 447.

³⁴⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 448.

³⁴⁹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 453.

³⁵⁰ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 456.

³⁵¹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 466.

Daha sonra Clarke, Rusların Tatarlara karşı tutumu konusunda şahit olduğu bir olayı seyahatnamesine aktarmaktadır. Verdiği bilgilere göre, müezzinler öğlen vakti minarelere çıktıklarında, her zamanki gibi Rus askerleri onlarla alay ederek eğlenmektedir. Hatta yine benzer bir olayda Rusların tüfekle ateş ederek bir Tatar hocayı öldürdüğünü aktarmaktadır. Clarke'ın verdiği bilgilere göre, Kırım'ın ele geçirilmesi tüm Avrupa'nın dikkatini çeken bir olaydır ancak hanın ölümüne yol açan koşullar o kadar genel olarak bilinmemektedir. Ruslar tarafından ustaca gizlenmiştir ve Kırım'ın işgalinin, yarımadanın boyun eğdirilmesi için komplonun sürdürüldüğü süreçte bir soruşturma yapılmasını engellemişlerdir. Bu entrikanın başındaki şahıs Potemkin, hangi yasaların çiğnendiğı, hangi cinayetlerin işlendiğı ya da hangi inancın yıkıldığı önemsiz olan tasarılarını yerine getirmek için hepsini planlamış ve yürütmüştür. Seyyaha göre Potemkin'in başlıca adamları dolandırıcılar, maceracılar ve her türden ilkesiz adamlardır.³⁵²

Daha sonra Kırım hanının Ruslar tarafından nasıl kandırıldığını anlatan seyyah bu konu hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Aktarımlarına göre, Rusya'nın yarımadanın işgalinden önce Türklerle yaptığı son barış antlaşması ile Petersburg'da esir ve rehine olan han ailesinden Şahin Giray'ın Kırım tahtına yerleştirildiğı bilinmektedir. Bu, hâkimiyetin yıkılmasına yönelik ilk adımdır. Potemkin'in listesinden iyi seçilmiş, bir yabancı olan Kırım'daki Rus bakanı, Tatarların aralarındaki karışıklıkları artırmaya, halkı sık sık ayaklanmaya itmiştir. Diğerlerinin yanı sıra, hanı bir Rus temeli üzerine yerleştirme, askerlerini Rus tarzına göre terbiye etme, kıyılarına firkateynler inşa etme, kafasını Karadeniz'in seyrüseferine dair akıl almaz fikirlerle doldurma konusunda ikna etmiştir. Bunun sonunda masraflar katlanmış, bu da onu tebaalarının paralarını harcamaya zorlamış ve huzursuzluklarını artırmıştır. Her iki tarafta da eşit derecede aktif olan Rus bakan, hanı cesaretlendirme veya soyluların hoşnutsuzluğunu artırma fırsatını kaybetmemiştir. Sonuç olarak kısa sürede genelleşen bir isyan gerçekleşmiş ve dehşete düşen Han, önce Kefe'ye sonra da Taman'a gitmeye ikna edilmiş, böylece siyasi entrikanın son ana darbesi gerçekleşmiştir.³⁵³

Clarke'ın verdiği bilgilerin devamına göre Han, Rus birliklerinin yardımını istemiştir. Böylece Rus ordusu rahatsız bile edilmeden Kırım'ın merkezine girmiştir. Ruslar, Han'a isyan edenleri cezalandırma bahanesiyle, uygun gördüklerini öldürmüş, soylular ele geçirilmiş ve her zamanki aşırılıklarını uygulamışlardır. Tatarlar, bazıları zorla, diğerleri

³⁵² Edward Daniel Clarke, **age**, s. 467.

³⁵³ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 468.

tehditle ve daha büyük bir kısmı da terörle, ilçelerinden sürülmüş ve başka bir yerde bir konut aramaya zorlanmıştır. Han, Rus ordusunun kamp kurduğu Karasubazar'a dönmüş ve orada Rus birliklerinin huzurunda soylularının taşlanarak öldürülmesini emretmeye ikna edilmiştir. Daha sonra Han'a yarımadayı terk etmesi ve Kırım hâkimiyetinden feragat etmesi için bir teklifte bulunulmuştur.³⁵⁴

Han, teklifi şaşkınlık içerisinde karşılamıştır ancak kendisine, hükümdarlığını Ruslara borçlu olduğu, isteklerine uygun olduğu zaman istifa etmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Bu teklife ek olarak, Petersburg'da ikamet etmesi gerektiği ve orada, Kırım'da bildiğinden çok daha büyük ihtişamlı bir malikane tutması gerektiği, yıllık 100.000 ruble maaşına izin verildiği, her türlü armağanla zenginleştirileceği, bu büyük başkentin tadını çıkarması ve Katherina'nın ihtişamının sürekli olarak sunduğu eğlencelerin içinde yer alması, şahsına herhangi bir kısıtlama getirilmeyeceği, ancak uygun olduğunu düşündüğü şekilde hareket etme özgürlüğüne sahip olması gerektiği bildirilmiştir. Han düştüğü tuzağı görmüş, ama kendini kurtarmanın bir yolunu bulamamıştır. Ancak, reddinde ısrar etmek için yeterli sertliği korumuş ve bunun sonucunda, Oka nehrinin kıyısındaki sefil bir mezra olan Kaluga'ya bir esir olarak sürülmüştür.³⁵⁵

Clarke daha sonra Han'ın bu sefil durumda ne maaşının kendisine ödendiğini ne de Rusların yaptığı tek bir işin yerine getirilmediğini fark ederek, Petersburg'a gitmekte ısrar ettiğini ancak buna izin verilemeyeceğinin söylendiğini yazmaktadır. Aktarımlarının

³⁵⁴ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 469.

³⁵⁵ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 470. Şahin Giray muhtemelen Ruslar'a güvenmenin hata olduğunu çok daha önce anlamıştı; ancak olaylar kontrolden çıktığı için yapacak bir şey yoktu. Bu yeni durum karşısında Rusların, İran'dan alınan yerlerde kurulacak bir tampon devlete han olması veya general unvanıyla Rus ordusunda görev alması yolundaki tekliflerini kabul edemezdi. İlk olarak Abaza ve Çerkezlerin yardımını sağlamak üzere Taman yöresine gitmiştir. Daha burada iken Sağucak Valisi Ferah Ali Paşa'ya ve kardeşi Sahib Giray'a mektup yollayarak Osmanlılara sığınmak istediğini bildirmişti. Fakat Katerina, ne olursa olsun onun kontrol altında tutulmasını ve Petersburg'a nakledilmesini istiyordu. Hatta ona gönderdiği mektupta Osmanlılara ilticasının hayatına mal olacağı uyarısında bulundu. Bölgedeki Osmanlı idarecileri de Tarman'daki Şahin Giray'ın asıl niyetinin bu kesimden Tuna'ya kadar olan yerlerde bir idare kurmak ve buradaki Tatarları kendisine bağlamak olduğu yolunda bilgiler gönderiyorlardı. Ancak Şahin Giray Taman'da fazla duramadı, buradaki kabilelerin tepkisini çekmişti. Tam bu sırada Ruslar onu 1784 baharında çarichenin emriyle Petersburg'a götürdüler. Şahin Giray, kötü şartlarda sıkı gözetim altında tutulunca etrafa adamlar yollayarak Osmanlılara sığınmak için teşebbüse geçti. Bunlardan Ahmed Efendi, 1786 yılı sonlarında Veziriazam Koca Yusuf Paşa ile görüşüp hanın iltica arzusunu bildirdi. Şahin Giray, eski Kırım hanlarına yapıldığı gibi kendisine Rumeli taraflarında bir çiftlik tahsisini istiyordu. Ardından hayatından endişe duyduğunu bildirerek itimatname verilmesini talep etti. I. Abdülhamid, Şahin Giray'ın taleplerini kabul ettiğini belirten bir mektup yolladı. Yanında 150 kadar silahlı adamı bulunan Şahin Giray bir süre Hotin'de oyalandı, bu arada Bucak Tatarlarıyla temas kurmaya çalıştı. Sonunda Osmanlı topraklarına girdi ve adamlarının sıkı koruması altında Silistre'den Edirne'ye sevk edildi. Osmanlı hükümeti onun yolda bir şekilde ortadan kaldırılması için gizli talimat vermişti. Fakat ilgili görevliler buna fırsat bulamadı. Edirne'de bir hafta bekleyen Şahin Giray'ın ailesi ve eşyaları Surgaz'da kaldı. Kendisi Gelibolu'ya götürülüp buradan sürgün edildiği Rodos'a yollandı. Bkz. Feridun Emecen, “Şahin Giray, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul, 2010, s. 276-277.

devamında, Han sonunda kendini tamamen umutsuzluğa teslim ederek, öldürülme talebinde bulunmuş ve Ruslar benzersiz zulmleriyle bu talebi sevinçle karşılamıştır. Han götürüldüğü Türk sınırına yerleştirmiş ve daha sonra Rodos'a gönderildikten sonra başı kesilmiştir.³⁵⁶

Clarke'ın seyahatnamesinde verdiği bilgilerin devamına göre, Ruslar ülkeyi yerle bir etmiş, ağaçları kesip evleri yıkmış, yerlilerin kutsal yapılarını tüm kamu binaları ile birlikte yok etmiş, halkın su kemerlerini yıkmış ve sakinleri soymuştur. Ayrıca Tatarları halka açık ibadetlerinde aşağılamış, atalarının cesetlerini mezarlardan çıkartmıştır. Antik dönemin tüm anıtlarını, azizlerin ve paganların mezarlarını benzer şekilde parçalayıp yok etmişlerdir. Seyyah, bir Tatarın konuşmasında çok vurgulu bir şeyin varlığını belirtmiştir. Seyyah Tatar'ın birgün bahçesinde, şiddetli don nedeniyle, meyve ağaçlarının arasında, donun yarattığı tahribat yüzünden ağlayarak, hiç bu kadar sert hava yaşamadıklarını ama Ruslar geldiğinden beri, onların kışlarını da beraberlerinde getirdiklerini söylediğini aktarır.³⁵⁷

Clarke'ın anlattığı Rus hâkimiyetinin Kırım'a ve Tatarlara olumsuz etkileri dışında, Pallas ise Rusların Tatarlara verdiği bazı haklardan ve sonrasındaki aşamalardan bahsetmektedir. Pallasın verdiği bilgilere göre mirzalar ve özellikle ovalarda yaşayan bazı Tatarlar, eski hanlardan hibe veya satın alma yoluyla elde ettikleri ve serbestçe kullanabilecekleri toprak mülkiyetine sahip olmuşlardır. Ancak, Rus yasaları hiçbir halktan toprak mülkü tutmasına izin vermediğinden, Tatarlara ait ortak bu tür mülklerin satılıp satılamayacağı veya vasiyetle miras alınabileceği konusunda şüpheler sık sık ortaya çıkmıştır. Tatar mahkemeleri tarafından 1794'te bu konuda yapılan başvuruya ilişkin olarak, aynı yılın 19 Ekim tarihli Rus Senatosu Ukase'si tarafından bir karar verilmiş ve toprak sahibi olma hakkı verilen halk, toprakları miras alabilir, ancak onları yalnızca soylulara devredebilirdi.³⁵⁸

Pallas'ın verdiği bilgilerin devamında; bilinen bu ayrıcalıklara rağmen, Kırım'da 1796'da tabi kılınmasından o yana var olan taşra idaresinin kaldırılmasıyla, pek çok kâtip ve

³⁵⁶ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 471. Rodos'a getirilen Şahin Giray, kale içerisinde oturmayı reddetse de Osmanlı Hükümeti onun firarına karşı sert tedbirler uygulayarak kale içinde kalmasını istemiştir. Daha sonra, Rodos Kadısı Sümbülzade askerlerle kaleyi kuşatarak Şahin Giray'ın kalenin içerisinde tutmuşlardır. 1787 yılının Ağustos ayında ise Kapıcılar bölükbaşısı Ali Ağa ve adamlara Rodos'a gelerek Şahin Giray'ı önce boğarak idam ettikten sonra kesilmiş başını Osmanlı Devleti'ne göndermişlerdir. Bkz. Feridun Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdam Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", *Tarih Dergisi*, C. 0, S. 34, 1984, s. 332-333.

³⁵⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 472.

³⁵⁸ P. S. Pallas, *age*, s. 370.

tercüman, sandıktaki görevlerinden ihraç edilerek, hayatlarını idame ettirmek ve davalarla zenginleşmek ümidiyle kandırılmışlardır. Tatarları, hükümet tarafından verilen tüm ortak topraklar üzerinde, mülk sahiplerine herhangi bir değer ödemekle yükümlü olmadıklarına ve köylerine ait tüm bölgenin yasal mülkiyetine sahip olduklarına dair ikna etmişlerdir. Böylece çok sayıda davalar ortaya çıkmış ve tüm toprak mülkiyeti bir anda değerini yitirmiştir. Çünkü her toprak sahibi, o zamana kadar aldığı ondalık ve malikâne hizmetlerinden böylece yoksun bırakılmış ve daha ilerideki tüm iyileştirmelerden feragat etmiştir. Bu durum seyyaha göre o zamanlar hâlâ devam etmektedir.³⁵⁹

1816'da Kırım'da bulunan Mary Holderness ise, konuyu hasat üzerinden ele almakta ve şu şekilde açıklamaktadır: Hiçbir aile, tahsis edilen payı, bir revizyon, yani üç yıl süresinden daha uzun bir süre için kendine alma hakkına veya nadas ve iki mahsul mısır ekme hakkına sahip değildir. Nüfus daha sonra tekrar sayılır ve yeni bir dağıtım gerçekleşir. Görünüşte eşit olan bu düzenlemeye rağmen, her köyde, üstün endüstri ve tesadüfi koşullar nedeniyle bazılarının diğerlerinden daha zengin olmaya devam ettiği ve diğerlerinin tembellik, sarhoşluk, küçük aileler ve çeşitli kazalar nedeniyle her zaman yoksulluk çektiği görülür. Böylelikle bir parsel sıklıkla başka bir kişiye hizmet eder, kendi emeğini ve toprağını daha şanslı komşularına bırakır. Ne var ki bu sistem, en uzak antik çağlardan beri Rusya İmparatorluğu'nun her yerinde varlığını sürdürmüş olduğundan, başka herhangi bir şekilde verimli topraklarını kolonileştirme planının benimsenmesi beklenemezdir.³⁶⁰

Holderness'a göre, evrensel olarak her ülkede tebaa milletler, kadim geleneklerini yerine getirmelerine izin verildiği için, bazı ödünler verirler. Burada hükümetin tüm gücü, her aileyi tarıma yönelik toprağa hemen yerleştirmektir.³⁶¹ Bunlara ek olarak, bu tür köyleri yönetmenin üstün tesisi; onları çalışmaya çağırmak, hareketlerini izlemek, hükümetin veya efendilerinin emirlerini almak ve özellikle acemilere görev vermektir. Bununla birlikte, tarımın bu koşullar altında gelişemeyeceği de aynı derecede açıktır ve toprağın olağanüstü verimliliği, bunlara ve aynı kaynaktan gelen diğer itirazlara yatkın olmakla birlikte, bu sistemin desteklenmesine tek başına katkıda bulunmuştur. Seyahatnamede verilen bilgilere göre, Rusya'nın sömürgeleştirilmesinin ilk kuruluşu, II. Katerina'nın hükümdarlığının başlangıcına tarihlenebilir. Her üç yılda bir sayılarının revizyonu yapılır ve revizyon gününde kayıt yaptıran herkes, yeni revizyona kadar, ara zamanda ölsün ya da ölmesin, her

³⁵⁹ P. S. Pallas, *age*, s. 371.

³⁶⁰ Mary Holderness, *age*, s. 111-112.

³⁶¹ Mary Holderness, *age*, s. 113.

yaş dahil olmak üzere erkek başına beş ruble vergiye tabidir.³⁶² Görüldüğü üzere Holderness'ın verdiği bilgilere göre, Rus hâkimiyeti altında yaşayan Tatarların toprak sahibi olması imkânsıza yakındır. Tatarlar genelde toprağı işlemede kullanmaktadır.

Holderness seyahatnamesinde verilen bilgilere göre, Kırım köyleri genel olarak Perekop'un kuzeyindeki ilçelerden çok daha küçüktür, ancak bunların yönetimi aynıdır. Kolonistlerin yarımada'daki özgür yerleşimcilere oranı, bu büyük koloninin diğer bölümlerinden çok daha küçüktür. Odessa'nın ve tüm Yeni Rusya'nın büyük hayırseverlerinden Duke de Richelieu'ya göre, arkadaşı Kont Langeron, Tauride Genel Valiliği görevinden dolayı, Kırım'ın alt hükümetinin başıdır, mahkemelerde olduğu gibi, aşağıdan yüksek yargıya atıfta bulunarak temyizde bulunulabilir ve dilekçeler gönderilebilir. Bununla birlikte, işlerinin baş yönetimi, ikametgâhı Akmetscit veya Simferopol'da bulunan Kırım Valisine verilmiştir. Onun altında, Zemskoe Sood veya Land Tribunal olarak adlandırılan hukuk mahkemeleri vardır. Adaletle ilgili konular için Oyaeznoe Sood veya Bölge Mahkemesi, Gybemskoe Pravlania ve her yüze bağlı olan ve Rusça "pravet" kelimesinden gelen Pravlania adı verilen daha küçük bir mahkemedir ve burada daha az şikâyetler genellikle temyizi daha yüksek bir seviyeye taşıma zorunluluğu olmaksızın ayarlanır. Tatarlar kaymakam adlı bir subay tarafından yönetilmektedir. Onun altında Zasedatteller vardır ve bunlardan biri genellikle veya sıklıkla Tatar'dır, diğerleri ise Rus'tur. Kefe'de bunlardan dört tane vardır ve onların emrinde belli sayıda askerler ya da kâtipler vardır.³⁶³

1822'de Kırım'a gelen Lyall ise Holderness'ın anlattığı düzende Rusların olağanüstü önlemler aldığını, medeniyette yaptıkları tüm ilerlemelerle ve düzenlilikle kamu hizmetinin birçok bölümünde oluşturdukları düzenin, her bir kişinin rütbesinin, onu memnun ettiğinde alt kademeleri üzerinde düzenli derecelendirme ile zorba ve acımasız hale geldiğini belirtmektedir.³⁶⁴ Lyall seyahatnamesinde Rusların yönetim şeklinin değerlendirilmesine göre; mevcut hükümetin Tatarların düzenlenmesi için belirlediği yönetim türünün baskıcı olduğunu iddia edilmez. Ancak egemenin niyeti ne olursa olsun, Rusya'daki sivil idareyi karakterize eden aynı rüşvet ve yolsuzluk sistemi, aynı şekilde yabancı vilayetlerinde de büyük ölçüde hüküm sürer. İmparatorlukta, Kırım ve Gürcistan'da olduğu gibi, iktidarda olan yargıçlar ve kişiler gerçek Ruslardır. Adaletin sapkınlığının bir sonucu olarak, Rusya hükümdarları, tasarımlarında iyiliksever ve samimi olsalar da, uygulamaları konusunda

³⁶² Mary Holderness, *age*, s. 114.

³⁶³ Mary Holderness, *age*, s. 116-118.

³⁶⁴ Robert Lyall, *age*, s. 231.

tamamen aldatmışlardır.³⁶⁵ Bunun dışında Lyall, Tatarların Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden beri, kışlarının eskisinden daha uzun ve şiddetli olduğunu ve siyasi durumlarındaki değişiklik nedeniyle hiç şüphesiz onları böyle hissettirdiklerini iddia etmektedir. Lyall'ın aktarımlarına göre, aslında, Kırım'ın artık "harap olmuş beldeler" olduğu söylenebilir ve sözün doğruluğu, her yerde görülen harabeler ve nüfusun neredeyse tamamen azalması kanıtlar. Rusya önce insanlara zulmetmekle ölümcül yaralar açmış ve böylece onların göç etmesine neden olmuş ve sonra yeni kanunlar çıkarmıştır. Mahkemeler ve merkezi bir adalet koltuğu düzenleyerek kışla ve diğer kraliyet binaları inşa ederek yabancı ve Rus kolonileri kurarak, eski yer isimlerini geri getirerek, bir filo oluşturarak ve Sivastopol, Simferopol Kefe ve Kerç gibi şehirler inşa edip yenileyerek Kırım'ın refahını yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Ama nüfus gitmiştir ve en çalışkan halk olan Rumlar ve Ermeniler neredeyse yarımadayı terk etmiştir. Kırım artık Karadeniz'de ve Azak Denizi'nde limanlarla çevrili olsa da sanayi ve ticaret artık yoktur. Sivastopol, Rusya'nın güneyindeki büyük deniz üssüne devam edebilir, Kefe ve Kerç hükümdarlığın güzel küçük yapı şehir haline gelebilir, Simferopol, mahkemeleriyle övünebilir ve bir hükümet idaresinin koltuğu olabilir ancak seyyaha göre Kırım'ın Ruslar yönetiminde yeniden önem kazanması ihtimali çok küçük görünür.³⁶⁶

Bunun dışında Lyall, Rusya'nın baskıcı politikası ile gerçekleşen göçlerin genel bir anlatımını yapmakta ve nüfus sayılarını vermektedir. Lyall'ın verdiği bilgilere göre, yaklaşık yarım yüzyıl önce, Kırım yarım milyonluk bir nüfusa sahip olabilirdi ve sahaya 40.000 veya 50.000 kişilik bir ordu getirebilirdi. O zamanlar Kırım, özellikle Rusya ile Türkiye arasındaki yarımada ve sınır durumu nedeniyle, hiç de önemsiz değildir. 1778 yılında, Türkler ve Ruslar arasında barış antlaşması imzalandıktan sonra, Kırım'da vatandaşlığa kabul edilen 3000'den fazla Hristiyan, Rum ve Ermeni ile aralarında birçok tüccar ve zanaatkâr denizin ötesine taşınmıştır ve Azak ve Don ile Berda arasında yeni Nahcivan ve Rostof kolonilerini kurulmuştur. Ancak yerlilerin büyük göçü, Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra 1785 ile 1788 yılları arasında gerçekleşmiştir. Binlerce, on binlerce kişi, mallarını küçük bir bedel karşılığında satmış ve Türkiye'nin illerine ve Rumeli'ye gitmiştir. Rusya'nın entrikaları sırasında yaşanan kayıplar, vebanın verdiği tahribatlar ve yukarıda bahsedilen göçler nedeniyle 1793 yılında, Kırım'da sadece 83.493 erkek ve 122.124 kadın ya da tüm yabancılar ve hatta Rus kuvvetleri dâhil olmak üzere

³⁶⁵ Robert Lyall, *age*, s. 320.

³⁶⁶ Robert Lyall, *age*, s. 339-340.

toplam 205.617 kişi vardır. Böylece yaklaşık yirmi yıl içinde Kırım, 300.000 kişiyi kaybetmiştir.³⁶⁷

Henry Scott ise diğer seyyahların gördüklerini doğrulamakta ve aynı yıkım ve tahribatı seyahatnamesinde aktarmaktadır. “Rus barbarizmi” başlığı altında aktardığı bilgilerde Rusların yerlilere karşı tutumunu yansıtmaktadır. Aktarımlarına göre, Potemkin 1783'te askerleriyle Kırım'a girdiğinde, Cenevizlilerin en güzel yapılarından bazılarının hâlâ var olduğu, çok sayıda cami ile çevrili ve kalabalık bir şehir olduğu ve ardından şiddetli yıkım çalışmalarının başladığı kesindir. Yukarıda da bahsedildiği üzere askerler tarafından cephaneliğe dönüştürülen camiler ve devrilen minarelerin yanı sıra Müslümanlar tarafından korunmuş olan antik Yunan sakinlerinin mermerden yapılmış az sayıdaki heykeli bile Ruslar tarafından parçalara ayrılmıştır.³⁶⁸

Seyyaha göre bu bir Rus yönetimidir. Saygın olan her şey, efendilerin birçok değişikliğinin ortasında kalmış ve etkili bir şekilde onlar tarafından yok edilmiştir.³⁶⁹ Spencer ise seyahatnamesinde Kırım'ın ele geçirilmesiyle yerli sakinlerin sahip olduğu her şeyin yağmalandığından, sırf hazine aramak için mezarlıkların tahrip edildiğinden ve tüm sokakların yıkıldığından bahsetmektedir.³⁷⁰

Xaiver Hommaire ise Tatarların Kırım'ın işgalinden sonra korku ve güvensizlik içerisinde yaşam sürdüklerinden bahsetmektedir. Aktarımlarına göre, Kırım'ın işgalinden sonra tarım durmuş ve insanlar yalnızca ailelerinin geçimine yetecek kadar ekim yapmışlardır. Daha sonraki süreçte Kırım'da oluşan kıtlıkla birlikte Rus hükümeti, Tatarlara yardım teklif etse de Tatarlar bu yardımın bedelinin çok daha ağır olduğunu düşünmüşlerdir. Seyyahın Kırım'ı ziyareti esnasında ise yaklaşık 100.000 kişi olan nüfus giderek azaltılmış ve Tatar nüfusunun yok olması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Tatarların toprakları yok edilmiş, satılmış veya paylaşılmış, soylu aileler yok edilmiştir.³⁷¹

Ussher seyahatnamesinde geçen daha çarpıcı bir olay ise onun Eupatoria'da Tatarlarla dolu köle gemileri gibi yüklü, Moskova'nın nefret edilen yönetiminden Anadolu'ya göç eden yaklaşık otuz gemiyi yol kenarında demirlenmiş olarak görmesidir. Ussher'in aktarımlarına göre, Allah tarafından Kırım'daki meskenini Hristiyanlara teslim etmeye mahkûm edildiği

³⁶⁷ Robert Lyall, *age*, s. 345.

³⁶⁸ Charles Henry Scott, *age*, s. 211.

³⁶⁹ Charles Henry Scott, *age*, s. 212.

³⁷⁰ Capt. Sepencer, *age*, s. 266.

³⁷¹ Xavier Hommaire De Hell, *Travels Steppes Of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, London 1847, s. 423.

hareket saatinin geldiğine inanan Tatar Müslümanların 90.000'den fazlası, çoğu zaman nominal fiyatlarla sahip oldukları her şeyi satmıştır. Bunların bir kısmı karşı kıyıda Bulgaristan ovalarında yerleşim kurmuş, diğerleri daha kalıcı olmak için güneye (Anadolu'ya) gitmiştir.³⁷²

³⁷² John Ussher, **age**, s. 33.

IV. BÖLÜM

SEYYAHLARA GÖRE KIRIM TATARLARININ SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ YAPISI

Önceki bölümlerde Kırım tarihi ve coğrafyası, seyyahlara göre Kırım şehirlerinin durumu ve Rus idaresi altında Kırım Tatarları hakkında bilgiler verilmişti. Seyahatnameler incelendiğinde Kırım Tatarlarının sosyal, kültürel ve iktisadi yapısı hakkında bilgiler de tespit edilebilmektedir.

Daha öncesinde Kırım tarihi araştırmalarına önemli katkılar sağlayan kaynaklardan Kırım Şeriye Sicillerine bakıldığında Kırım halkının etnik ve dini yapısı tespit edilebilmektedir. Buna göre Kırım'da yaşayan etnik gruplar arasında Tatarlar, Nogaylar, Türkmenler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Acemler, Kıbtiller, Çerkezler ve Lazlar belli başlı halkları oluşturmaktadır. Bu topluluklar ise Hristiyan, Müslüman ve Yahudi olarak üç gruba ayrılmaktadır. Müslüman Türk topluluğun genelini Tatarlar oluşturmaktayken Hristiyan topluluğu ise Ermeniler ve Rumlar oluşturmaktadır. Yahudi topluluğu ise Çufut Kale'de yaşayan Karaimlerdir.³⁷³ Kırım halkının önemli çoğunluğuna sahip olan Tatarlar, Kırım'da elit tabakalardan biri olmamakla birlikte genelde çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Nogaylar ise Kırım'da daha çok hayvancılıkla geçinmekteydiler.³⁷⁴

Bunun dışında Kırım Tatarlarının Rus işgali öncesi, Osmanlı dönemindeki ekonomisi ve gelirleri tahrir defterlerinden anlaşılabilmektedir.³⁷⁵ Osmanlı döneminde iktisadi yapı şu şekilde şekillenmişti: Han, Kırım'da sahip olduğu gelir kaynaklarını emanet veya iltizama vererek işletmekteydi. Osmanlılardaki iltizam sistemi³⁷⁶, Kırım Hanlığı'nda da yaygınlaşmıştı. Şer'i sicillerden tespit edilen, han, kalgay ve Nureddin sultanlara ait

³⁷³ Ömer Bıyık, **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 94.

³⁷⁴ Ömer Bıyık, **age**, s. 95.

³⁷⁵ Yücel Öztürk, **age**, s. 338

³⁷⁶ Devlete ait gelirlerin (mukataa) belli bir bedel karşılığında, özel bir şahsa, belirli bir süre için verilmesini öngören sistem.

gelirler, belli bir bedel karşılığında genellikle bir seneliğine iltizama verilmekteydi. Yarımada da Osmanlıların doğrudan yönetimi altındaki bölgelerde bir kısım yerlerin gelirleri, padişah tarafından hanlara verilmiştir. Kırım hanları da emrindeki görevlilerden divân efendisine, bu köylerin gelirini zeamet olarak vermekteydi. Zeameti alan divan efendileri, köylere iltizam yolu ile subaşı tayin ederek, bu bölgenin gelirini tahsil ediyorlardı. Bir diğer bölge Akkerman'daki yalı köyleriydi. Bu köyler, Osmanlı Devleti'nin bölgenin fethinden beri tüm hanlara has olarak verdiği gelirler arasında yer alıyordu.³⁷⁷ Osmanlı zamanında var olan sistem Rus işgali ile değişmiş ve artık Kırım'daki köylüler kendi topraklarını bile işleyemez hale gelmiştir. Bu bölümde Rus işgali sonrasında Kırım'ın sosyal, kültürel ve iktisadi durumu incelenmiştir. Osmanlı döneminde var olan iktisadi yapının Rus işgali ile çöküşü seyyahlar tarafından da doğrulanarak ortaya konulmuştur.

4.1. Seyyahların Gözüyle Kırım Tatarlarının Fiziksel ve Karakteristik Özellikleri

Kırım coğrafyasına gelen seyyahlar, şehirleri ayrıntılı olarak incelemiş ve notlarında dönemin Kırım'ı hakkında bilgiler elde etmemize yardımcı olmuşlardır. Bunun dışında, gezdikleri şehirlerde karşılaştıkları Tatarları gözlemleyerek onlar hakkındaki notlarını seyahatnamelerinde aktarmışlardır. 1802 basımlı seyahatnamede Marie Guthrie Kırım'da mevcut olan farklı ırkların tasvirini vermektedir. Guthrie'ye göre tüm yerli sakinler genelde Kırım Tatarı olarak adlandırılmasına ve hepsi aynı dilde konuşmasına rağmen, Tatarların arasında da üç farklı halk var gibi görünür ve her biri kendi özelliklerini belirgin bir şekilde belli eder. Yunanlardan bağımsız, Ermeniler, Yahudiler vs., din, kültür ve her şeyiyle İskit kökenli yerlilerden ayrılmıştır. Örneğin; yarımada ya girişte insan tipi, çıkık elmacık kemikler, vücutla orantılı olarak büyük olan başa gömülü küçük eğik gözler, yüksek omuzlar, ince bacaklar, esmer ten, siyah saç, hiç veya çok az sakal³⁷⁸ olarak diğerlerinden ayırt edilir.³⁷⁹ Bu tasvirlerden yola çıkıldığında seyyahın Hunların kalıntıları

³⁷⁷ Ömer Bıyık, *agt*, s. 173.

³⁷⁸ 19. yüzyılda Karadeniz kıyılarında seyahat eden Bijikşyan da Karadeniz Çepnilerini tasvir ederken "Çepnilerin umumiyetle bacakları ince, sakalları da kösedir." cümlesini kurmaktadır. Bu tasvir Karadenizde yaşayan Türk halklarının fiziksel benzerliğini göstermektedir. Bkz. P. Minas Bijikşyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih Ve Coğrafyası 1817-1819**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969, s. 39.

³⁷⁹ Maria Guthrie, **a Tour Through the Taurida, or Crimea, The Antient Kingdom of Bosphorus, the Once Powerful Republic of Tauric Cherson**, London, 1802, s. 213.

olarak fiziksel özelliklerini tasvir ettiği topluluğun Kırım'da yaşayan Nogay Tatarları olabilme ihtimali yüksektir.

Maria Guthrie'ye Kırım Tatarlarından farklı görünen ikinci topluluk, hep dağlarda karşılaşılan, yuvarlak ve oldukça kirli bir yüz, sağlam bir vücut, muhtemelen Türklerin fethine kadar orada varlığını sürdüren Gotların kalıntılarıdır. Toplulukların üçüncü ve sonuncusu alçak ülkenin vadilerinin ve diğer kısımlarının yerli sakini olan, koyu ten ve daha uzun bir yüz, Kalmuklardan çok vücut yapılarıyla Avrupalılara benzeyen, gerçek Kırım Tatarlarıdır.³⁸⁰ Anlaşılabileceği üzere burada seyyah Nogay ve daha ziyade Kıyı hattında çoğunlukta olan Tatarları birbirlerinden farklı halklarmış gibi tasnif etmiştir fakat fiziksel özelliklerin Türk halklarının çağlar boyunca farklı coğrafyalara yayılmasıyla değişime uğradığını gözden kaçırmamak gerekir. Neticede özellikle de Moğol istilasından sonra Asya'nın derinliklerinden gelen bozkırlı Türklerin yüz ve vücut yapıları Kırım'ın özellikle kıyı hattına daha önceki asırlarda gelmiş olan Türk topluluklarından bariz bir şekilde ayrılmıştır.

1812 basımlı seyahatnamesinde ise Pallas, Kırım'da yaptığı gezi esnasında karşılaştığı insan tiplerinden bahsetmektedir. Pallas'ın aktarımlarına göre, gezdiği üç köyde karşılaştığı Tatarlar, Kırım'ın diğer tüm sakinlerinden farklı, garip bir fizyonomiye sahiptir. Alışılmadık uzunluktaki yüzlerin yanı sıra son derece uzun kemerli burunlar ve alışılmadık şekilde uzun kafaları vardır. Böylece bu kişiler çarpık yüz ifadelerine sahiptir.³⁸¹

Pallas'a göre gerçek Kırım Tatarlarının fizyonomisi, Anadolu Türklerine ve Avrupalılarınkine çok benzerdir. Aralarında yakışıklı, uzun boylu, sağlam insanlar vardır ve çok azı şişmanlığa eğilimlidir. Tenleri oldukça açık renklidir ve siyah veya koyu kahverengi saçları vardır. Erkekler ve gençler çoğunlukla hoş ve narin bir çehreye sahiptir.³⁸² Başları eşit şekilde tıraş edilmiştir ya da çok kısa kesilmiştir. Yüksek bir şapka ile kapatılmış, üst kısmı pamukla kapitone edilmiş ve genellikle yeşil, kenarları siyah veya gri kuzu derisi ile kaplanmış sarık takmaktadırlar. Bu başlık asla saygı gösterme amacıyla çıkarılmaz.³⁸³

³⁸⁰ Maria Guthrie, *age*, s. 214.

³⁸¹ P. S. Pallas, *age*, 149-150.

³⁸² P. S. Pallas, *age*, s. 348.

³⁸³ P. S. Pallas, *age*, s. 347.

1816 tarihinde ziyarette bulunan Mary Holderness da seyahatnamesinde Kırım Tatarlarının fiziksel özelliklerinden bahsetmektedir. Gözlemlerine göre Kırım Tatarları arasında topal ya da kör insanlar görmek nadirdir³⁸⁴ ve onlar, ince koyu gözlere ve aşırı beyaz dişlere sahip oldukları için dikkat çekicidirler. Kulakları benzersiz bir şekilde büyüktür ve asla onları kapatmaya çalışmazlar, ancak sürekli olarak şapkalarını takarlar.³⁸⁵ Lyall ise seyahati esnasında tanıştığı Osman isimli bir Tatarı yurttaşları arasında iyi bir örnek olarak, uzun boylu, yapılı, açık tenli, hoş ve ilginç bir çehreye ve iyi bir mizaha sahip olarak tasvir etmektedir. Bunun dışında genel olarak Tatarların sakallı bir görünümü olduğuna dikkat çeken seyyah, Tatarların sakalları yerine boğazının kesilmesine izin verecekleri kadar sakallarına çok önem verdiklerini dile getirmiş ve Tatar gençlerinin genellikle başının traşlı olduğunu, bazılarının kısmen traşlı olduğunu ve tepesinin üzerinde bir tutam saç hariç birçoğunun oldukça kel olduğunu not etmiştir.³⁸⁶ Reuilly ise Kırım Tatarlarının görünüşünü Anadolu Türklerine ve Avrupalılara benzetir. Tatarların saçları kahverengidir ve normal boyutun üzerindedir³⁸⁷

Heber ise Pallas'ın Tatar topluluklarının ayrımının doğru olduğunu vurgulayarak, kendi şahsiyetlerinde Anadolu Türklerine ve Kostroma ve Yaroslav Tatarlarına benziyormuş gibi görüldüğünü dile getirmektedir. Heber'e göre Tatarlar adil ve yakışıklı insanlardır. Rusya'nın kuzeyindeki Tatarlar gibi tarımla ve ticaretle uğraşırlar ve burada da, orada olduğu gibi, Nogaylardan ve diğer Moğol kabilelerinden farklı özellikler taşımaktadırlar. Bununla birlikte, Kırım'daki Nogaylar, çok daha yakışıklı ve daha uzun olan, orijinal yerlilerle evlilikler yaparak ırklarını büyük ölçüde geliştirmiş gibi görünür. Dağlık arazide yaşayan Tatarların yaşlandıklarında büyük ve gür sakalları dikkat çekicidir. Ovada yerleşmiş Tatarlar ise daha az sakallara sahiptir. Dağlarda yaşayan Tatarlar atlılardır. Kuzeydeki komşuları gibi at üzerinde çok cesurca ve iyi yolculuk etmektedirler.³⁸⁸ Seyyahın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Kırım'da kuzeye gidildikçe Türk topluluklarında bozkır kültürünü yansıtan özellikler daha baskın hale gelmektedir.

³⁸⁴ Türk halkları arasında fiziksel sakatlığın az oluşu, tarih boyunca seyyahların dikkatini çekmektedir. Örneğin; 18. Yüzyılda Karadeniz'in güneyine seyahat eden Tournefort, "Türkiye'de çok az topala, çok az sakata rastlanır, özellikle de Frenklerin yaşamadığı daha içerdeki bölgelerde; zira Frenkler, fırsat buldukları her yerde ipin ucunu kaçırmakla suçlanmaktadırlar." demektedir. Bkz. Joseph De Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, Edt: Tefanos Yerasimos, çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, C. 2, İstanbul, 2013, s. 158. Bunun nedeni ise Türkler arasında akraba evliliklerinin çok az olması ile açıklanabilir.

³⁸⁵ Mary Holderness, **Notes Relating to Manners And Customs of the Crimean Tatars**, London, 1821, s. 71.

³⁸⁶ Robert Lyall, **age**, s. 232.

³⁸⁷ J. Reuilly, **Travels in The Crimea and Along The Shores of The Black Sea**, London, 1807, s. 55.

³⁸⁸ Amelia Shipley Heber, **age**, s. 262.

1850'lerin başında Kırım'a gelen Henry Scott ise Nogayların saf bir ırkın ayırt edici özelliklerine sahip olmadığını belirtir. Scott'a göre onlar tenleri ve özellikleri bakımından çok farklıdır, aşağı yukarı Kafkas veya Moğol tipine eğilim gösterirler. Tenleri genellikle koyu, gözleri siyah ve canlıdır. Orta boyludurlar ve başlarını dik tutarlar. Nogaylar diğer toplulukların çoğundan üstün olduklarına inanarak, tahammül edilebilir oranda öz saygıya sahiptirler. Erkekler kafasını tıraş eder ve derin bir kürk veya kuzu derisi bantlı bir şapka takarlar.³⁸⁹

Bahçesaray'da yaptığı gezi esnasında gördüğü Tatarlar hakkında genel bir ayırım yapan seyyah, Kırım Tatarlarının ova ve dağ Tatarları olmak üzere iki sınıfa ayrıldığından bahsetmektedir. Scott'a göre bunlar sadece alışkanlıklar ve meslek açısından değil, ırk açısından da farklılık gösterir. İlki, yarımada'nın kuzey kesiminin bozkırlarına dağılmış durumdadır, toprağı işler, sığır ve atları yetiştirir ve yanmamış kil tuğlalarından kaba evler inşa eder. Tipleri Moğol özellikleri taşır. İkincisi, birçok endüstriyel sanatı takip eder, bahçecilik sever, tütün, keten ve asma yetiştirir ve yüzleri Kafkas topluluklarına benzer. Diğerlerinden daha fazla sakalları vardır ve orta boyun üzerindedirler. Ona göre Anadolu Türklerine veya diğer Avrupalılara benzeyen çeşitli ırkların bir karışımı olmaları gerekir, çoğu kahverengi saçlı ve açık tenlidir. Tahammül etmekte sabırlı, kibar ve misafirperver, ticarete dürüst ve yemekte tutumludur.³⁹⁰ Spencer ise Kırım'ın güney sahilindeki Tatarların, genel olarak uzun boylu ve yapılı, düzgün yüz hatlarına sahip ve zeki görünümlü olduklarını vurgulayarak Kırım'daki diğer topluluklardan daha üstün gördüklerini dile getirmiştir. Aktarımların devamında ise Kırım'ın daha iç kesimlerinde yaşayan Nogayların sağlam yapılı, sarı veya koyu tenli, savaşçı özelliklere sahip olduklarını vurgulamıştır.³⁹¹ Seyyahların buraya kadar verdikleri bilgiler değerlendirildiğinde Kırım'daki Türk tipinin iki farklı özellik sergilediği anlaşılmaktadır ki bugün, Tatar ve Nogay tipi olarak ayırt edilen bu farklılığın sebebi bölgeye farklı zamanlarda farklı bölgelerden gerçekleşen Türk göçleriyle alakalıdır.

Genel olarak Kırım'da gördükleri Tatarların fiziksel özellikleri hakkında bilgiler veren seyyahlar, ayrıca Tatarları karakteristik olarak incelemiş ve tasvirlerini aktarmışlardır. 1786 tarihli seyahatnamede Elizabeth Craven, karşılaştığı Tatarlar hakkındaki gözlemlerini aktarmıştır. Craven iyi giyimli Tatarlardan oluşan birlikler gördüğünden ve yüzün üzerinde

³⁸⁹ Charles Henry Scott, *age*, s. 195.

³⁹⁰ Charles Henry Scott, *age*, s. 305-306.

³⁹¹ Capt. Spencer, *Turkey, Russia, the Black Sea, and Circassia*, London, 1854, s. 272.

kişinin at sırtında olduğundan bahsetmektedir. Gezdiği şehrin sokaklarında her iki tarafta Tatarların varlığından bahseden Craven, onların yüzlerinin çok tuhaf gördüğünü vurgulamaktadır. Öyle ki çoğu, seyyahın grubu geçerken gözlerini yere sabitlemiş, bazıları sadece yukarı bakmış ve bir kadının yüzünü açıkta görmekten korkuyormuş gibi aceleyle gözlerini tekrar aşağıya çekmişlerdir.³⁹² Bu olay Tatar halkının kadınlara karşı olan mahremiyet duygusunun bir sonucu olarak açıklanabilir. Guthrie ise bir Tatarın ziyaretçisine ilk önce önemli bir nezaket işareti olarak ve hatta rütbeli bir adamdan bile bir fark gözetmeden bir sigara ya da bir fincan kahve sunduğundan, onların misafirperver olduklarından bahsetmektedir.³⁹³

1807 yılında Clarke'ın seyahati esnasındaki gözlemleri ise Tatarların çekingen olduklarına ve temizliğe çok fazla önem verdiklerine yöneliktir. Aktarımlarına göre hem Tatarların hem de Anadolu Türklerinin meskenlerindeki en büyük endişesi, gözlemden kaçınmaktır.³⁹⁴ Bir Tatarın evinde kalma fırsatı yakalayan Clarke, onları yakından incelemiştir. Aktarımlarına göre Tatarlar, bir yabancı evlerine geldiğinde, onu erkeklere ayrılan daireye götürürler ve ellerini yıkaması için ona bir leğen, su ve temiz bir havlu sunarlar.³⁹⁵ Sonra meskenlerine yetecek kadar peyniri, kaymağı, petek balı, haşlanmış yumurta, kavrulmuş kümes hayvanları veya meyveleri onun önüne koyarlar. Yemek bittikten sonra, leğen ve su önceki gibi getirilir çünkü Tatarlar seyyahın vurguladığı üzere temizlikleriyle ön plana çıkmaktadır. Daha sonra, zengin bir Tatarın evinde misafire, kehribar veya fildişi ile kaplı bir tüp kiraz ağacından uzun bir pipo sunulur. Onların dinlenmeleri için halı ve minderler serilir. Bir Tatar çift ortalama iki odaya sahiptir. Biri kendisi ve misafirleri için, diğeri kadınları içindir. En yakın arkadaşlarının ailenin kadın kısmına ayrılan yere girmesine izin vermezler. Bu kadar temizliğe rağmen, Tatarlar arasında kaşını rahatsızlığının olmasını görmek şaşırtıcıdır.³⁹⁶

Clarke, aktarımlarının devamında, ufak tefek aksaklıklara rağmen, yine de bir Rus sarayından, bir Tatar evine geçişi çok arzu edilir bulmaktadır. Hangi kademedede olursa olsun Rus soylularının evlerinde, sağlıksızlık dış yapının gösterişiyle gizlenmiştir, ama bir

³⁹² Elizabeth Craven, *age*, s. 178.

³⁹³ Maria Guthrie, *age*, s. 216.

³⁹⁴ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 474.

³⁹⁵ Bkz. EK 28, EK 29.

³⁹⁶ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 516.

kulübe de olsa bir Tatar'ın evinin zemini ve duvarları beyaz ve temizdir. Ateşinin yandığı yer bile dumandan kirletilmemiştir.³⁹⁷

Pallas'ın gözlemlerine göre ise, Tatar karakterinin başlıca özellikleri saflık ve hareketsizliktir. Elllerinde pipoyla, çoğu zaman sigara içmeden, saatlerce gölgeli bir kıyıda veya bir tepede, tabiatın güzelliklerini tatmamakla birlikte, dümdüz önlerine bakarak vaktini geçirmektedirler.³⁹⁸ Eğer iştelere saatlerce oturarak ve uzun aralar vererek çalışırlar.³⁹⁹

1816 tarihinde Kırım'a gelen Mary Holderness'in aktarımlarında da Tatarların tembel olduğu iddiası ön plana çıkmaktadır. Fakat onun yorumlarının da abartılı olduğuna dikkat çekmek gerekir. Seyyaha göre Tatarlar genel olarak sessiz ve zararsız bir toplum olmasına rağmen, şiddete veya kolay elde edilecek kaynaklara karşı gelecek vaat eden herhangi bir cazibeye karşı koyamazlar. Ona göre bu da karakterlerinin aşırı tembelliğinden kaynaklanır, her zaman onlara bedensel emeğin karşılığını ödettiren bir şeyden çok biraz kurnazlığa mal olan bir kazanıma daha fazla değer⁴⁰⁰ verirler.⁴⁰¹ Tatarları bu noktada eleştiren Holderness, gözlemlerinin devamında yine de şüphesiz Tatarların Kırım'daki diğer tüm sınıflara göre üstünlüklerinin açık olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁰² Buna ek olarak Kırım'ın karışık demografik yapısında Kırım taşrasının ahlaki karakterini son derece ahlaksız ve gaddar bulan Holderness, yine de Tatarları bağlılık ve güven konusunda diğer topluluklardan üstün tutarak onları yüceltmektedir.⁴⁰³

Bir diğer seyyah Lyall ise, 1822 yılında yaptığı gezisi esnasında karşılaştığı Tatarların utangaç ve aynı zamanda meraklı olduklarını gözlemlemiştir. Aktarımlarına göre, Guzla köyüne geldiklerinde erkekler, kadınlar ve çocuklar onlardan kaçmış ve daha sonra bir Tatarın evinde kalma kararı alınınca etraflarını merakla çevirmişlerdir.⁴⁰⁴ Tatarları

³⁹⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 517.

³⁹⁸ Burada şarkiyatçı bakış ön plana çıkmaktadır. Coğrafya ve iklim ile şekillenen toplum alışkanlıkları göz önünde tutulmalıdır. Öyle ki doğu toplumlarında sosyal yaşantının gerekliliğini oluşturan işler, iklim nedeniyle sabahın erken saatlerinde yapılmakta ve öğle saatlerinde sıcaklığın verdiği etki ile insanlar dinlenmektedirler. Bu hususlar göz önüne alındığında seyyahların genelde öğle vakitlerinde kahvehanede ya da dinlenirken gördükleri Tatarları tembel olarak nitelendirmeleri Doğu toplumlarının yaşam tarzına ön yargı ile yaklaşıldığının göstergesidir.

³⁹⁹ P. S. Pallas, *age*, s. 356.

⁴⁰⁰ Seyyahın bu yorumları kuşkusuz abartılıdır çünkü o dönemin Rus baskısı ile oluşan siyasi ve ekonomik durum, Tatarların geçimlerini olumsuz yönde etkilemiş ve Tatarlar bu doğrultta kazanç elde etmede kısmen kolay yollara yönelmiş olabilir. Bunun dışında 19. yüzyılda Batılıların şarkiyatçı bakışı da seyyahların yorumlarını etkilemektedir.

⁴⁰¹ Mary Holderness, *age*, s. 104.

⁴⁰² Mary Holderness, *age*, s. 197.

⁴⁰³ Mary Holderness, *age*, s. 205.

⁴⁰⁴ Robert Lyall, *age*, s. 233.

inceleme fırsatı yakalayan Lyall'ın aktarımlarına göre, Tatarlar emekliliği sever, izole olmak ister ve yabancıların ziyaretini, istirahatine, mülkiyetine ve mutluluğuna bir saldırı olarak görür. Ancak verdiği bilgilere göre mevcut neslin Tatarlarının atalarından önemli ölçüde farklı olduğu hatırlanmalıdır.⁴⁰⁵ Bunun yanısıra, Simferopol'de Tatar dükkânlarına ziyareti esnasında gördüklerini aktaran seyyah, tüm imparatorlukta Rus tüccarlar arasında neredeyse evrensel olarak hüküm süren aynı pazarlık sisteminin, Tatarları da etkilediğini gördüğünü belirtmektedir. Bunu da Kırım'ın Rus topraklarının bir parçası olmasından bu yana Simferopol'ün refahının çoğunu kaybettiğine bağlamaktadır.⁴⁰⁶ Bu bilgilere ek olarak Tatarların yardımseverliğini ön plana çıkaran seyyah, Kırım'da ziyareti boyunca Tatarların sadece zevkle değil aynı zamanda seyyaha özenle hizmet ettiğini bildirmektedir.⁴⁰⁷ Bunun dışında seyahati esnasında kaybolduğunu belirten seyyah, Kırım Tatarlarının bir köyüne gelerek oradaki Tatarlardan yardım istemiş, Tatarlar seyyaha yardım etmiş, kalacak yer vermeye hazır bir şekilde sohbet etmeye çalışmışlardır.⁴⁰⁸

Lyall'a göre Tatar yerliler gerçekten oryantal tarzda yürür, dinlenir, sigara içer ve uyurlar.⁴⁰⁹ Bunun dışında seyyah Alupka çevresinde dolaşırken, bazı yerlilerin merakla hareketlerini izlediğini ve onların, aşırı derecede yardımsever ve iletişimsel olduğunu vurgulamaktadır.⁴¹⁰ Seyyah, Tatar karakterindeki en dikkate ve övgüye değer noktanın ayıklık ve iffet olduğunu belirtmektedir.⁴¹¹

Heber ise fiziksel özelliklerini belirttiği Tatarların karakterlerini misafirperver olarak niteler. Aktarımlarına göre hem dağda yaşayan köylüler hem de çobanlar, Ruslar tarafından ezilmeleri dışında, sevecen, nazik ve misafirperverdirler.⁴¹² 1838 yılında ziyarette bulunan Elliot da, Heber gibi karşılaştığı Tatarlardan gördüğü ilgi sebebiyle onları misafirperver olarak nitelemektedir. Gözlemlerine göre, Tatarlar onları nezaketle karşılamışlar, jest ve mimiklerle iletişime geçmeye çalışmışlardır. Bir Tatar, seyyaha iyi niyetinin simgesi olarak pipo sunarken, diğeri seyyaha yemek ikram etmiştir.⁴¹³ 1830'lara doğru Kırım'a gelen Webster de seyahatnamesinde de Tatarların çok misafirperver olduğunu vurgulanmıştır. Yaşlı bir Tatar tarafından ağırlanan seyyah, Tatarın eşinin hemen onlara

⁴⁰⁵ Robert Lyall, *age*, s. 235.

⁴⁰⁶ Robert Lyall, *age*, s. 243.

⁴⁰⁷ Robert Lyall, *age*, s. 295.

⁴⁰⁸ Robert Lyall, *age*, s. 331

⁴⁰⁹ Robert Lyall, *age*, s. 316.

⁴¹⁰ Robert Lyall, *age*, s. 319.

⁴¹¹ Robert Lyall, *age*, s. 348.

⁴¹² Amelia Shipley Heber, *age*, s. 262.

⁴¹³ C. B. Elliot, *age*, s. 290.

akşam yemeği hazırladığını ve ev sahiplerinin elinden gelen her şeyi sağlayarak rahat konaklamalarını sağladıklarını ve bununla birlikte seyyah ödeme yapmak istediğinde Tatar ev sahibinin bunu kabul etmediğini bildirmektedir.⁴¹⁴

1850 başlarında ziyarette bulunan Henry Scott seyahatnamesinde de bahsedilen Tatar misafirperverliği, diğer seyahatnamelerde olduğu gibi ön plana çıkmaktadır. Yaşlı bir Tatarın evinde geceleyen seyyah, kendilerine en iyi odalarını verdiklerinden bahsetmektedir.⁴¹⁵ Bunun dışında, sokaktaki Tatarların yeterince iletişimsel görüldüğü için sürekli bir gevezelik yaptıklarından bahsetmektedir. Tatarlar kahvehanelerde hareketsiz bir şekilde, divanda bağdaş kurup oturur, pipo⁴¹⁶ içer ve etrafına ilgisiz görünür. Seyyaha göre bir Çingenenin sert enstrümanının çınlaması bile onda görünür bir duygu yaratmaz.⁴¹⁷

Scott'ın aktarımlarına göre iktidarları zamanında Tatarlar savaşta şiddetli, ama evlerinde çok sakin insanlardır. Kendi dini ibadetlerinde ciddi, komşularına karşı son derece hoşgörülüdürler. Tatarlar birçok asil nitelikle donatılmıştır. Seyyahın verdiği bilgilere göre, Anadolu Türkleri gibi Tatarların düşmanlarının olduğu her zaman hatırlanmalıdır. Bu düşmanlar medeni dünyanın sempatisini Tatarlardan uzaklaştırmak için ısrarcı bir kötülük ve derin bir politikayla yalanı ya da çarpıtılmış gerçekleri sunmuşlardır. Ardı ardına gelen dolandırıcılık ve kurnazlık, aşağılık imalar veya temelde yanlış beyanlar, istismara uğramış bu insanların gerçekte temsil edildikleri şey olduğuna neredeyse Avrupa halkını ikna etmiştir. Ama gerçek bir süre için gizlenmiş olsa da sonunda galip gelmiştir. Henry Scott'a göre Anadolu Türklerinin veya Tatarların mükemmel olduğu iddia edilemez fakat onların yine de pek çok noktada, sistematik olarak yanlış politikaları olan Ruslardan ahlaki olarak üstün oldukları bir gerçektir.⁴¹⁸ Spencer seyahatnamesinde ise Tatarların misafirperver, birbirlerine karşı nazik ve dürüst olduğunu vurgulamıştır.⁴¹⁹ Aktarımlarının devamında Tatarların her işinde temiz ve zarif olduklarını vurgulamaktadır.⁴²⁰ Bunun dışında diğer seyyahların aksine Spencer'a göre Tatarlara çalışkan denilebilmektedir, çünkü kendi evlerini ve mobilya eşyalarını kendileri yapmakta ve ayrıca bozkırda tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktadırlar.⁴²¹ Rus elçilik heyetinde görevli bir seyyahın notlarına göre ise

⁴¹⁴ James Webster, **The Crimea, Turkey, And Egypt; Performed During The Years 1825-1838**, Vol 1., London, 1830, s. 55.

⁴¹⁵ Charles Henry Scott, **age**, s. 224.

⁴¹⁶ Bkz. EK 31.

⁴¹⁷ Charles Henry Scott, **age**, s. 305.

⁴¹⁸ Charles Henry Scott, **age**, s. 307-308.

⁴¹⁹ Capt. Spencer, **age**, s. 263.

⁴²⁰ Capt. Spencer, **age**, s. 277.

⁴²¹ Capt. Spencer, **age**, 277.

Tatarlar, Avrupa görgülerine ve Rusların yeni egemenliğine alışmakta biraz zorluk çekmektedir. Sakinlerin çoğunluğu Türk yaşam tarzını benimser ve kendilerini Rus dilini herhangi bir doğrulukla öğrenmeye adadıkları çok nadir olur.⁴²² Seyyhâlârdan buaraya kadar edinilen bilgilere göre Türk toplumunun misafirperverliği hususu neredeyse her seyyah tarafından vurgulanırken, nezaket, yardımseverlik gibi hususlar da hemen dikkati çekmete ve bu durum bariz bir şekilde Türk toplumunu yarımadanın diğer topluluklarından daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Özellikle Türk nüfus pek çok açıdan Ruslardan üstün gösterilmektedir.

4.2. Kırım Tatar Kadınları

Kırım Tatarlarının fiziksel ve karakteristik özelliklerini inceleyen seyyahlar Tatarların sosyal hayatı hakkında görüşlerini de seyahatnamelerinde yansıtmışlardır. Günlük hayatta gördükleri Tatar erkekleri yanı sıra Tatar kadınları merak içerisinde gözlemleyen seyyahlar, kadınların kıyafetleri, gündelik yaşamları, sosyal statüleri hakkında birtakım izlenimler edinmişlerdir. Örneğin Elizabeth Craven, Kırım'da yaptığı gezi esnasında dört Tatar kadını ve birkaç genç Tatar kızı ile birlikte zaman geçirmiştir. Aktarımlarına göre, kadınlarla işaretle anlaşan seyyah, Tatar kadını ne yaşlı ne de çirkin olarak tanımlamaktadır.⁴²³ 1803 yılında Kırım'a gelen Reuilly ise Kırım Tatar kadınların oldukça örtünerek gezdiklerini, tırnaklarına ve saçlarına kına sürdüklerini, yüzlerini ise beyaz ve kırmızı renklere boyadıklarını bildirmektedir.⁴²⁴

19. yüzyılın başlarına doğru seyahatte bulunan bir diğer seyyah Maria Guthrie, Kırım'daki gezisi esnasında kadınları, erkeklerinkinin yanına kurulmuş ayrı bir alanda tutulduğundan ve halkın görüş alanından sıkıca kapatıldığından bahsetmektedir.⁴²⁵ Bunun dışında notlarında Kırım'ın başka yerlerinde olduğu gibi, camilerde de kadınların çok az görüldüğünü bildirmektedir.⁴²⁶

Pallas ise Tatar kadınına daha ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. Seyahatnamesinde verdiği bilgilere göre; evli Tatar kadınlar saçlarını gözlerinin üzerinden eğik olarak keserler ve yanaklarından aşağı sarkacak şekilde enine kesilen iki bukle bırakırlar; aynı şekilde başın etrafına uzun ve dar bir bez parçası sararlar ve arkadan çevirerek iki büyük

⁴²² *Travels in The Crimea a History Of The Embassy From Petersburg To Constantinople*, Londra, 1802, s. 23.

⁴²³ Elizabeth Craven, *age*, s. 182.

⁴²⁴ J. Reuilly, *age*, 56.

⁴²⁵ Maria Guthrie, *age*, s. 232.

⁴²⁶ Maria Guthrie, *age*, s. 222.

saç örgüsü örерler. İranlılar gibi, kırmızımsı kahverengi saçlarını kına ile boyarlar. Yüzlerini kırmızı otu veya diğer ilaçlarla kırmızıya, küçük toprak fiçilerde gübre ateşi üzerinde özenle hazırladıkları “*Aklyk*” denen oksitsiz kalay ile de beyaza boyarlar. Ayrıca, İstanbul’dan getirilen ince toz haline getirilmiş bir bakır müstahzarıyla “*Mafetjh*” göz beyazını maviye boyarlar ve özel bir işlemle kaşlarının ve saçlarının rengini birkaç ay içinde parlak bir siyaha dönüştürürler. Düğünlerde ya da diğer sıradan olaylarda, zenginler yüzlerini altın varaklı çiçeklerle süslerler, ellerini ve ayaklarını kına ile turuncu bir tonla saç ve ayak bileği gibi renklendirir ve vücuttaki tüm kılları orpiment ve kireç karışımı ile giderirler.⁴²⁷

1807’de Kırım’da bulunan Clarke’ın seyahatnamesinde geçenlere göre ise, Tatar kadınları sanki peçelerini takarak, bir adamı görür görmez başlarını eğerler ve çoğu zaman kaçarak gözden kaybolmaya çalışırlar. Amiral Mordvinof’un Kırım’a getirdiği bir İngiliz hizmetçi, Tatar kadınlarında görülen bu hoşnutsuzluğu gözlemleyerek, onların yüzlerini gizleme ve kaçmalarını kabalık⁴²⁸ olarak görmüştür.⁴²⁹ Seyyah, Bahçesaray’da dolaşırken Tatar kadınlarının türbeler ve yıkık camiler arasında, peçeler içinde dolaştığını, bazen gözleri hariç tüm yüzünü kapladığını ve başının tamamını gizlediğini gördüğünü aktarmaktadır.⁴³⁰ Ayrıca Clarke, Tatar erkeklerin en yakın arkadaşlarının bile evde kadın kısmına ayrılan yere girmelerine izin vermediklerini bildirmektedir.⁴³¹

1816 yılından 1820’ye kadar Kırım’da ikamet eden Mary Holderness da Pallas gibi Tatar kadınına ayrıntılı olarak incelemiştir. Seyahatnamesindeki aktarımlarına göre, Tatar kadınlarının saçları, sırttan aşağı düşen ve genellikle kemerin altına inen sayısız küçük uzun örgülerle örülür. Saçlarını derin bir kestane rengine boyarlar. Evli kadınlar yüzlerini hem beyaza hem kırmızıya boyayarak kaşlarını ve kirpiklerini kalemle çizerler. Yüz boyama ayrıcalığı, her ikisi de aynı renge boyadıkları saç ve tırnakların boyanmasına katılan kızlara verilmez. Tatar kadınları tekerlek değil, öreke kullanarak kendi keten kumaşlarını ve kocalarının kıyafetlerinin keten kumaşını dokurlar. Mirzaların hanımları

⁴²⁷ P. S. Pallas, *age*, s. 349.

⁴²⁸ Avrupalı gözlemciler bunu her ne kadar kabalık olarak açıklasa da, Türk toplumunda özellikle kadınların bu tarz hareketlerinin haklı sebepleri vardır. Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu topraklarda eşkıyalık hareketleri oldukça yaygındı. Bkz. Göknur Akçadağ, “16.Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı’nda Eşkıyalık Hareketleri: Malatya Sancağı Örneği”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, Ocak-2012, s. 43. Osmanlı hakimiyetinde uzun bir süre kalan Kırım’da, böyle bir durum göz önünde bulundurulduğunda kadınların sosyal hayatlarında izole olmasının oldukça normal olduğu görülecektir.

⁴²⁹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 477.

⁴³⁰ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 476.

⁴³¹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 516.

bazen kaba ve pürüzlü olmasına rağmen çok daha maliyetli bir malzeme olan ülkenin ipeğini dokurlar. Keten bezleri çoğunlukla yumuşaktır ve çok ince olmasa da ferahtır.⁴³²

Mary Holderness'a göre Tatar bir kadın, sert görünümlü bir figürdür. Köylülerin ciltleri çok esmerdir ve Mirza hanımlarının güneşin sıcaklığına asla maruz kalmamaları görünse de aralarında kişisel güzellik nadirdir. Tatar kadınların çocuklarını iki ila üç yaş arasında emzirdiğini aktaran Holderness, İngilizlerin emzirmeyi bu kadar erken kestiği için, onların barbar olduğu yorumunu yapmaktadır. Bebekler ilk altı ay boyunca, nadiren kollarda taşınıp, genellikle bir tür beşiğe sırt üstü yatırılıp, burada yuvarlanmamak için bağlandıklarını yani kundağa sarıldıklarını aktarmaktadır. Bunun dışında aktarımlarına göre bebeğin hemen başlarının üzerine, dikkatlerini çekmek için renkli boncuklar, cam veya para parçaları iliştilir. Bunun, bir İngiliz anne için bebekleri şaşı yapmak amacıyla bir plan gibi görüldüğünden bahseden Holderness, bir Tatar çocuğun ilk iki veya üç ay boyunca birkaç parça kumaş dışında başka bir kıyafeti olmadan baştan ayağa sarıldığını (kundaklandığını) bildirir.⁴³³

Seyahatnamesinde verdiği bilgilerin devamında Tatar bir kadının, tamamen kocasının kölesi olduğunu savunmaktadır. Bu ağır itham Batılıların Doğulu ve Müslüman toplumlarına karşı önyargısının elbette ki bir neticisi olarak abartılı bir üslupla karşımıza çıkmaktadır. Holderness'a göre yerleşik gelenekler onlara duyguları açığa çıkartmak yerine bastırmayı öğretir. Aktarımlarına göre, bir Mirza, kadınlarının evlerini ziyaret ettiğinde, çok sık gelip gitmesine rağmen, kadınların hepsi girişinde ve çıkışında tekrar ayağa kalkarlar. Bu törensel bir saygı işaretidir. Çok yaşlı kadınlar olmadıkça, karısı veya herhangi bir kadın tarafından bu eylem asla göz ardı edilmez. Görüldüğü üzere seyyah yerel kültüre özgü bazı saygı davranışlarına olumsuz anlamlar yüklemiştir.

Bunun dışında bir Tatar kadını nadiren okuyabilir⁴³⁴ ve kızlar için gerekli olan eğitim düşüncesinin tamamı, köylü kadınların tek mesleği olan nakış işidir. Bazen de yaptıkları dokuma, daha genel olarak hizmetçilerinin işidir. Bu istihdam Tatar yaşamının monoton

⁴³² Mary Holderness, *age*, s. 14-15.

⁴³³ Mary Holderness, *age*, s. 15-20.

⁴³⁴ Kırımlı Aydın İsmail Gaspıralı Bey, 19. yüzyılda Kırım Tatar kadınlarının içinde bulunduğu bu durumdan müzdarip olarak bir aydınlanma hareketi başlatmış ve bu hususta kadınların haklarını gözetmiştir. Kadınlara verdiği değerleri yazılarında belirten Gaspıralı, kadınların okuma oranını artırmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Gaspıralı, "Kadınlar", *Seçilmiş Eserleri 2: Fikri Eserleri*, hz. Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 287-305. Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın düşüncelerine göre bir milletin birinci terbiyecileri olarak kadınlar görev alır. Milletin yarısı kadınlardır, kadınlar hayat faaliyetlerinden uzak dururlarsa, milletin hayat faaliyetleri de yarım kalır. bkz. Yusuf Akçura, *Türkçülük, İlgil Kültür Sanat*, İstanbul, 2015, s. 90.

döngüsünü oluşturur. Ovadaki köylerde hoca, din okulunun müdürüdür ve bazen karısı da okuyabilir. Bu durumda, koca denetçiiken o köyün kızlarına, daha doğrusu öğrenmek isteyenlerin çok azına öğretir.⁴³⁵

Aynı tarihlerde Kırım'da olan Heber ise Due de Richelieu'nun Tatar kadınlarının diğer Türk toplulukların kadınlarından daha fazla gizlendiğini söylediğini belirtmektedir ve bir an için örtüsüz görüldüğünde büyük ölçüde tedirgin olup üzüldüklerini bildirmektedir. Seyyahın aktarımlarına göre, kadınların erkekler gibi koyu renkli gözleri, saçları ve çok açık tenleri vardır.⁴³⁶

1822 yılında Kırım'da gezisi esnasında Tatar kadınları gözlemleyen Lyall de seyahatnamesinde bilgiler vermektedir. Eğlenceler sırasında Tatar kadınları, kızları ve kız çocuklarının gösteriyi izlemek için evlerinin düz çatılarında toplandığını belirten Lyall, paniğe neden olmamak için kasıtlı olarak onları dikkate almama numarası yaptığını ve böylece onları boş zamanlarında inceleme fırsatına sahip olduklarını bildirmektedir. Eğlencelerde kadınlara gelip ödül için mücadele etmeleri için işaretler yaptıklarını belirten seyyah, onların bunu sadece reddetmekle kalmadıklarını ve kaçmaya başladıklarını bildirir. Aktarımlarına göre, beklenmedik bir şekilde kadınların arasına giren seyyah, büyük bir kafa karışıklığı yaratmıştır. Tatar kadınlar ise birbirlerini ezercesine kaçmış ve şiddetle çığlık atmışlardır. Bu olaydan pek hoşlanmayan Tatarlar nezaketleri gereği çok eğlenmiş gibi davranmışlardır. Bunun dışında kadınları şahsında, yüzlerinde veya giyim tarzlarında dikkat çeken hiçbir şey olmadığını belirtmiştir.⁴³⁷ Lyall, iki odalı bir binada, odalardan birinin kadınlara tahsis edildiği ama bir Tatar'ın iki eşi olduğunda, her birinin ayrı odasının olduğunu bildirmektedir. Kadınlar her zaman yabancıları görmekten çekindiklerinden, evde tek bir oda olduğunda bir komşunun evine çekilirler. Bununla birlikte, Tatar kadınları, diğer ulusların kadınlarını kabul etmeye isteksiz değillerdir.⁴³⁸

1838 yılında ziyarette bulunan Elliot ise yine aynı şekilde Tatar kadınlarının vücudunun üst kısmının tamamını kaplayan uzun beyaz peçeleri yüzlerinin üzerine çektiğinden ve dişlerinin arasında tuttuklarından ve koyu gözlerini ortaya çıkarmak için yeterince açık bıraktıklarından bahsetmektedir.⁴³⁹ Hommaire De Hell seyahatnamesinde ise Tatar kadınların çok güzel olmasa da onlara zerafet veren bir çekingenliklerinin olduğu bilgisini

⁴³⁵ Mary Holderness, *age*, s. 20-25.

⁴³⁶ Amelia Shipley Heber, *age*, s. 263.

⁴³⁷ Robert Lyall, *age*, s. 313-314.

⁴³⁸ Robert Lyall, *age*, s. 317.

⁴³⁹ C. B. Elliot, *age*, s. 290.

vermektedir. Seyahatnameye göre, kadınlar toplum içinde uzun beyaz bir örtü takarlar ve bu, omuzlardan aşağı düşer. Mirza ya da soyluların kadınları ise toplum içinde görünmeden yaşarlar.⁴⁴⁰

1850'li yılların başlarında Kırım'a gelen Henry Scott ise, Tatar kadınların elbiseye çok düşkün olduklarını ve genellikle madeni paralardan oluşan gerdanlıklar, büyük halkalar ve çok çeşitli süs eşyaları taktıklarını bildirmektedir.⁴⁴¹ Aktarımlarına göre kadınlar, sadece gözleri gösterecek şekilde tutulan büyük beyaz bir şal veya peçeyle gizlenir ve çok utangaç görünürler, başkaları baktığında başlarını çevirirler. Kızlar peçe takmaz. Erkekler gibi kadınlar da aşırı derecede sigara içmeyi sever.⁴⁴²

Scott daha sonra bir Tatar'ın evine konuk olmuş ve evdeki kadınları gözlemlemiştir. Aktarımlarına göre, Tatar annesi, kendisinin ve ailenin geri kalanının "Giaurlar"⁴⁴³ tarafından kaçma tehlikesi olmadığını düşünerek içeri girmiştir. Seyyahın aktarımına göre kadın, elli yaşlarında çok kırıkmıştır ama hâlâ güzeldir. Bununla birlikte, ailenin genç kadınlarını görmek için heyecanlı olan seyyah, onların evin kadınlara ayrılmış bölümünde olduğunu ve hiçbir yabancı erkeğin girmesine cesaret edemeyeceğini söylemektedir. Kadınlardan gelecek bir ziyaretin memnun edeceği imalarında bulunan seyyah, yine de gözlerini açık kapıya çevirdiğinde, birkaç kez, yarı gizli bir yüzün aniden kaybolduğunu görmüştür. Kadınlar zaman geçtikçe, biraz daha cesur hale gelmişler ve gözden kaybolmakta o kadar da hızlı davranmamışlardır. Daha sonra büyük bir Avrupa haritası çıkararak halının üzerine seren seyyah, kadınların ilgisini çektiğini belirtmektedir. Evdeki üç kadının bu ilgi üzerine yavaşça odaya girmesi seyyah tarafından dikkatle incelenmiştir. Seyyahın gözlemlerine göre, biri çok güzeldir. Hepsi dindar bir Müslümandır. Başta çok utangaçlardır ama Tatar kocalarıyla karşılaştırdıktan sonra, seyyahın çok tehlikeli biri olmadığı sonucuna varmışlardır. Seyyah çok geçmeden haritada isimleri bildikleri birkaç yeri göstermiş ve kadınlar zekâ dolu yüzlerle haritanın üzerine eğilmişlerdir.⁴⁴⁴ Spencer ise seyahatnamesinde diğer seyyahlar gibi Tatar kadınlarının çok çekingen olduklarından ve göz göze gelindiği anda peçelerini hızla kapattıklarından bahsetmektedir.⁴⁴⁵ Webster seyahatnamesinde de aynı şekilde kadınların nadiren ortaya çıktıkları ve her zaman

⁴⁴⁰ Xavier Hommaire De Hell, **Travels Steppes Of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus**, London 1847, s. 360.

⁴⁴¹ Bkz. EK 1, EK 16.

⁴⁴² Charles Henry Scott, **age**, s. 197.

⁴⁴³ Burada diğer Müslüman Türk toplulukları gibi Kırım Tatarlarının da yabancıları "gavur" olarak nitelendirdiği görülmektedir.

⁴⁴⁴ Charles Henry Scott, **age**, s. 226-227.

⁴⁴⁵ Capt. Spencer, **age**, s. 262.

örtündüklerinden bahsetmektedir.⁴⁴⁶ Bunun dışında seyahatinde ne zaman evli olmayan bir Tatar kızına yaklaşıldığında kaçtığını bildiren seyyah, onların yolda birini gördüklerinde örtündüklerini ve saklandıklarını⁴⁴⁷ belirtmektedir.⁴⁴⁸

4.3. Kırım Tatar Kıyafetleri

Her topluluğun kendine has gelenek ve görenekleri olduğu gibi kıyafetler de topluluklara göre çeşitlilik göstermektedir. Bu bağlamda Batı ve Doğu arasında büyük farklılıklar görülebilmektedir. Her milletin kendi gelenek, görenek, yaşam şekillerine göre giysileri şekillenmiştir. Günümüzde Kırım Tatar gelenekel kıyafetleri müzelerde yer almaktadır. Bu örnekler doğrultusunda inceleme yapıldığında kadın kıyafetlerindeki çeşitliliğin erkek kıyafetlerine göre daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Kırım Tatar kadınlarının günlük, özel ve gelinlik elbiseleri olduğu gibi yaşlara göre de kıyafetlerin farklı olduğu tespit edilmiştir. Kıyafetlerde çoğunluk olarak saten, kadife, ipekli dokumalar kullanılmıştır. Kıyafet süslemelerinde sim, baş süslemelerinde ise fes ve başörtüsü kullanılmıştır.⁴⁴⁹ Kadın giysilerinde göynek (gömlek) ve şalvar birbirini tamamlar, bazı elbiseler ise sadece entariden oluşur. Ailenin zenginliğine veya entarinin modeline göre, altın, gümüş veya kendi kumaşından kemerler kullanılır. Yaşlara göre kıyafetlerin işlemleri yoğunlaşır. Takılan fesler ise kadife ya da satenden olup bunları çocuklar dâhil her yaş grubu kullanabilir.⁴⁵⁰

Kırım'a gelen Batılı seyyahlar da, kendilerine has giyim tarzı ile yaşamlarını sürdüren Tatarları inceleyerek, farklı bulduğu noktaları seyahatnamelerine yansıtmışlardır. İlk olarak Reuilly Tatar kadınların önü açık, boyuna bağlanan bol bir başörtüsü taktıklarından ve

⁴⁴⁶ James Webster, **age**, s. 49.

⁴⁴⁷ Metnin bütününden anlaşılmaktadır ki Tatar kadınları toplumda oldukça geri plandadır. Oysa Orta Çağ'da aynı bölgeye seyahatte bulunan İbn Battuta, burada yaşayan Tatarların kadınlara gösterdikleri aşırı hürmeti şaşkınlıkla karşılamıştır. Öyle ki seyahati esnasında karşılaştığı bir esnafın eşinin özgürce arabalara bindiklerini ve yüzlerini örtmediklerini çünkü Türk kadınlarının erkeklerden asla kaçmadıklarını belirtmektedir. İbn Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, t. yok, s. 246. Bazı aydınların fikirlerine göre, İran tesirinin Türk yurtlarına girmediği süreçte, Türk kadınları eski Türk gelenekleri çerçevesinde neredeyse erkeklerle eşit şartlar altında yaşamaktadır. Fakat sonraki süreçte bu durum değişerek Türk toplumları İran medeniyeti eksenine kaymıştır. Kadınların toplumdan soyutlanma sorunu Türk aydınlanma hareketi başladığında aydınların en başta çözümlemek istedikleri bir mesele olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Serkan Ükten, "Türkçü Aydınlardan İsmail Gasıralı, Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu'nun Kadın Sorununa Bakışı ve Çözüm Önerileri", **Türklerde Kadın**, Edt. Alparslan Demir ve diğerleri, Kömen Yayınları, Konya, 2020, s. 150.

⁴⁴⁸ James, Webster, **age**, s. 57.

⁴⁴⁹ H. Feriha Akpınarlı, **Kırım El Sanatlarının Dünü ve Bugünü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s. 293.

⁴⁵⁰ H. Feriha Akpınarlı, **age**, s. 295.

bunun dizlere kadar indiğinden bahsetmektedir. Dışarı çıktıklarında beyaz bir örtü taktıklarını bildiren seyyah, sadece gözleri görünecek şekilde bu örtüyü kapattıklarını anlatmaktadır.⁴⁵¹ Elizabeth Craven ise bir Kırım Tatar kadınının elbisesini muhteşem bularak, özellikle elbisenin önünde madalyon gibi iki daire olan kemerden ve merkezlerinde iki zümrütün varlığından bahsetmektedir.⁴⁵² Bunun dışında başka bir Tatar kadının ise üzerinde bir tür elmas ve incilerle süslenmiş bir türban, üzerinde bir tür cüppe ve peçe ile altın kemerle birlikte çeşitli renklerle işlenmiş bir mendil olduğundan bahsetmektedir ki anlaşılan bu kadınlar soylu Tatar sınıfındandır.⁴⁵³ Craven'ın verdiği bilgilere göre, kıyafetlerde keten pek kullanılmaz ve erkeklerin gömlekleri⁴⁵⁴ genellikle çok ince ipekten veya nadiren değiştirilen pamukla karıştırılmış ipekten yapılır.⁴⁵⁵

Craven ile aynı tarihlerde Kırım'da bulunan Maria Guthrie ise Tatar erkeklerin, Anadolu Türkleri, Farslar ve Ruslarınki gibi ortasına bir kanatla ya da kuşakla bağlanmış kaftan, uzun yelek veya Doğu kıyafetleri, bir çift gevşek don ve bot ve genel olarak çizgili renkli ipek ve pamuklu bir gömlek giydiklerini belirtmektedir.⁴⁵⁶ Kıyafetlerin bir kısmında, kılıç, hançer ve tabancalar bazen de bir silah koyulacak yerlerin olduğundan bahsetmektedir. Kadın elbisesine gelince, kadınların giysileri Anadolu Türk kadınının giysilerine oldukça benzerler ve seyyaha göre Doğu araştırmacıları Anadolu Türkleri ve Tatarların aynı olduklarını iddia etselerdi, kadın kıyafetlerinin tam olarak benzemesi buna inandırıcıdır.⁴⁵⁷ Pallas ise giyim konusunda daha ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Aktarımlarına göre, ovalarda yaşayan Tatarların kıyafetlerinde çeşitlilik vardır. Özellikle soylu ya da varlıklı ailelerin torunu olan gençlerin hemen hemen hepsi Kafkas, Leh ya da Kossak tarzında, üst giysisi kısa ya da uçuşan yünden yapılmış bir kıyafet giyerler. Bacakları ve ayaklarına deriden yarım çizmeler giyerler ya da özellikle şehirlerde aynı malzemeden yuvalar kullanırlar. Bunların üzerinde ev dışında yürümek için giyilen terlikler ya da takunyalar vardır ve yağmurlu havalarda bir tür ayakkabı giyerler. Din adamları ve yaşlılar fes takar, Mekke'ye hacca gitmiş olanlar da şapkalarının kenarındaki beyaz bir mendille ayırt edilirler, bu bir kişinin hacı olduğunun işaretidir.⁴⁵⁸

⁴⁵¹ J. Reuilly, **age**, s. 55.

⁴⁵² Elizabeth Craven, **age**, s. 182.

⁴⁵³ Elizabeth Craven, **age**, s. 172.

⁴⁵⁴ Bkz. EK 9, EK 10.

⁴⁵⁵ Elizabeth Craven, **age**, s. 183.

⁴⁵⁶ Bkz. EK 9, EK 10.

⁴⁵⁷ Maria Guthrie, **age**, s. 214-215.

⁴⁵⁸ P. S. Pallas, **age**, s. 347.

Clarke ise Tatarların, özellikle de soylu erkeklerin giyiminin sade olduğunu bildirmektedir. Kıyafetler, renk çeşitliliği olmadan doğu formunu korumaktadır. Bir Tatar soylusu genellikle hafif soluk bir kumaş, gri yün bir şapka ve sarı veya donuk renkli çizmeler giyer.⁴⁵⁹ Bunun dışında Kırım Tatarları ufak bir hava değişikliğinde koyun postlarına sarılmış ve keçelerle örtülmüş olarak görülürler. Başları çok sayıda ketenle sarılmış veya yünle doldurulmuş başlıklar (sarık) ile korunmaktadır. Mirzaların kıyafetleri ise tamamen Çerkeslerinkine benzer.⁴⁶⁰ Clarke'ın incelemelerine göre, Tatar erkeklerin hem genci hem yaşlısı hepsi kafalarını tıraş eder ve evlerinde, kışın üzerine daha büyük ve daha yüksek bir yün kask yerleştirilen bir tür şapka veya yaz aylarında sarık takarlar. Kışın kullandıkları pantolonlar, Rusya'nın her yerinde giyilenler gibi kalın kumaştandır. Yaz aylarında ayaklar çıplaktır. Türkiye'dekiler gibi gömlekleri de kollarında geniş ve gevşek, parmak uçlarının altına sarkar. Gömleğin kolunu omzuna geri atarlar ve kolu çıplak bırakırlar. Ceket veya yelek genellikle ipek ve pamuktur ve çok iri, dolu ve gevşek yapılmıştır. Diz altı sıkı bağlanmış olsa da bacaklarının üzerine kalın kıvrımlar halinde düşerler. Yeleğin içinde, göğsün hemen altında, silah ve çakmaktaşının saklandığı küçük bir cep vardır. Bazen yazın ayakları pabuçlarla kapatırlar ama bunlar evlerine girdiklerinde çıkarılmaktadır.⁴⁶¹

Kırım Tatarlarının kıyafetlerini en ayrıntılı şekilde tasvir eden seyyahlardan birisi Mary Holderness'tir. Holderness'ın 1816 tarihli aktarımlarına göre, Tatar bir beyefendinin elbisesi, altın veya gümüş dantelli veya yazın sıcaklığında Anadolu'dan gelen Türk ipeği ile karıştırılmış ipek kumaştan yapılmıştır. Kışın paltosu kürkle kaplıdır, pantolonu ayak bileklerinde sıkı ve alçaktır ve sıklıkla mavi olmak üzere bazı parlak renkli ketenlerden yapılmıştır. Çorapsız terlikler giyerler. Genellikle geniş, yüksek bir şapka ve renkli keten bir gömleği vardır. Din adamları sakallarını uzatırlar fakat gençler tıraş ederler. Hepsi kafalarını tıraş eder ve Pallas'ın da dediği gibi Mollalar kalpaklarının dışına bağladıkları beyaz keten kumaşı ile bilinirler.⁴⁶² Kadınların kıyafeti ise ayak bileğine bağlanmış ve topuğa kadar gevşeyen bir şalvardan oluşur. Giyen kişinin rütbesine ve durumuna göre Türk ipeğinden, pamuktan veya altın veya gümüş brokardan⁴⁶³ yapılmıştır. Kızların giydiği fes saçak veya küçük altın sikkelerle çevrili kırmızı kumaştandır ve bunlardan kolyeler de yaparlar. Bunlar benzer bir şekilde boynuna sıkıca sarılmış ve etrafına gümüş kolyeler asılarak gümüşten yapılmıştır. Bilezikleri bazen geniş bir tokaya tutturulmuş üç veya dört

⁴⁵⁹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 442.

⁴⁶⁰ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 570.

⁴⁶¹ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 517-518.

⁴⁶² Bkz. EK 22, EK 24.

⁴⁶³ Brokar, genellikle renkli ipekle yapılan ve zengin desenlere sahip, dokuma kumaşıdır.

gümüş zincirden oluşur, genellikle her kolunda iki veya üç tane taktıkları renkli cam halkalardır. Her parmakta içinde genellikle renkli taşlar olan çok sayıda kurşun, gümüş ve birkaç altın yüzük vardır. Belin etrafına geniş bir kemer takılır, çok gevşektir ve aşağı sarkar. Malzemeleri sahibinin zevkine göre değişir, ancak genellikle siyah kadife üzerine altın veya gümüş iplikle işlenir ve iki elin avuç içi kadar büyük bir tokayla tutturulur. Bunlar bazen altın veya gümüş, zengin kabartmalı ve bazen kurşundur. Bir çift gümüş toka yüz yirmi ila yüz yetmiş rubleye mâl olur. Evli kadınlar başlarına büyük, ince bir Türk muslini⁴⁶⁴, uçları arkaya sarkan mendil ve bunun üzerine beyaz bir peçe takarlar⁴⁶⁵ ve onsuz görünmek utanç vericidir. Yürüyüşe çıktıklarında beyaz, çok ince yünlü kumaştan büyük bir örtü örterler. Bu örtü başın üzerindedir ve neredeyse yere kadar sarkar. Tatar kadınları tekerlek değil, öreke kullanarak kendi kocalarının keten kumaşlarını dokurlar.⁴⁶⁶ Mirzaların hanımları⁴⁶⁷ bazen kaba ve pürüzlü olmasına rağmen çok daha maliyetli bir malzeme olan ülkenin ipeğini dokurlar. Keten bezleri çoğunlukla yumuşaktır ve çok ince olmasa da ferahtır.⁴⁶⁸

Köylü erkeklerin yazlık elbiseleri tamamen düzenli ve temiz göründükleri beyaz keten veya pamuklu kumaştandır. Fakat genel olarak bakıldığında kadınlarınki bu şekilde değildir. Tatarlar hiçbir zaman çorap giymezler fakat genelde iki parçadan oluşan iki çift ayakkabı veya terlik giyerler. Bunların iç kısmı sert tabanlar olmadan yapılmıştır ve evden çıktıklarında giyilir. Bunların yanı sıra hava kirli olduğunda büyük, yüksek tahta takunya giyerler. Terlikleri gümüş iplikle işlendiğinde çok pahalıdır. Yakışıklı olmaları amaçlandığında önlükleri etek boyunca sarkar ve kollardan aşağıya dirseğe kadar uzanan bir tür kürkle tüm vücudu kaplar. Pantolonlarının alt kısmı genellikle kaliteli Türk kumaşından yapılmıştır. Onlar evlerinin dekorasyonlarında olduğu gibi, gösterişli renklere ve yaldızlara çok düşkündürler.⁴⁶⁹

Bir diğer seyyah Lyall ise, 1822 yılında Akmesic'te gezerken girdiği kahvehanedeki Tatarları incelemiş, kıyafetlerini gözlemleyerek seyahatnamesine aktarmıştır. Lyall'ın aktarımlarına göre, kahvehanedekiler doğu tarzında bol kırmızı ve sarı çizmeler giymiştir.

⁴⁶⁴ Düz dokuma bir pamuklu kumaş tipi.

⁴⁶⁵ Bkz. EK 11, EK 14.

⁴⁶⁶ Bkz. EK 2, EK 3.

⁴⁶⁷ Bkz. EK 32.

⁴⁶⁸ Mary Holderness, *age*, s. 10-15.

⁴⁶⁹ Mary Holderness, *age*, s. 15-20.

Hacılar veya başları yüksek beyaz türbanlarla örtülen Mekke veya Medine'ye hac ziyaretinde bulunanlar dışında hepsi küçükbaşlık takmışlardır.⁴⁷⁰

1838 yılında ziyarette buluan Elliot da Tatarların giyimi hakkında benzer bilgiler vermektedir. Aktarımlarına göre, karşılaştığı kadınlar vücudun üst kısmının tamamını kaplayan uzun beyaz peçeleri yüzlerinin üzerine çeker ve gözlerini ortaya çıkarmak için yeterince açık bırakırlar. Erkekler gevşek mavi pantolonlar ve benzer renkte bir gömlek giyerler. Soğuk havada kürk pelerin yerine geçen hafif bir ceket vardır. Koyun derisi bir başlık veya yüksek bir sarık, küçük bir kısım dışında tıraş edilmiş olan başlarını örter şekildedir.⁴⁷¹ Bunun dışında verdiği bilgilere göre tanıştığı bir molla, mesleğinin ayrıcalığı olan yüksek bir sarık takar ve bu sarık Kırım'da bir onur nişanıdır ve üstün yükseklik, üstün haysiyet anlamına gelir.⁴⁷²

1850 başlarında Kırım'a gelen Henry Scott ise Kırım Tatarlarından Nogay erkeklerin kafalarına derin bir kürk veya kuzu derisi bantlı bir şapka taktıklarından bahsetmektedir. Pamuklu bir gömlek, yine pamuktan kısa bir tunik ve üzerlerinde çizmeleri ve terlikler bulunan tam pantolonlar, olağan yazlık elbiselerini oluşturur ve malzemeler bireyin zenginliğine göre değişir. Ona göre yoksullar basit giyinir, zenginlerin iyi ve hatta bazen zarif giyinmiş olduğunu söyler. Kadınların kostümü kolay ve düzdür. Geniş pantolon ayak bileğine kadar çekilir, ayaklarına sarı veya kırmızı fas terlikleri giyerler. Elbiseye çok düşkündürler ve aralarında büyük halkalar ve çok çeşitli süs eşyaları takarlar. Yabancıardan yüzlerini, sadece gözleri gösterecek şekilde tutulan büyük beyaz bir şal veya peçeyle gizlerler. Kızlar ise duvak takmazlar. Tatar kızların bayramlık elbiseleri ise ipektendir ve bazıları nakışlıdır.⁴⁷³ Bunun dışında Kırım Tatar kadınların kıyafetleri, farklı renkte bir tuniğin altında, bele bir kuşakla sabitlenmiş kısa bir cüppeden ve ayak bileklerinden çekilen Fas terliklerinden oluşan tam pantolonlardan oluşur.⁴⁷⁴ Kuşaklardan biri küçük tabaklar kadar büyük metal levhâlarla süslenir, diğer süs eşyaları temelde küçük altın sikkelerden oluşur, delikler açılmıştır ve kolye olarak da asılır.⁴⁷⁵ Spencer ise karşılaştığı bir mirzanın beyaz bir sarık taktığını ve gümüş renkli örgüleriyle ceketini olduğunu aktarmakta, köylünün ise daha çok çarık ve şalvar giydiğini bildirmektedir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁰ Robert Lyall, *age*, s. 246.

⁴⁷¹ C. B. Elliot, *age*, s. 290.

⁴⁷² C. B. Elliot, *age*, s. 295.

⁴⁷³ Charles Henry Scott, *age*, s. 195.

⁴⁷⁴ Bkz. EK 4, EK 5.

⁴⁷⁵ Charles Henry Scott, *age*, s. 227.

⁴⁷⁶ Capt. Spencer, *age*, s. 262.

Webster ise Kırım Tatar kadınlarının aynı şekilde şalvar giydiklerinden ve üzerinde küçük sikkeler bulunan kırmızı bir fes takarak saçlarını arkadan uzun bir şekilde ördüklerinden bahsetmektedir.⁴⁷⁷

4.4. Kırım Tatar Evleri

Kırım seyahatleri esnasında gözlemlerini seyahatnamelerine aktaran seyyahlar Kırım Tatarlarının evlerini de tasvir etmişlerdir. Örneğin 19. yüzyılın başlarına doğru ziyarette bulunan Craven'in aktarımlarına göre, bir Tatar evi, tek katlı çok hafif bir binadır, sadece sandalye, masa veya ahşap mobilya parçası görülmez, odanın etrafında geniş minderler sıralanır, üzerinde yatılır veya onlara yaslanılır. Bunun dışında, minderlerden başka bir şey yok gibi görünen küçük bir odada gerekli her şey bulunabildiğini aktarmaktadır.⁴⁷⁸ Reuilly ise, Tatarların evlerini dağların sarp yamaçlarına inşa ettiklerini, ön duvarın tamamen kaba kesme taştan yapıldığını ve çatının düz olduğunu aktarmaktadır. Çatıların üzerinde ev sakinlerin yürüyebileceği çimler vardır ve Tatarlar yazın çatı üzerinde uyurlar. İçeride dumanı iletmek için bacası olan geniş bir ocaktan başka bir şey yoktur. Mobilyalarının tamamı kaba bir tür halı ve bazı minderlerden oluşur.⁴⁷⁹ Türk usulüne göre yapılmış küçük evlerde otururlar, taş temin edemedikleri zaman tuğlalardan yararlanırlar. Yakıtları, çim ve gübreden yapılmış, kareler halinde kestikleri ve yüksek yığınlar halinde yerleştirdikleri tezektir.⁴⁸⁰

Aynı tarihlerde Kırım'da bulunan Guthrie'nin verdiği bilgilere göre ise, Tatar evleri, taştan inşa edilmiş, kalkerli bir kil ile karıştırılarak kiremitle kaplanmış ve tek katlıdır. Sokağa doğru pencereleri yoktur, ona göre çökeşlilik ve bunun doğal sonucu olan kıskançlık, Kırım konutlarının cephesini kadınların tülbent perdelerle temiz hava soluyabilecekleri iç avluya çevirmiştir.⁴⁸¹ Pallas ise, Tatar evlerinin, ülkede çok yaygın olan, beyaz kalkerli bir topraktan inşa edildiğini söylemektedir. Bu yapıdanın tüm Tatar şehirlerinde, harcı daha dayanıklı hale getirmek için ona belirli bir oranda kum eklenir. Dış binalar ya da evler, genellikle dövülmüş hasırdan yapılır ancak çatılar, iç içe dokunmuş bir tabaka ve kil üzerine yerleştirilmiş hafif, içi boş kiremitlerle kaplanmıştır. Ancak bu çatılar, kireçle sabitlenmedikçe fırtınaların bir sonucu olarak sık sık onarım görmek durumunda

⁴⁷⁷ James Webster, **age**, s. 55.

⁴⁷⁸ Elizabeth Craven, **age**, s. 173.

⁴⁷⁹ J. Reuilly, **age**, s. 14.

⁴⁸⁰ J. Reuilly, **age**, s. 55.

⁴⁸¹ Maria Guthrie, **age**, s. 215.

kalırlar.⁴⁸² 1806'da Kırım'da bulunan Heber de özellikle Kefe'deki evlerin kesme taştan veya büyük bölümünün çamurdan ve kötü pişmiş tuğlalardan olduğunu aktarır. Hâlâ ayakta kalanların hiçbirinin düz çatıları yoktur, ancak hepsi çok çıkıntılı saçaklarla ve Bahçesaray'daki sarayla aynı mimari tarzda kiremitlerle döşenmiştir. Bunların en iyileri rıhtıma bitişiktir ve tüccarlarındır.⁴⁸³

1807'de ziyarete gelen Clarke ise Kırım'da özellikle Kerç'teki evlerin duvarlarının kırık ve tamamen mermerlerle dolu olduğunu bildirmektedir. Tarihi eser mermerlerinin bazıları evlerinin önünde basamak olarak veya inşaat malzemeleri olarak kullanılmaktadır. Sakinlerin çoğu kapılarının üzerine süsleme yoluyla antik Yunan mermerleri yerleştirmişlerdir, ancak gerçek doğası hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmadan, hatta figürlere ilgi göstermeden, bazen bir duvarda yanlamasına yatırmışlar veya tamamen ters çevirmişlerdir.⁴⁸⁴ Bunun dışında Karasubazar'daki evlerin çoğu sadece kalıba dökülmüş, daha sonra güneş ve havayla sertleştirilmiş kerpiçlerle örülmüştür.⁴⁸⁵

Bunun dışında bir Tatar evinde konaklayan Clarke, Tatarların evini ve ev içi alışkanlıklarını görme fırsatı bulmuştur. Verdiği bilgilere göre, yemekten sonra misafirlerin dinlenmesi için halı ve minderler serilir. Tatarların tüm yatakları, hatta fakirlerin evleri bile son derece temiz ve genellikle beyaza boyanmıştır. Zemin genellikle topraktır. Pürüzsüz, sağlam, kurudur ve paspas ve halılarla kaplıdır.⁴⁸⁶ Ortalama bir Tatar, iki odalı eve sahiptir, biri kendisi ve misafirleri için, diğeri kadınları içindir. Bir Rus sarayından ziyade bir Tatar kulübesinde kalmayı daha arzu edilir bulan seyyah, bir küçük ev de olsa bir Tatar'ın evinin zemini ve duvarlarının beyaz ve temiz olduğunu söylemektedir. Ateşin yandığı yer bile dumandan kirletilmemiştir.⁴⁸⁷

Clarke devamında, Tatarların evlerinde sandalyeleri olmadığını aktarmaktadır. Zemin için halı ve paspas kullanımı yaygındır, bazen yerine geçecek şekilde keçi kılından kendi ürettikleri kalın kumaşlar kullanırlar ve bunlar İstanbul'dan ithal edilir. Zeminin kaplaması ne olursa olsun, onu temiz tutmak için büyük zahmet ederler. Yaz aylarında erkekler konutun kendileri için özel olarak ayrılmış olan bölümünü çok az kullanırlar. Başlıca zevkleri açık havadan ibarettir, geceleri ya kapılarının önündeki barakanın altında ya da evlerinin yakınında yetiştirdikleri ince, yayılan ağaçların gölgesi altında uyurlar. Bir Tatar

⁴⁸² P. S. Pallas, *age*, s. 17.

⁴⁸³ Amelia Shipley Heber, *age*, s. 253.

⁴⁸⁴ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 429.

⁴⁸⁵ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 457.

⁴⁸⁶ Bkz. EK 26.

⁴⁸⁷ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 516-517.

evinin ana odasında, “sofa” adını taşıyan belirli bir bölüm vardır. Burası yerden on iki inç yüksektedir ve yığınlar halinde halı, paspas ve minderlerle kaplıdır. Seyyaha göre aynı gelenek, Kalmuk çadırlarında da görülmektedir.⁴⁸⁸

Clarke’a göre, olumsuzluk Tatarların hem tavırlarında hem de kıyafetlerinde hâkim bir özellik olduğu gibi bazı âdetleri de onun deyimiyle şıklık zevkine ihanet etmektedir. Yastıkları renkli çarşaflarla kaplıdır⁴⁸⁹, abdestleri için duvarlarına asılan mendiller işlemeli ve saçaklıdır.⁴⁹⁰ Misafirlerinden biri gün içinde tesadüfen birkaç dakikalığına uykuya dalarsa, uyandığını algıladıkları anda kendisini yıkaması için ona su getirirler.⁴⁹¹ Her Tatar ev sahibinin bir şeyler yetiştirdiği bir bahçesi vardır. Bitkiler o kadar çabuk büyür ki, iki yıl içinde sarmaşıklar kapılardan önce gölge oluşturacak şekilde fırlamakla kalmaz, meyve yüklü olurlar. Evlerinin yeşilliklere gömülmesini severler. Tek bir kattan oluşan, alçak düz çatılı bu evler, üzerlerine devasa dallar yayan ağaçların altında bulunurlar. Uzaktan bir yolcu bu evlere geldiğinde, evler ağaçlardan görülmeyecek duruma gelir. Ceviz, dut, asma, incir, zeytin, nar, şeftali, kayısı gibi bitki örtüsünün gölgesinde kalan evleri ancak ağaçların arasından ve dallarının altından geçtikten sonra algılanmaya başlar. Erik, kiraz ve uzun karakavak bunların hepsi birbirine karışarak gölgeleri oluşturur. Her Tatar, evinde Kuran’ın bir veya birkaç nüshasını saklar, bunlar her zaman el yazmasıdır ve genellikle çok güzel karakterlerle yazılır. Çocuklarına sadece okumayı değil, yazmayı da erken yaşta öğretirler.⁴⁹²

1816 yılında Kırım’a gelen Mary Holderness’in verdiği bilgilere göre ise, bir Tatar evinin bezemeleri azdır ancak evler sıcak, temiz ve rahattır. Her zaman çamurdan oluşan zemin en fakir evlerde bile Türk hasır veya halıları ile en iyi şekilde kalın örtüler ile kaplanır. Minderler ve koltuklar sırtın, odanın iki tarafı boyunca yaslanacağı şekilde düzenlenmiştir. Kadınların odalarının beyaz badanalı duvarlarının etrafında, yerli işçiliğin örnekleri olan, işlemeli mendiller vb. ve raflarda kadınların çeşitli kaftan ve elbiseleri asılıdır. Bu görüntü dışında, genellikle yaptıkları zengin ipek ve satenlere bir göz atmak için yataklarında yığınla örtüler vardır. Diğer eşyalar, küçük, Türklere özgü bir masa ve kırmızı yeşil ve yarım düzine farklı renge boyanmış büyük bir sandıktır.⁴⁹³ Odanın bir tarafında kapları,

⁴⁸⁸ Edward Daniel Clarke, *age*, s. 518.

⁴⁸⁹ Bkz. EK 30.

⁴⁹⁰ Bkz. EK 34.

⁴⁹¹ Seyyah bunu olumsuz bir özellik olarak nitelendirse de, bu durum, iki toplumun farklı kültüre sahip olmalarının ortaya çıkardığı bir uyumsuzluk olarak kabul edilmelidir.

⁴⁹² Edward Daniel Clarke, *age*, s. 519- 520.

⁴⁹³ Bkz. EK 25.

bardakları ve diğer eşyaları taşıyan bir raf vardır. Türkiye’de olduğu gibi büyük bir fincanla kahve verirler. Şerbet genellikle ağzı geniş olan bir fincanla sunulmaktadır.⁴⁹⁴

Holderness’in verdiği bilgilerin devamında; Tatar sobaları⁴⁹⁵, ısıyı tutmak ve yaymak için mükemmel bir şekilde dizayn edilmiştir. Çok sıcak hale getirildiklerinde ve közler kapanmaya uygun durumda olduklarında, kapı görevi gören eşya fırının ağzına takılır ve ısının kaçmaması için çepeçevre sert bir harç konur. Bu eşya her zaman giriş odasındadır, ancak soba oturma odasına çıkıntı yapar. Daha zengin Tatarların kadın daireleri, kapılarının içinden ailenin hizmetkârlarından başka hiçbirinin girmediği ve kadın ziyaretçilerin kabul edildiği bir kapalı alan içinde yer almaktadır. Tatar erkeğin bu evden farklı olarak misafirlerini kabul ettiği küçük bir evi daha vardır. Köylünün neredeyse her zaman iki odası vardır; iç kısmı karısının dairesine hizmet eder ve dış kısmı mutfak olarak kullanılır.⁴⁹⁶ Bozkırdaki Tatarların evleri ise genellikle onları tamamlamak için sadece çatı kaplaması gerektirecek kadar derinliğe kadar kazılır. Hava geçirmeyen bu evler, ahşaptan ve sıvalı alıılmış evlere göre kışın daha sıcak, yazın daha serindir.⁴⁹⁷

Kırım’ı 1822’de ziyarette bulunan Lyall ise, kıyıdaki Tatar köylerinin evlerinin bazen teraslar şeklinde, birbiri üzerine yükselen, bazen daha çok merdiven basamakları gibi inşa edildiğini söylemektedir. Evler bazı yerlerde neredeyse tamamen kayadaki doğal oyuklarda, bazılarında ise kazılar yapılarak oluşturulmuştur. Birkaç tanesi ahşaptır, neredeyse tamamı taştan ve kilden yapılmıştır. Sağlam kalaslardan yapılmış ve bir zemin gibi düz olan çatıları, güneşte sertleşen ve su geçirmez hale gelen killi toprakla kaplıdır.⁴⁹⁸

Lyall’ın aktarımlarına göre, Tatar evlerinin içi genellikle sekiz ila on iki veya on beş fit uzunluğunda ve genişliğinde değişen kare biçimini alır. Camsız veya panjursuz bir veya iki küçük pencere ile aydınlatılır. Kışın ya da kötü havalarda, pencerelerin açıklıkları doldurulur ve yerlilerin çok azı cam yerine yağlı kâğıt kullanır. Dairenin bir tarafında büyük bir şömine, diğer tarafında bir tür girinti veya bir platform vardır. Bunların üzerine bol miktarda şatafatlı renkli minderler yığılmıştır, bunlar gündüz süs eşyası olarak, gece ise yan taraftaki yataklar için kullanılır. Tatarların çoğu da zemini bir tür kaba halıyla kaplar.

⁴⁹⁴ Mary Holderness, *age*, s. 25-28.

⁴⁹⁵ Seyyahların anlattığı Tatar sobaları, Rus sobalarına oldukça benzer bir şekilde tasvir edilmektedir. Osmanlı Devleti’ne soba kültürünün 19. yüzyılda girdiği göz önüne alınırsa, (Bkz. Zeynel Özlü, “Osmanlı Döneminde Gaziantep’te (Ayıntab) Isınma Kültürü”, Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu, Ankara, 2016, s. 1098.) Henüz 19. yüzyılın başlarında Tatarların kullandığı sobanın Rusya sahasından Kırım’a geçmiş olabileceği düşünülebilir.

⁴⁹⁶ Mary Holderness, *age*, s. 28-30.

⁴⁹⁷ Mary Holderness, *age*, s. 72.

⁴⁹⁸ Robert Lyall, *age*, s. 316.

Binalarının çoğunda birden fazla daire vardır.⁴⁹⁹ Bunun dışında Tatar köylerinin çoğu korulara gömülüdür ve yakınlarına gelene kadar yapraklar tarafından gizlenmiştir. Kırım'ın düz kesimlerinde evler küçüktür, bazıları tamamen yerin üstünde, diğerleri kısmen yeraltındadır.⁵⁰⁰

1830'lu yıllarda Kırım'a gelen Elliot ise Tatar evlerinin fakir olsalar da Eflak ve Moldova evleri ile kıyaslanamayacak kadar üstün olduğunu belirtir. Evler, yer üstünde kiremitli, alçı kaplamalı ve cam pencereler ile döşenmiştir.⁵⁰¹ Elliot da seyahatnamesinde gezisi esnasında girdiği bir Tatarın evini tasvir etmektedir. Verdiği bilgilere göre, Tatar misafirperverin evi halı kaplı ve bir divan veya kanepeler ile çevrilidir. Aynı şekilde halı ve yumuşak minderlerle kaplı bir oda vardır. Tavanın kemerli kirişleri siyah renge boyanmış, beyaz kireç lekeleriyle belirginleştirilmiştir. Odanın yan tarafına uzanan şömine ya da açık baca vardır. Duvarların çevresine birkaç parlak teneke tabak dizilmiştir ve altlarına, çift sıra halinde, havlu boyutunda, altınla işlenmiş beyaz bezler asılmıştır. Bunlar gelinin kendi elleriyle hazırladığı çeyizidir. Bir yanda pirinç burgularla süslenmiş geniş bir deri şerit asılıdır. Her iki ucunda gümüş bir daire vardır, onu beline bağlayan kancalarla döşenmiştir. Bu damadın gelinine hediyesidir ve çoğu zaman büyük masraflı bir eşyadır.⁵⁰²

1830'lu yıllarda Kırım'da bulunan James Webster seyahatnamesinde de bir Tatarın evinden bahsedilmektedir. Seyyahın aktarımlarına göre, konaklamak için girdikleri evde mükemmel bir temizlik dikkat çekmektedir. Evin odası iki kat halıyla kaplıdır ve duvar boyunca, birinin uzanmasına izin verecek genişlikte bir sıra minder vardır. Soba, büyük bir bacaya bağlıdır. Odanın bir ucunu, çatıya kadar kaplayan yastık yığınları ve kirişler boyunca sıralanan iki düzine kadar tencere, tava ve şişe, mobilyaların ana bölümünü oluşturmaktadır. Tüm iç mekân düzgün bir şekilde badanalıdır ve büyük bir özenle temizdir.⁵⁰³

1850 başlarında Henry Scott ise Tatarların evlerinin, bir avluya bakan zemin kattan ibaret olduğunu ve böylece dışarıdan hiçbir şey görünmediğini bildirmektedir.⁵⁰⁴ Yaşlı bir Tatarın evinde zaman geçirme fırsatı bulan seyyah, odanın kenarlarına minderler yerleştirilip, sadece kapıların serbest bırakıldığını aktarmaktadır. Verdiği bilgilere göre, yer renkli kilimler ile kaplıdır. Duvarlar güzelce badanalıdır ve evde yaşayan gelinler

⁴⁹⁹ Robert Lyall, *age*, s. 317.

⁵⁰⁰ Robert Lyall, *age*, s. 318.

⁵⁰¹ C. B. Elliot, *age*, s. 291.

⁵⁰² C. B. Elliot, *age*, s. 336-337.

⁵⁰³ James Webster, *age*, s. 55.

⁵⁰⁴ Charles Henry Scott, *age*, s. 217.

tarafından yapılan nakışlar ve diğer iğne işleri asıldır. Bu nakışlar evlilikten önce gerçekleştirilmiştir. Seyyaha göre bu tür beceri ve azim sembollerini harika bir şekilde sergileyebilen Tatar kızları bir saygı nesnesidir ve öykünmeye değer olarak kabul edilir. Bazı raflarda, özenle katlanmış ve her birinin kendi bölmesi olan kadınların bayramlık elbiseleri vardır. Bunlardan bazıları ipekten bazıları ise işlemelidir.⁵⁰⁵ Spencer ise seyahatnamesinde Tatarların evinin Osmanlı Devleti'ndeki Türklerin evleriyle büyük bir benzerlik içerisinde olduğunu vurgulamıştır.⁵⁰⁶

4.5. Kırım Tatarlarının Beslenme ve Yemek Kültürü

Her topluluğun kendine has beslenme kültürü olduğu gibi Kırım Tatarlarının da kendine özgü yemekleri ve beslenme şekli vardır. Seyyahlar gezileri esnasında karşılaştıkları Tatarların yiyeceklerini inceleyerek seyahatnamelerinde paylaşmışlardır. Örneğin Marie Guthrie, Kırım Tatarlarının yeme kültürü ve kımız hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin 30 tabaklık bir akşam yemeği onların ileri gelenlerinden biri tarafından verilir, yarım saat sürer ve dahası bu, keyifli Avrupa ikramlarından çok, titiz bir toplantıya benzer. Seyyaha göre Tatarların aşçıları eskiden kalma gibidir. Yağın yerine bal en sevilen yiyecektir ama yemeklerini de tatlı kadar yağlı yaparlar ve bu yüksek baharatlı yiyecekler, Avrupalının damak zevkine uymaz. Alkol içmeye eğilim gösterirler ve böylece bal ve meyve suyundan oluşan soğuk içeceklere bunlar da eklenir. Yemekten sonra, bir fincan kahve ve bir pipo sunulur ve bir süre sigara içtikten sonra, evin efendisi misafirlerinden dinlenmeye çekilmek için müsaade ister.⁵⁰⁷ Bunun dışında seyyahın verdiği bilgilere göre, Kırım Tatarları herhangi bir miktarda ılık kısırak sütüne, inek sütünden az miktarda eski kımız ile birlikte aynı sıcaklıkta ılık su eklerler veya bir maya türü olarak çavdar ekmeğinden maya ekleyerek hep birlikte karıştırırlar.⁵⁰⁸ Yaz sıcaklığında bu karışımı fermantasyona atmak için çok az çalkalamak gerekmektedir. Fermantasyon kütesinin geri kalanıyla, işlemin devam ettiği yirmi dört saat boyunca birkaç kez tekrarlanan çalkalama işiyle iyice karıştırılır, bir gün ve gece sonrasında bu mevsimde kımız hazır hale gelir. Ancak kışın yapay ısı ve çalkalama bu mayalanmayı üretmek için gerekli değildir. Kımızın ekşimsi-tatlı

⁵⁰⁵ Charles Henry Scott, **age**, s. 224.

⁵⁰⁶ Capt. Spencer, **age**, s. 263.

⁵⁰⁷ Maria Guthrie, **age**, s. 216-217.

⁵⁰⁸ Tatarların kımız ve darı tüketiminin fazla olması Baron de Tott seyahatnamesinde de dikkat çeken bir unsurdur. Bkz. Baron de Tott, **age**, s. 153.

bir tadı vardır.⁵⁰⁹ Seyyah bunun damak zevkine uygun olmadığını söylemektedir ve anlatımına göre kırmızı, yıllar önce Edinburgh ziyaretinde çok sık yediğini hatırladığı bir süt müstahzarına çok benzer.⁵¹⁰

Pallas'ın aktarımlarına göre ise, üst sınıflar eğlenirken, sayısız yemek, meyvelerin yanına serilir. Yemekleri genelde yeşil asma veya kuzukulağı yapraklarına sarılmıştır ve “sarma” adı verilen güveçler, salatalık, ayva, elma gibi çeşitli meyveler, kıyma ile doldurulmuş “dolma”, kavun tabakları, çeşitli şekillerde baharat veya safran ile hazırlanmış bamya yemekleridir. Bunların hepsi pilav ile birlikte servis edilir. Ayrıca et suyunda kuruyana kadar kaynatılmış pilav, hem haşlanmış hem de kavrulmuş yağlı koyun eti, kuzu eti ve tay eti de aynı şekilde lezzetli olarak kabul edilir ama at eti daha çok eski geleneklerine bağlı olan Nogaylar tarafından yenir.⁵¹¹

Mezkûr seyyaha göre Tatarlar boynuzlu sığırların etini nadiren yerler. Koyun eti ve keçi eti, bulgur pilavı, özellikle kırsal kesimde, süt ve yumurta müstahzarları ile birlikte sıradan insanların yemeğini oluşturur. Seyyaha göre sıradan içeceklerden biri olan “yafma”, peynirin suda ezilip çözülmesiyle yapılır ve pıhtılaştırılmış süt veya yoğurttan hazırlanmaktadır. Alkollü içecek olarak ise, pek de lezzetli olmayan ve çok güçlü bir bira ya da öğütülmüş darı ile demlenmiş “Bufâ” tercih edilmektedir. Birçok kişi, dağlık arazide yaşayan Tatarın çeşitli meyve türlerinden, özellikle de eriklerden damıttığı alkollü bir içki de içer. Bu içki, ayrıca yaban eriği, yaban mersini ve yabani üzümlerden de elde edilmektedir. Aynı şekilde elma ve armutların suyundan bir çeşit reçel olan “pekmez” yapılır. Üzüm marmelatı kaynatılarak “Nardenk” elde edilir. Bu sevilen bir lezzettir ve bozkır Tatarları tarafından hevesle satın alınır. Dolayısıyla çok büyük miktarlarda Anadolu’dan fiçilerde konyağa dönüştürülmek üzere çok ucuza ithal edilmektedir.⁵¹²

Heber'in aktarımlarına göre ise Kırım'a gittiğinde hayvansal gıda, seyyahın sandığı kadar bol değildir.⁵¹³ Bunun dışında Nogayların ekmek sevmediklerinden⁵¹⁴ ve Tatarların ilkbaharda ağaçların özü çoğalırken ceviz ağaçlarını delerek bir süre musluk

⁵⁰⁹ Kırmızı, Kırım Tatarları tarafından mayalanarak yapılır ve çok sertleşmeyen, sulu kalmış ekşimsi bir peynirdir. Bkz. Hasan Kırımer, **Kırım Tatarlarının Gelenek ve Göreneği**, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi, Eskişehir, 2021, s. 113.

⁵¹⁰ Maria Guthrie, **age**, s. 228.

⁵¹¹ P. S. Pallas, **age**, s. 359.

⁵¹² P. S. Pallas, **age**, s. 360.

⁵¹³ Amelia Shipley Heber, **age**, s. 253.

⁵¹⁴ Amelia Shipley Heber, **age**, s. 204.

yerleştirdiklerini ve musluk çıkarıldığında, ağaçtan şeker olarak kullanılan berrak tatlı bir likör aldıklarından bahsetmektedir.⁵¹⁵

Clarke ise bir Kırım Tatarının evinde kaldığında ona yiyecek olarak peynir, kaymak, bal, haşlanmış yumurta, kavrulmuş kümes hayvanları ve meyve sunulduğundan bahseder ve Tatarların favori içeceğinin suyla karıştırılmış ekşi süt (kımız) olduğunu belirtir.⁵¹⁶ Yemekleri sırasında bir tepsiyi desteklemek amacıyla yaklaşık üç in yüksekliğinde tek bir sini altı görülebildiğinden ve bu sini altının genellikle ya oyma işlerle ya da sedeflerle süslendiğinden bahseder.⁵¹⁷ Bunun dışında verdiği bilgilere göre, yemekleri için balkabağının dallarını ve ham meyvelerini kaynatma geleneğİ sadece Kırım’da değil, tüm Osmanlı Devleti’nde yaygındır. Bu karışım tedavi amaçlı olarak da kullanılır ve oldukça da lezzetlidir.⁵¹⁸ Seyyah verdiği bilgilerin devamında Kırım Tatarlarının öğünlerinde baldan çok faydalandıklarını ve arıları tutma ve alma biçimlerinin, hayatlarının olağan basitliğı ile uyumlu olduğunu bildirmektedir. Yaklaşık on beş santim çapındaki genç ağaçların gövdesinden, kabuk dışında hemen hemen her şeyi toplayarak silindirler oluştururlar ve uzuvlarını düzlük veya çamurla kapatarak, onları yatay olarak yerleştirirler, doğal kovani bahçelerinde üst üste yığarlar. Taze bal yemek için sık sık bu silindirleri açarlar ve arılar herhangi bir kükürt yardımı olmadan sadece yanan bir kâğıt parçası üzerinde tutularak ayrılırlar.⁵¹⁹

1816’da Mary Holderness’in verdiği bilgiler de Pallas’ın verdiği bilgiler kadar ayrıntılıdır. Holderness’in aktarımlarına göre, Tatarların yemekleri çoğunlukla ekşi süt veya hamurdan oluşur. Çocukluktan beri ekşi yiyecek kullanımına o kadar alışmışlardır ki, her türlü asidi aşırı bir istekle yerler. Olgunlaşmamış meyveleri severek yerler ve portakal yerine limon tercih edebilirler. Nadiren taze süt içerler, ancak süt inekten gelir gelmez önce kaynatılır ve ardından çalkalanır. Tereyağı daha sonra eritilir ve bir kaba dökülür. Bu karışım her gün bir fiıya koyulur, böylece ekşi hale gelir ve kuruyana kadar saklanır. Çok küçük bir sürahi ile satılır. Küçük ince parçalar halinde tuzlanmış ve preslenmiş peynir de yaparlar. Bunlar daha sonra yeterli miktarda tuzla birlikte toprak bir tencereye veya küçük bir fiıya koyulur. Çok çeşitli şekillerde yenmek için hamur hazırlarlar, farklı şekillerde yaparlar ve tereyağı ile kızartırlar veya kaynatırlar. Bazen hamur sade, bazen de az miktarda et ve

⁵¹⁵ Amelia Shipley Heber, **age**, s. 257.

⁵¹⁶ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 516-517.

⁵¹⁷ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 516-518.

⁵¹⁸ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 543.

⁵¹⁹ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 519- 520.

soğan içererek servis edilir.⁵²⁰ En sevdikleri yemeklerden biri, ekşi krema ile yapılan küçük hamur toplarıdır. Bir yabancıнын damak tadına açık ara en uygun olan bir diğeri ise, tereyağlı bir tencereye koydukları ve yavaş ateşte güveçte bıraktıkları asma yapraklarında baharatlanmış ve yuvarlanmış kıyılmış etten yapılan sarmadır. Anadolu Türklerinin pilavı gibi Tatarlar da pirinç yerler. Haşlanmış kuru üzüm ve incir ile soğuk bir hoşaf yaparlar.⁵²¹

Kavunlar ve salatalıklar olgunlaştıklarında onları fazla miktarda tüketirler. Yemeklerini yerken sadece ekmeğe ihtiyaç duyarlar.⁵²² Yemeklerinde, küçük bir masanın etrafında daire şeklinde otururlar, yerden yaklaşık bir metre yüksekte bir masanın üzerine büyük bir masa örtüsü atılır veya daha yaygın olarak, tüm grubun dizlerini kaplayan çok uzun bir bez serilir. Sofrada oturanların hepsi aynı tabaktan yer. Kızartma veya haşlanmış et masaya getirildiğinde evin efendisi onu dilimler halinde keser ve misafirlerine her porsiyonunu ekmeğinin üzerine ya da tepsiye koyarak yardımcı olur. Misafirliklerde masada on veya on beş tabak bulunur ve dostça bir akşam yemeğinde hiç altıdan daha az tabak görülmez. Su genellikle sofrada içilir ve bu su çıkarıldığında, genellikle şeker veya kremasız kahve dağıtılır. Her kişiye yemekten önce ve sonra ibrik ve leğen getirilir.⁵²³ Yüksek sesle dua etmek onların gelenekleri değildir, ama ailenin yaşlı kadınları yemeye başlamadan önce bir çeşit dua tekrarlarlar.⁵²⁴ Bunun dışında Mary Holderness'ın verdiği bilgilere göre, Tatarlar, balkabağından bir çeşit yemek yaparlar, onu kaynatıp tuz, karabiber ve tereyağı ile yerler. Üzüm kıvamına getirilir ve haşlanmış elma gibi bir tada sahiptir. Patlıcan, etle kaynatılan veya hamurda kızartılan başka bir sevilen besindir. Mısır veya Hint mısırı olgunlaşmamışken kaynatılır ve soğuk tereyağı ile yenir. Olgunlaştığında öğütülür ve unu kullanılır. Kırmızıbiber, Tatar bahçelerinde daha çok yetiştirilir ve toz biber olarak hazırlanıp kullanılır.⁵²⁵ At eti yeme geleneği, günümüzün Kırım Tatarları arasında yoktur ve bunun kendilerine has bir gelenek olduğunu inkâr etmektedirler.⁵²⁶

Kırım'ı 1822'de ziyaret eden Lyall ise Holderness'ın aksine Tatarların alçak sedirlerde bağdaş kurup parmaklarıyla yemek yerine, kendisine sandalyelere oturduklarının ve

⁵²⁰ Seyyahın anlattığı bu yiyecek meşhur Kırım Tatar yiyeceği olan Çibörektir. Kıpçak Türkçesinde güzel börek anlamına gelmektedir. Bkz. Hasan Kırımer, **Kırım Tatarlarının Gelenek ve Göreneği**, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi, Eskişehir, 2021, s. 110.

⁵²¹ Mary Holderness, **age**, s. 75-77.

⁵²² Mary Holderness, **age**, s. 77.

⁵²³ Kırım Tatarlarının bu alışkanlığı önceki bölümlerde bahsedilen temizlik alışkanlıklarını doğrular niteliktedir.

⁵²⁴ Mary Holderness, **age**, s. 78-80.

⁵²⁵ Mary Holderness, **age**, s. 120.

⁵²⁶ Mary Holderness, **age**, s. 131.

yemeklerinde bıçak ve çatal kullandıklarının söylendiğini bildirir.⁵²⁷ Bunun dışında gezisi esnasında yediği diğer yemeklerin arasında asma yaprağına sarılmış kıymayı (sarma) lezzetli olarak tanımlamaktadır.⁵²⁸ Katıldığı bir davette ise kuzu, tavuk, yumurta, tereyağlı bir çorba, haşlanmış ve kavrulmuş et ve hamur işlerinin ikram edildiğinden bahsetmektedir.⁵²⁹

1838’de gelen Elliot ise bir Tatarın evindeyken bir masada, katı yumurta, siyah çavdar ekmeği ve armut suyundan yapılmış “pekmez” adlı bir yiyecek içeren büyük bir tepsi ile yemek yediğini aktarmaktadır.⁵³⁰

4.6. Kırım Tatarlarında Dini Hayat ve İnançlar

Kırım Tatarlarının dini inançlarını gözlemleyen seyyahlar, gördükleri inanç ritüellerini seyahatnamelerine yansıtmıştır. İlk olarak Reuilly Kırım Tatarlarının hepsinin Müslüman olduklarını ve kaderin başlarına getirdiği her şeye boyun eğdiklerini bildirmektedir.⁵³¹ Diğer taraftan Elizabeth Craven ise, gittiği camide gördüğü dini ritüelleri aktarmıştır. Gözlemlerine göre birkaç dindar Müslümanın caminin ortasında bir daire çizerek tesbihlerini neredeyse yere vurup sonra tekrar havaya fırlatıp attığını belirtmektedir.⁵³² Hz. Muhammed’e olan bağlılıklarını ispat etmek için saatlerce bu adamların sık sık Allah’ı telaffuz ettiğini⁵³³ aktarmaktadır. Bunun dışında camiinin girintilerinden birinde, kırk saat yemek yemeden ve içmeden orada olduğu söylenen bir adam gördüğünü söyleyen Craven, bunun da başka bir dindarlık ritüeli olduğunu bildirir. Seyyahın verdiği bilgilere göre bunu uygulayan insanlara büyük bir hürmet ve saygı duyulur. Craven’a göre cami, içindeki birçok lambaya rağmen, dışarıdan perişan görünür ve içi kasvetlidir. Şehirde gördüğü diğer tüm minareler alışılmadık derecede hafif, çok yüksek ve dardır. Bir adam üstte çanları çalmak yerine dua etmeye çağırır (yani ezan okur). Ezan belirli saatlerde ve uygun olduğu kadar seslidir.⁵³⁴

19. yüzyılın başlarına doğru ziyarette bulunan Maria Guthrie ise Tatarların dini inancına dair daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kırım Tatarlarının hem camilerinin ya da

⁵²⁷ Robert Lyall, **age**, s. 244.

⁵²⁸ Robert Lyall, **age**, s. 302.

⁵²⁹ Robert Lyall, **age**, s. 313.

⁵³⁰ C. B. Elliot, **age**, s. 338.

⁵³¹ Reuilly, **age**, s. 57.

⁵³² Bkz. EK 23.

⁵³³ Seyyahın bahsettiği bu ritüel Müslümanlar arasında yapılan zikir ayinidir.

⁵³⁴ Elizabeth Craven, **age**, s. 173-174.

mescitlerinin hem de dini ibadetlerinin çarpıcı sadeliği kendisini memnun etmektedir. Verdiği bilgilere göre göklerde, yerde veya yerin altında sularda bulunan hiçbir şeyin sureti, insan eliyle yapılmış mescitlerde görülmez. Bu kurala Müslümanlar o kadar sıkı bir şekilde uymaktadır ki, aralarında ressam bile yoktur. Aktarımlarının devamında bir Tatar mescitinde mobilya ve demirbaş olarak birkaç kandil, küçük bir minber olduğundan bahsetmektedir. Seyyahın ilgisini çeken en önemli detaylardan biri ise herkesin rütbe veya statü farkı gözetmeksizin yeri kaplayan halı veya hasırların üzerinde beraberce ibadet etmesidir. Seyyaha göre “Allah”ın karşısında ve mabedinde herkes eşittir” sözünü Hz. Muhammed akıllıca bir tavırla söylemiştir.⁵³⁵ "Beş vakit namaz veya dua, onun için her gün gereklidir" cümlesini aktaran seyyahın verdiği bilgilere göre, iyi bir Müslüman, okunan ezanla birlikte caminin yolunu tutmaktadır. Diğer bir detay ise camilere ayakkabılar ile girilmemesi ve camilerin temizliği üzerinedir.⁵³⁶ Tatarların camiye gitme ve namaz kılma ritüellerini başka seyyahlar da kaydetmiştir.⁵³⁷

1807’de Kırım’da bulunan Clarke da Tatarların inançları üzerinden ibadetlerini gözlemleyerek seyahatnamesine aktarmıştır. Ezanın okunmasıyla namaz ibadetini yerine getiren Müslümanlar üzerinde gözlemlerini sunan seyyahın düşüncelerine göre, Paley⁵³⁸’in “din konusunda ciddi olan bir adam kötü bir adam olamaz” şeklindeki görüşü kabul edilirse, yeryüzündeki herhangi bir dinin ve mezhebin mensuplarından daha ciddi olan Müslümanlar bu hususta saygı görme hakkına sahiptirler. Clarke gezisi esnasında, içten bir huşu duymadan dua eden bir Müslüman görmemiştir. Aktarımlarının devamına göre, Tatarların Tanrı’nın adını ifade eden ve ara sıra alçak, etkileyici iç çekişlerle işitilenler dışında, dudaklarından tek bir hece kaçmaz. Bütün ruhu, tapındığı nesneyle birlik içindeymiş gibi görünür ve hiçbir şey dikkatlerini dağıtmaz.⁵³⁹

1816 yılından 1820 yılına kadar Kırım’da ikamet eden seyyah Mary Holderness, Tatarların inançlarını da yakından gözlemlemiştir. Seyahatnamesinde Tatarların dini inançları yanı sıra batıl inançları hakkında da notlar düşen seyyah, ilk olarak Tatarların oruç tutma ibadetini aktarmıştır. Gözlemlerine göre, Tatarlar oruç ibadetine oldukça düşkün olup, zengin veya fakir fark etmeksizin bu ibadet, bütün toplum tarafından yerine getirilmektedir. İftara doğru erkekler, güçten düşüklerinden sıklıkla çalışamazlar.

⁵³⁵ Maria Guthrie, **age**, s. 221.

⁵³⁶ Maria Guthrie, **age**, s. 222.

⁵³⁷ Robert Lyall, **age**, s. 247; James Webster, **age**, s. 83; C. B. Elliot, **age**, s. 301-303; Charles Henry Scott, **age**, s. 305.

⁵³⁸ İngiliz bir din adamı.

⁵³⁹ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 442, 465.

Yüzlerini yıkarlar ve hatta ağızlarını suyla çalkalarlar, ancak susuzluktan kavrulmuş ve yorgunluktan bayılmış olsalar da asla bir damla yutmaya yeltenmemektedirler. En sevdikleri sigara içme alışkanlıkları da oruç ibadeti gereği terk edilmektedir.⁵⁴⁰

Holderness, Ramazan ayı bitiminin hemen ardından başlayan Ramazan bayramını toplumun büyük bir neşe ile geçirdiğini aktarmaktadır. Bayramlarda akraba ziyaretleri yaygındır. Müslümanların ilk karşılaşmalarında pek çok adet görülür. Mesela her kişi sırayla büyüğüne yaklaşır, dizlerinin üstüne çöker, elini öper ve alnına koyar. Daha sonra gelişigüzel otururlar ve aralarındaki herhangi bir merteye farkına dikkat edilmez. Misafire kahve ve şerbet ikram eder ki ikincisi en favori içeceklerindendir ve bu, basitçe su ve balın karışımıyla yapılır. Bir diğer içecek ise güçlü bir içecek olan “boza”dır. Bir miktar pirinç veya darı ile yapılır. İçecek hususunda Tatarlar, tamamen reddettikleri şarabı, hastalık durumlarında dahi içmeden önce, hocalarının rızasını alırlar. Birçoğu, Hz. Muhammed’in yalnızca fermente likör kullanımını yasakladığını iddia ederek, vicdan azabı duymadan konyak içer. Ancak bu, seyyahın aktarımına göre yalnızca en cahillerin veya en istekli olanların bahanesidir. Seyyah, Tatarların sakıncalı olması gereken birayı şarap gibi içtiklerini görmüştür, ancak içkinin nasıl yapıldığı konusunda bilgilendirilmemiştir.⁵⁴¹

Tatar kadınların belirli saatlerde ağlayarak dua ettiklerini gördüğünü belirten Holderness, yaşlı adamların genellikle camiye çok fazla gittiğini ancak gençlerin nadiren gittiklerini söylemektedir. Aktarımlarının devamındaki bilgilere göre, bir zamanlar bir köy toplantısındaki törende, içlerinden en dindarları, kendilerine hacı unvanını sağlayan bir ziyaret olan Mekke’ye gitmek için yeterli bir fonu elde etme tutkularını sergilemişlerdir. Bunun dışında Holderness’ın verdiği bilgilere göre, İslam inancı içerisinde kabul gören inanışa göre Tatarlar, hastalık ve diğer tehlikelerden korunmak için çok sayıda muska ve tılsım takarlar. Bu muskalar genellikle molladan alınır ve bir parça pamuk veya ipek üzerine dikkatlice dikilmiş bazı yazılı kağıtlardan oluşurlar. Bunlar boyun çevresinde iplerle asılır, kadınlar saçlarına takarlar ve erkekler dış giysiye diktirirler. Bu çareyi atlarının hastalığı için olduğu kadar kendileri için de kullanırlar.⁵⁴²

Holderness’ın gözlemlerine göre, Tatarların en sevdikleri özel ritüellerinden bir diğeri de bir atın boynuna bağlanmış bir darı torbasıdır. Bu torba ya topal bir ayak ya da ağırlı bir sırt için uygulandığında her biri için eşit derecede etkilidir. Aynı şekilde hasta bir atın

⁵⁴⁰ Mary Holderness, *age*, s. 59.

⁵⁴¹ Mary Holderness, *age*, s. 59-62.

⁵⁴² Mary Holderness, *age*, s. 62-64.

yüzüne bir yumurta atarlar, ancak bu her zaman etkili değildir. Bu batıl inançlar, görüldüğü kadarıyla, hiçbir şekilde alt sınıfla sınırlı değildir. Seyyahın çocuklarından birinin hastalığı sırasında, eve gelen komşu mirzanın hizmetçisi seyyaha, efendisinin onu iyileştirme gücüne sahip olduğunu bildirmiş ve bir kâğıt yazacağını, seyyahın onu yakacağını ve çocuğun üzerine tutacağını söylemiştir. İnançlarına göre bu ritüel yapılırca çocuk iyileşecek ya da kâğıdı dikmeye yönlendirerek sürekli takmasına izin verecektir. Seyyaha göre, doğunun diğer birçok ülkesinde olduğu gibi, Tatarlar nazarlık batıl inancını korurlar. Bir yabancıнын hayranlığının, yavru sığırlarına kötü şans getirme ihtimali olduğu inançları yani nazar inançları vardır. Diğer taraftan etkilenmesi gereken nesnenin üzerine tükürerek hastalık sonuçlarını tersine çevirme gibi çok eski bir yöntemi kullanmaktadırlar. Bir diğer ön yargı ise, daha bilgili olanların yanı sıra alt sınıfların da benimsediği arılara saygı duymaktır. Bir dizi kovandan herhangi biri çalınırsa, tüm stokun kademeli olarak azalacağını ve arıların kısa sürede öleceklerini varsayarlar. Seyyahın aktarımına göre, Tatarlar "arılar hırsızlığa maruz kalmayacak." derler. Sığırlar arasında salgın hastalık vakalarında bir Tatar, sığırlardan birinin başını kesip bir deliğe gömerek diğer sığırları iyileştirmeyi bekler. Kırım'da, Tatarlar ve Bulgar yerleşimciler arasında, onları kötü ruhlardan korumak için evlerinin yanına bir at kafatasını asmak çok yaygın bir gelenektir. Bunun dışında seyyahın aktarımlarına göre Karagöz'den Odessa'ya gitmek üzere olan bir Tatar, şanssız bir gün olduğunu düşünerek salı günü yola çıkmayı reddetmiştir çünkü bir kez o gün bir yolculuğa başlamış ve o yolculukta atlarını kaybetmiştir, böylece bir daha bin ruble riske girmek istememiştir.⁵⁴³

Bunun dışında 1822 tarihinde bir camiiyi gezme fırsatı bulan Lyall, caminin kare biçiminde olduğunu ve kapıdan birkaç metre ötede, bir demiryolu geçtiğini belirtmektedir. Aktarımlarına göre, korkulukla kapatılan alan, ibadet edenlerin terliklerini bıraktıkları bir sundurma görevi görür. Kadınların kafes işi ile ayrılmış bir bölümü vardır. Seyyah bu caminin Çufut Kale'deki Yahudi sinagoglarına benzerliğini bildirmektedir. Tatarların sessizliği, perçinlenmiş dikkati, eğilmeleri, hatta bazen kafa yere değene kadar eğilmeleri, oturmaları ve ayaklanmaları, yani namaz kılmaları seyyahın oldukça ilgisini çekmiştir.⁵⁴⁴

⁵⁴³ Mary Holderness, *age*, s. 65-70.

⁵⁴⁴ Robert Lyall, *age*, s. 332-333.

4.7. Kırım Tatar Düğünleri ve Eğlence Kültürü

Seyahatnamelerde Kırım Tatarlarının yaşamlarına dair edindiğimiz bilgiler kapsamında düğünleri, eğlenceleri ve yerel oyunları da mevcuttur. Kırım Tatarlarının danslarına dair ilk bilgiyi Craven vermektedir. Craven bir Tatar evini ziyareti esnasında avluda dans eden bir kadın görmüştür. Aktarımlarına göre bir kadının jestlerine bir erkek eşlik etmektedir.⁵⁴⁵ Kadın ayaklarını yerden hiç kaldırmamıştır⁵⁴⁶ fakat sonra her seferinde sadece bir ayak kaldırmıştır ve ayakları dışında vücudunun her yeri hareket etmiştir.⁵⁴⁷ 1816 yılında Kırım’a gelen Holderness’a göre de kadınların dansı çok yavaş görünmektedir. İki kişi bir seferde dans eder, ellerini başını bir omzuna çevirir ve etkilenen utangaçlıkla gözleri yere yatırır. Adımlar yavaştır ve dans oyuncuların tercihinine göre biter. Erkeklerinki, daha hızlı, daha hareketli ve diğerinin tamamen tersidir. Müzisyenler genelde Çingenedir ve nerede görünürlerse görünsünler mutlaka hazır dansçı bulurlar. Kadınlara balkonlardan bakan erkekler, kadınların evlerinin avlusunda dans etmelerine izin verirler.⁵⁴⁸

19. yüzyıla doğru Kırım’ı ziyaret eden ve Kırım Tatarlarının evlilikleri hakkında bilgi veren Guthrie ise, kadınlara sadece tam anlamıyla Müslüman olan erkeklerin erişilebildiğini söylemektedir. Aktarımlarına göre, evlilikler cennette yapılır ve erkekler gelinleri düğün gününe kadar kadar hiç görmezler. Bir aşık edinildiğinde, imtiyazlı evli bir kadın aracılığıyla kızın babasına bildirilir, baba beklenir çünkü anne de kızı kadar görünmezdir. Erkek burada genellikle inek veya koyun olan değerli bir mütalaa sunarak karısı için çeyiz verilmeden önce pazarlık yapar, tarafların rütbesine göre imam veya hoca başka bir tören yapmadan çifti evlendirir ve koca, eşini evine götürür. Yeni evli erkek, arkadaşlarını eğlendirir, sigara, kahve ve şerbet ikram eder ama bunu kıskançlık⁵⁴⁹ yüzünden açık havada, evin kapısının önünde yapmaya özen gösterir.⁵⁵⁰

Mary Holderness ise Kırım Tatar eğlencelerini ve düğünlerini daha ayrıntılı tasvir etmektedir. Aktarımlarına göre, bir Tatar evlenmek istediğinde ve karısını seçmek isteme

⁵⁴⁵ Bkz. EK 19, EK 20.

⁵⁴⁶ Craven’ın tasvir ettiği bu dans Kırım Tatarlarının “Kaytarma” adını verdiği dans türüdür. Oyunun özelliği yerden kayarcasına kişinin küçük adımlarla oynamasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Kırimer, **Kırım Tatarlarının Gelenek ve Göreneği**, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi, Eskişehir, 2021, s. 64.

⁵⁴⁷ Elizabeth Craven, **age**, s. 173.

⁵⁴⁸ Mary Holderness, **age**, s. 25.

⁵⁴⁹ Seyyah, eğlencenin bahçede açık havada yapılmasını kıskançlık olarak nitelendirse de, Türk toplumlarında geçiş dönemi gelenekleri böyle şekillenmiştir. Burada görülmektedir ki mekân/aidiyet/aile ilişkileri baskındır. Öyle ki Türk toplumlarında düğünler, cenazeler gibi geçiş dönemlerinde yapılan uygulamalar evlerin bahçelerinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda geleneksel olarak erkek çocuklar evin bahçesinde evlendirilir, cenaze törenlerinde cenazeler, camiilerden kaldırılmak yerine kendi evinin bahçesinden kaldırılır.

⁵⁵⁰ Maria Guthrie, **age**, s. 217-218.

kararını ailesine bildirdiğinde onun ilk adımı babanın rızasını almaktır. Bu yapılırken, hediyeler evlenmek isteyen kişinin şartlarına göre gönderilir. Bununla birlikte, eve her geldiğinde gelini görme avantajına sahip olup gizlice bir bakış atmadığı sürece, kadın ona görünmez, çünkü odasına kapanır.⁵⁵¹ Düğünler için belirlenen dönemde bir Tatar mirza, tüm çevre köylere gelip şenliğine ve eğlencesine katılmaları için bir davet gönderir. Bir günde iki, üç veya daha fazla köy bu şekilde eğlenir ve bu, damadın servetine göre bir hafta, on gün veya iki hafta sürer. Her misafir yanına, imkânlarının izin verdiği kadar güzel bir hediye alır. Bu vesileyle bir at, bir koyun, bir kuzu, çeşitli giysiler, hatta para bile takdim edilmektedir.⁵⁵²

Holderness'in aktarımlarının devamında düğünden önceki akşam, gelini hazırlarken birçok tören yapıldığı görülmektedir.⁵⁵³ Düğün evine ilk girildiğinde gelin görünmemek için üstü örtülü olarak minderler üzerinde yatar ve etrafı onun yakın arkadaşları olan kızlarla çevrilir. Kızlar belirli aralıklarla yoldaşlarının yeni bir hayata başlamasından dolayı yüksek sesle ağıt yakarlar. Sonunda kadınlar ona hazırlıklara başlama zamanının geldiğini söylerler. Bir anda kızlar onu yakalarlar ve yüksek sesle haykırarak ve mücadele ederek onu zorla uzaklaştırmaya çalışan kadınlardan uzak tutmaya çalışırlar. Bu sahne, gelin ciddi şekilde acı çekene kadar sürer. Çünkü o, sürekli çaba göstermekten ve kalabalığın sıcaklığından bıkmıştır. Daha sonra parmaklarını, ayak tırnaklarını kına ile boyamaya başlarlar ve bağlanan saçlar sonunda dinlenmeye bırakılır. Bu süre boyunca gelin yüzünü göstermez ve genel olarak, bir Tatar kıza evlenmek üzere olduğu söylenirse, onun hemen odadan dışarı koştuğu ve bu konuda asla bir yabancıyla konuşmadığı gözlemlenir.⁵⁵⁴

Hocanın törendeki payının çok az olduğunu düşünen seyyah, hocanın gelinin babasının evine giderek onun penceresinden evliliğe rıza gösterip göstermediğini sorduğunu belirtir. Olumlu cevap verirse, peygamber adına çifti kutsayarak kısa bir dua eder ve kenara çekilir. Bunun için bir at, koyun veya para olarak hatırı sayılır değerinde bir hediye alır. Ana tören, gelinin kocasının evine getirildiği gün gerçekleşir ve daha sonra baş ziyaretçiler davet edilir. Eğlencenin en büyük bölümü, damadın gelinle buluşmasına kadar davul ve tulum müziği eşliğinde yemek, içmek ve dans etmektir. Gelin damadın oturduğu evin sınırlarında karşılaşılır, tüm misafirler katılır ve gelecekteki evine götürülür. Düğün konvoyu yoldayken canlı bir kalabalık oluşturulur. Gelin buluşma yerine vardığında, anne ya da işin nezaretini

⁵⁵¹ Mary Holderness, *age*, s. 29-30.

⁵⁵² Mary Holderness, *age*, s. 31.

⁵⁵³ Bkz. EK 17, EK 18.

⁵⁵⁴ Mary Holderness, *age*, s. 32-34.

elinde bulunduran bir kadın, önce atı yöneten kişiye değerli bir hediye verir ki bu bir şal ise genellikle olduğu gibi, hayvanın boynuna bağlanır.⁵⁵⁵

Daha sonra, işlemeli birçok küçük mendil ve küçük keten parçalar veya baskılı pamuk kumaş dağıtılır ve konuklar at yarışlarında yarışır. Bu çok zaman alır ve hepsi cesaretlidir, gelinin bulunduğu araba yaklaşık yarım mil uzakta beklemektedir. Asla kalabalığa yaklaştırılmaz, ancak gelinin babası veya erkek kardeşlerinden biri, onu kocasının evine teslim etme görevinin güvenli bir şekilde yerine getirildiğini görmek için oturmaya katılır. Eğer konvoy köye biraz erken varırsa, herkesin yemek yemekle meşgul olduğu varsayılıncaya kadar araç gün sonuna kadar girişte alıkonulur. Gelin yeni evinin kapısına gelince, şerbet içmeye getirilir ve beraberinde bir çeşit şekerleme verilir. Daha sonra kendisine bir kuzu sunulur, bu kuzu onunla birlikte arabaya konur ve daha sonra görevlilerinden birine götürülür. Uzun bir karmaşa ve hazırlıktan sonra, avludan tüm konuklar çıkarılmıştır ve gelinin görülme olasılığını tümüyle önlemek için büyük kaba örtüler sabitlenmiştir. Daha sonra gelin, ağabeyi tarafından çarşafıya sarılarak eve götürülür. Burada onu törenler bekler. En özel odalardan birine alındığı için bir perde tamamen bir odanın köşesini kaplayacak şekilde sabitlenir. Bunun arkasına, çektiği sıkıntı ve yorgunluktan sonra gelin kız yerleştirilir. Gelinin, en parlak ve güzel renkli, altın ışıltılı ve sırmalı ipek kumaştan kıyafetlerini, düzgün bir şekilde düzenlemekle ve odayı bol miktarda ışıltılı elbiseler, işlemeli mendiller, havlularla, zengin örtülerle ve pamuklu veya Türk ipeğinden yastıklarla süslemekle meşgul olan annesi ve kadın arkadaşları dışında, görülmesine hâlâ izin verilmez. Bütün bunlar odanın etrafına yayılmıştır, odanın duvarları boyunca olağanüstü bir duvar halısı oluşturur.⁵⁵⁶

Bu düzenlemeler yapılırken misafirlerinin çoğundan ayrılan damat, gelinini ziyarete hazırlanmaya başlar. Yıkanmış, tıraşlanmış ve neşeyle sarhoş olduğu için, gece yarısı karısını bir saatliğine görmesine izin verilir ve bu süre dolduğunda çekilmesi için çağrılır. Ertesi gün boyunca gelin, odanın bir köşesine geçer ve onu görmeye gelen misafirlerin ziyareti boyunca ayakta durur. Erkekler at yarışına katılırlar ve kazananlara değeri olan malzemeler verilir. Damat, eşinin nakışlarından küçük bir hediye yanına alarak, arkadaşı olarak gördüğü kişileri erken ziyaret etmeye özen gösterir. Seyyah verdiği bilgilerin devamında, köyde Tatarlar arasında ne zaman bir düğün olsa, kendisini katılmaya davet

⁵⁵⁵ Mary Holderness, *age*, s. 35-36.

⁵⁵⁶ Mary Holderness, *age*, s. 36-39.

ettiklerini ve herhangi bir sebepten dolayı gitmediyse, hazırladıkları her çeşit hamur işini gönderdiklerini söylemektedir.⁵⁵⁷

Kırım Tatar düğünleri hakkında bilgi veren Holderness, bunun yanı sıra Tatarlardaki evlilikler hakkında da aktarımlar yapmaktadır. Örneğin, yoksulluktan daha tutumlu olmaya zorlanan pek çok kişi olmasına rağmen, bir Tatar köylüsünün düğününün bin rubleden iki bin rubleye çıkması nadir değildir. İslam yasasının çok sayıda eşi kabul ettiği iyi bilinmektedir. Dört kadınla evliliğe izin verilebilir, ancak seyyahın gözlemlerine göre sadece birkaç Tatarın birden fazla eşi olduğu tespit edilmiştir. İlki ile birlik içinde yaşamaya devam ettikleri sürece, çok nadiren ikinciyle evlenirler. Yasanın varlığı ve sağladığı hakkın bilgisi, çifti görevlerini daha dikkatli bir şekilde yerine getirmeye teşvik eder ve kadınlar erkeklerin saygısını yitirmemek için sürekli çaba gösterir. Seyyaha göre kesin olan şudur ki, bir Tatar erkeği, eşine karşı şefkatli ve naziktir ve mutsuz evlilikler ise oldukça nadirdir.⁵⁵⁸

Düğünlerin yanı sıra Tatarların müzikleri, oyunları ve eğlenceleri hakkında bilgi veren Holderness'a göre, Tatarların müzik aletleri⁵⁵⁹, kendi türlerinin en ahenksizidir. Kaval, tulum ve davuldan oluşur. İlkinin en çok çobanlar kullanır. İkincisi düğünlerde sürekli eşlik eder. Sık sık ulusal şarkılar aradığını belirten seyyah, gerçekten çeviriye geçecek hiçbir şey bulamadığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra seyyahın oğullarının, Tatar gençler arasında öğrendikleri genellikle bazı köy hikâyeleri vardır. Büyü ve büyücülük öyküleri için her zamanki oryantal zevke sahip değillerdir ama hayalet (cin, peri) hikâyelerine düşkündür.⁵⁶⁰

Bunlara ek olarak Tatar gençlerin İngiliz çocuklarına benzeyen çok sayıda aktif oyunu vardır. Kendilerine özgü olanlar arasında, elin arkasından fırlattıkları ve tekrar yakaladıkları kemiklerle oynanan birkaç oyun vardır. Oyunlarından birinde kemikler kısa bir mesafeye yerleştirilir ve ardından kendilerine atılan bir sopayla öne doğru fırlatılır.⁵⁶¹ Bu sonuncusu, büyük erkeklerin olduğu kadar küçük erkeklerin de eğlencesidir. Güreş, vücut pozisyonunun daha az dik olması için birbirlerini kuşaktan tutmaları dışında İngiltere'dekine çok benzer şekilde yapılır. Seyyaha söylendiğine göre, tekmelemeye izin

⁵⁵⁷ Mary Holderness, *age*, s. 40-41.

⁵⁵⁸ Mary Holderness, *age*, s. 42-45.

⁵⁵⁹ Bkz. EK 33.

⁵⁶⁰ Mary Holderness, *age*, s. 80-81.

⁵⁶¹ Seyyahın bahsettiği bu oyun geleneksel Türk oyunlarından olan aşık oyunu olmalıdır.

verilmez ve güreşçilerin tek çabası, topukları yukarı kaldırarak birbirlerini fırlatma çabasıdır.⁵⁶²

Seyyahın aktarımlarına göre, at yarışı Tatarlar için tüm düğünlerinde ve her tatilde en sevilen eğlencedir. Ancak yarışta belirtilmiş bir rotaları yoktur ve belirsiz bir mesafeye koşarlar. Yarışın yapılma şekli hakkında bilgi veren seyyahın gözlemlerine göre, ağzında mendili tutan taraflardan biri tam hızla yola çıkar ve ardından bir, iki, belki on veya yirmi kişi daha gelir. İlkini sollayan kişi ödülü alır ve aynı şekilde mendile sahip olmaya çalışan ya da onu taşıyan binicinin seyircilere dönüşünü engellemeye çalışan yardımcının peşine düşer. Yarışmayı gözlemlemekle meşgul olanların atlarına ulaşmayı başarana kadar mendili elinde tutar. Böylece yarışmacıların sayısına ve başarılarına göre yarış daha kısa veya daha uzun hale gelir. Bu eğlence, özellikle düğünlerinde düzenlenir. Güzel bir ata sahip olan Tatarlar, bu popüler ve ulusal oyunda hayvanın ve kendisinin becerisini sergilemek için eğlenceye tam bir katılım sağlarlar. Tatarlar ata iyi biner ve bayram kıyafetleri at sırtında çok zarif görünür, ama “burka” denen büyük pelerini giydiklerinde, bu görünüşlerini korkutucu bir hale getirir ve bu durum onları görmeye alışkın olmayanlar için neredeyse endişe verici olur. Bu örtüler keçelidir ve yağmura dayanıklıdır.⁵⁶³

Seyyahın verdiği bilgilere göre eğlence kapsamında salıncakta sallanmak kadınların favori eğlenceleridir ve onların sallanma sevgisi hiçbir şekilde çocuklarla sınırlı değildir. Holderness, çocukken çok sevdiği halde bu oyunu bıraktığını söylediğinde Tatar kadınların buna şaşırdığını notlarına aktarmıştır.⁵⁶⁴

4.8. Kırım Tatarlarında Cenaze Töreni

Tatarların cenazelerini tasvir eden seyyahlardan biri Guthrie'dir. 19. yüzyıla doğru ziyarette bulunan Craven'ın, seyahatnamesindeki aktarımlarına göre, Tatar cenazeleri çok hızlı bir şekilde mezara taşınır ki, bilindiği üzere bu bütün Müslümanlar arasında yaygındır. Bir Tatar grubunun bir cenaze ile hızla koştuğunu gördüğünü söyleyen Guthrie, töreni görmek isteyen yabancılar olarak tabut taşıyıcılarına ayak uydurmakta zorlandığını bildirmektedir. Ancak, bu hızla taşımayı yapanın, ölen kişinin en yakın akrabaları olduğunu öğrenmek seyyahı şaşırtmıştır. Seyyaha göre bu olağanüstü hız, cesedin ölümden 12 saat sonra gömülmesi, Peygamberlerinin açık emriyle İslam'ın ortaya çıktığı iklimin

⁵⁶² Mary Holderness, *age*, s. 81-82.

⁵⁶³ Mary Holderness, *age*, s. 82-84.

⁵⁶⁴ Mary Holderness, *age*, s. 25.

sıcaklığından kaynaklanmış olabilir.⁵⁶⁵ Tabut sade bir malzemeye kaplıdır ve sadece siyah ipekle süslenmiştir. Üzerindeki örtü Kuran'dan ayetlerle işlenmiş ve bir ucuna atılmıştır. Aktarımların devamında, bu cenazeye ne ıslak bir göz ne de duyulacak bir inilti, bir yas elbisesi bile eşlik etmemiştir.⁵⁶⁶ Seyyahın gözlemlediği üzere, gömülme sırasında dua edilmemiş, ama daha sonra imam mezarının yanındaki taşların üzerine oturmuş ve vefat eden Müslümanlar için dualar okumuştur.⁵⁶⁷

1816'dan itibaren Kırım'da bulunan Mary Holderness ise ölüm ritüellerini daha ayrıntılı tasvir etmektedir. Seyahatnamesinde yazdıklarına göre, Karagöz köyünde ölen yaşlı bir kadının cenazesinde bulunan Holderness, bu törenin genellikle ölümden yaklaşık 12 saat sonra gerçekleştiğini bildirir. Aktarımlarına göre cenazeye katılmak üzere tayin edilen kişiler toplandığında, cenaze evden çıkarılır ve bir yükselti üzerine koyulur. Önce iyice yıkandıktan sonra, kefenlenir ve sonunda ölen kişinin en iyi kaftanı ile örtülür. Ceset daha sonra akrabaları ve tanıdıkları tarafından, bu hazırlıkların yapıldığı barakadan çıkarılır ve biraz uzakta bir yere yerleştirilir. Molla ve bazı kişiler dua etmek için tutulduktan sonra etrafına toplanırlar ve bazı kısa dualar okunur. Dualar bittikten sonra, taşıyıcılar tabutu kaldırırlar (dört veya beş kişinin hem önce hem de arkada taşımaya izin verecek şekilde çok uzun sırtlara yapıştırılmıştır), ve çok hızlı bir şekilde, neredeyse koşarak yola çıkarlar. Kadınlar anında ağlamaya başlarlar ve insanlar cenazeyi yüksek sesle ağlayarak köyün sonuna kadar takip ederler.⁵⁶⁸

Taşıyıcıların ilerledikleri hız kısa sürede onları yorarken, tabutu taşıyan diğer köylüler tarafından alınıncaya kadar rahatlarlar ve değişiklikler taşımayı bir an için kesintiye uğratmaz.⁵⁶⁹ İmam ve başka bir köyden bazı erkekler cenazeye at sırtında katılır. Mezara gelindiğinde naaş yere yatırılır ve erkekler daha önce olduğu gibi dua ederek etrafına toplanır. Namaz kılarken sanki kitap okurmuş gibi elini kaldırırlar ve namazın bitiminde bir elini alnın üzerinden veya her ikisini de yüzün her iki yanından geçirirler.⁵⁷⁰ Törenin bu kısmı sona

⁵⁶⁵ Seyyahın çıkarımları bu yönde olsa da, İslam inancında cenazenin hızlı taşınmasının sebeplerine dair farklı düşünceler de söz konusudur.

⁵⁶⁶ Kırım Tatarlarının cenaze merasimlerinde vefat eden kişi henüz kendi evindeyken yanında Kur'an okunmama ve seyyahın da belirttiği gibi dua etmeme davranışı, Türkiye'deki Kırım Tatarlarında da hâlâ devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yağmur Derin, Onur Alp Kayabaşı, "Ak Topraklarda Bir Kırım Yerleşimi: Aksaray/Hamidiye Geçiş Dönemleri Üzerine Bir İnceleme, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Aralık 2020, s. 262.

⁵⁶⁷ Maria Guthrie, **age**, s. 219-220.

⁵⁶⁸ Mary Holderness, **age**, s. 50-51.

⁵⁶⁹ Bilinmektedir ki cenaze taşıma sırasında taşıyıcıların değişmesi yorgunluk meselesinden ziyade, ölen şahsın yakınlarının büyük bir bölümünün onu son yolculuğuna uğurlarken ona refakat etme isteğiyle alakalıdır.

⁵⁷⁰ Seyyah, dua ritüelinden bahsetmektedir.

erdiğinde, hepsi kısa bir mesafeye giderler, çember şeklinde otururlar ve dualar molla ve başka kişiler tarafından okunur. Bu sürerken ölen kişinin oğlu, orada bulunanlar arasında küçük bir miktar para dağıtması için bir arkadaşını görevlendirir. Seyyah bu paranın neden dağıtıldığını sorduğunda ise ölen kişinin cennete kabul edilebilmesi için orda bulunanların dualarını temin etmesi gerektiği cevabını almıştır.⁵⁷¹

Seyyahın verdiği bilgilere göre, cemaat sönmemiş kirecin bir kısmını toprakla karıştırdıktan sonra, cesedi mezara koymaya hazırlarlar. Mezar dik olarak kazılır, bir tarafta neredeyse gövdenin genişliğini kabul edecek kadar büyük bir kazı yapılır.⁵⁷² Mezardaki son tören duaları tekrardır, kalabalık daha sonra merhumun evine gider ve tüm akrabalar ve arkadaşlar da dâhil olmak üzere diğerleri, yas tutanların gücüne ve mülklerine göre bir, iki veya üç ardışık gün ziyafet verir. Diğer görevlilerin dağılmasından sonra, molla yalnız kalır ve mezarın yanında dua okur. Tatarlar, kötü ruhların ölümden kırk gün sonra gittiğine inanırlar. Seyahatnamede ayrıca verilen bilgilere göre, Tatarlar, akrabalarının ölüm yıldönümünü anar ve bu vesileyle köyün tüm kadın ve kızları mezarı ziyaret eder. En yakın akrabalar yaklaşık bir saat boyunca Kur'an okuyup dua etmeye devam eder ve diğer kadınlar belli bir mesafeye yerleşir. Hep birlikte mezarın önünde, hamur işleri ve daha ince bir ekmek dağıtılırken, bir arada otururlar.⁵⁷³

4.9. Kırım Tatarlarında İktisadi Hayat

Karadeniz'in iktisadi tarihinde, bu denizi çevreleyen Kırım ve Azak gibi tarihi coğrafyaların, güneydeki Anadolu limanları ile olan iktisadi ilişkileri özel bir yer tutmuştur. Karadeniz'in güney ile kuzey yakası arasındaki iktisadi ilişkiler yüzyıllarca devam etmiştir. Bu bağlamda Karadeniz'in iktisadi tarihinde, Kırım ve Azak'ın özel bir yeri bulunmaktadır. 18. yüzyılda Latin Ceneviz ve Venedikliler, Kırım yarımadası ile Azak Denizi'nde odaklanan ticaretlerinde buğday, kuru balık, havyar, kürk ve köleleri Akdeniz'e taşırlarken, aynı zamanda tarihi İpek Yolu vasıtasıyla Trabzon ve Tana'ya (Azak'a) varan Çin, Hindistan ve İran'ın lüks malları olan ipek, baharat, porselen, tunç ve altını da taşımışlardır.⁵⁷⁴ Bu ticaret yolunda önemli bir konumda bulunan Kırım'ın sahil şehirlerinde yüzyıllarca ticaret sürmüştür, örneğin Kırım'ın Kefe şehrinde yapılan ticaret o

⁵⁷¹ Mary Holderness, *age*, s. 52-54.

⁵⁷² Mary Holderness, *age*, s. 55-60.

⁵⁷³ Mary Holderness, *age*, s. 56-58.

⁵⁷⁴ Necmettin Aygün, "Güney Karadeniz Yerleşimleri ile Kırım ve Çevre Yerleşimler Arasındaki İktisadi İlişkiler (1683-1802)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 61, 2018, s. 221-222.

kadar fazlaydı ki Kırım hanlarına ait para “kefevi akçe”, ya da “kefevi”, olarak adlandırılmıştır.⁵⁷⁵ Değişen siyasi ortamda Rusya’nın hâkimiyeti ile Karadeniz’de yabancıların ticari faaliyetleri azalsa da Kırım ile Anadolu arasında faaliyetler devam etmiştir. 1711 yılı kış mevsiminde Akçaabat limanında demirli olan 25 geminin biri Kırım menşelidir. Trabzon’a İsakça, İbrail ve Kırım’dan tahıl taşınmasıyla ilgili olan bir kayıta yer alan 60 gemicinin 54 gemiye sahip oldukları görülmektedir. Kayıta yer alan 60 gemiciden biri gayrimüslim geriye kalan 59’u ise Müslüman’dır. 60 tüccardan 15’i ise Kırım’dan Trabzon’a tahıl getirmiştir. Çeşitli türdeki dokumalar ile hububat, iki coğrafya arasında alım-satımı yapılan meta arasında her zaman önemini korumuştur.⁵⁷⁶

18. yüzyılın ortalarında Osmanlı ve Karadeniz’in kuzey kısmında iktisat konusunda bilgi almak için Peyssonel’in konsolosluğu sırasında topladığı bilgiler önemlidir. Eserinde, Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu nedeniyle, Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü nasıl kısıtladığını vurgulamış, kaliteden önce pazarda ucuz mal satmanın önemini belirtmiştir. Peyssonel’in verdiği bilgilere göre, Tokat Basması Kırım’a gönderilir ve bu bölgede yaygınca kullanılırdı. Bunun dışında, bogası⁵⁷⁷ Kefe tüccarlarının almak için Anadolu’ya kadar geldiği bir ürün olmuştur. Hollanda basmaları, astar, dülbend⁵⁷⁸, çenber⁵⁷⁹, tarpuş⁵⁸⁰, pamuklu gömlek, havlu, peştamal⁵⁸¹, pamuk ipliği, ince tire ve pamuk da Karadeniz’in kuzeyine götürülüp Kırım’da kullanılan ihtiyaç malzemeleridir. Ucuz pamuklular kuzey ve güney arasındaki ticaretin temel maddesi durumuna gelmiştir. 18. yüzyıla kadar Karadeniz’in güneyi, kuzey tarafının pamuklu gereksinimlerini karşılamak için temel üretim bölgesi olmuştur.⁵⁸²

18. yüzyılda Kırım’ın yaptığı ticari faaliyetler hakkında bilgiler edindikten sonra 19. yüzyılda seyyahların verdiği bilgiler ile karşılaştırma yapmak mümkün olabilmektedir. Öncelikle burada şunu söylemek gerekir ki Rus işgalinin hemen sonrasında Kırım’da iktisadi anlamda genel bir duraklama söz konusu olmuştur. Öyle ki seyyahların verdiği bilgiler bu duraklamayı doğrular niteliktedir. Hommaire De Hell Kırım’ın iktisadi yapısı hakkında seyahatnamesinde bazı bilgiler vermektedir. Örneğin Sudak’ta şarap yapımının

⁵⁷⁵ Zeynep Özdem, **Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2006, s. 107.

⁵⁷⁶ Necmettin Aygün, **agm**, s. 227.

⁵⁷⁷ Bir tür kumaş.

⁵⁷⁸ Baş örtüsü kumaşı.

⁵⁷⁹ Bir çeşit baş örtüsü.

⁵⁸⁰ Bir çeşit pamuklu başlık.

⁵⁸¹ Bir tür kumaş.

⁵⁸² Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 299-303.

ve satın alıcılarının sayısı yıldan yıla azalmış ve şaraplar değer kaybetmiştir. Elinde büyük stoklar bulunan talihsiz mal sahipleri, büyük bir yoksulluğa düşürülmüş, bazı tedbirler alınmaya çalışılsa da pazar olmadığı için yine başarısız olmuşlardır. Üzüm üretimi dışında diğer tarım ürünlerinin de aynı içler acısı durumda olduğunu belirten seyyah, Kırım ormanlarının da çok kısa bir sürede büyük tahribata uğradığını belirtir. Ormanların yok edilmesiyle birlikte nehirlerin hacminin azaldığını ve bazı su kaynaklarının kurduğunu⁵⁸³ bildiren seyyah, odun ihracatının çoğaldığından bahsetmektedir.⁵⁸⁴

Kırım'da bir başka sanayi dalı olarak tuz üretimini örnek veren seyyah, Gözleve civarında önceden bolca tuz üretimi yapıldığını ve tuz fiyatının az olduğunu bildirmektedir. De Hell, tuz ticaretinin bölgede nüfus için bir istihdam ve kâr kaynağı olduğunu bildirmiş ve daha sonra Rus maliye bakanının tuz tüccarlarının elde ettiği geliri kısıktığı için tuz satımına hatrı sayılır bir ihracat vergisi koyduğunu belirtmiştir. Böylece ertesi yıl Anadolu'dan bir ticaret gemisi bile gelmemiş⁵⁸⁵, neticede gelir kaynaklarına bir örnek olan tuz üretimi bile Ruslar tarafından tahrip edilmiştir. Seyahatnamesinde Kırım'ın iktisadi yapısını inceleyen seyyah, sanayi ve ticari durumu hakkında kesin bir fikir vermek üzere 1839 yılındaki ihracat ve ithâlât ayrıntılarını sunmuştur.⁵⁸⁶ Buna göre Kırım'daki ürünlerin, ithâlât ve ihracatı şu şekildedir:

İthâlât				İhracat			
Ürün	Kerç	Kefe	Gözleve	Ürün	Kerç	Kefe	Gözleve
Pamuk	Ruble	Ruble	Ruble	Ham deri	Ruble	Ruble	Ruble
	49,993	33,650	-		15,152	22,653	68,312
İplik	4,080	4,986	-	Balık	7,310	-	-

⁵⁸³ 18. yüzyılın Kırım'ı hakkında bilgi veren Baron de Tott, Kırım'da bolca akarsuyun bulunduğu, en sıcak günlerde bile su kaynaklarının kurumadığından ve sürekli olarak su kaynağı varlığından bahsetmektedir. Bkz. Baron de Tott, **age**, s. 173. De Hell'in anlatımına göre görülmektedir ki, Kırım ormanlarının yok oluşu ciddi bir su kaynağı problemi ortaya çıkarmıştır.

⁵⁸⁴ De Hell, **age**, s. 419, 420.

⁵⁸⁵ Bir önceki yüzyılda Kırım'a gelen seyyah Baron de Tott, Kırım'ın iktisadi yapısı hakkında fikirler sunmaktadır. Örneğin Kırım'da buğday bol miktarda üretilmekte, çeşitli yünler, deriler ve ham deriler Karadeniz üzerinden pazarlarda bolca satılmaktadır. Bkz. Baron de Tott, **age**, s. 153.

⁵⁸⁶ Xavier Hommaire De Hell, **Travels Steppes Of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus**, London 1847 s. 421.

Türk pamuklu kumaşlar	14,164	532,976	-	Kırmızı havyar	13,113	-	-
Sandalye	5,750	-	-	Keten tohumu	6,100	-	-
Ahşap gemiler	3,645	2,441	-	Kolza tohumu	6,600	-	-
Yün şapkalar	4,504	29,218	-	Buğday	31,040	745,031	1,544,313
Yağ	20,636	3,589	16,997	Yün	41,185	19,087	344,997
Orak	5,000	-	-	Hâlât	-	3,275	-
Şarap	12,069	2,190	2,342	Yün keçe	-	7,670	31,424
Siyah bira	4,600	-	2,171	Deri	-	18,375	5,150
Şeker	14,354	-	-	Keten	-	11,323	27,065
Taze meyve	100,402	15,107	27-464	Tereyağı	-	8,133	61,445
İnciler	-	4,000	-	Demir	-	2,340	14,700
Kahve	-	4,319	25,102	Tuz	-	8,813	5,700
Keten	-	2,204	-	Soda	-	4,691	-
Üzüm	-	6,269	-	Çavdar	-	48,157	66,600
Türk tütünü	-	3,345	7,823	Arpa	-	39,485	1,333,640
Zeytin	-	3,467	-	Darı	-	2,870	1,910
Ham ipek	-	9,008	-	Zamk	-	-	3,494
Boyalı ipek	-	20,915	-	Çiğ kenevir	-	-	3,264
Meşe safrası	-	-	20,387	Kilitler	-	-	22,296
Boyalar	-	-	13,814	Bakır	-	-	3,050

				kaplar			
Sebzeler	-	-	2,122	Pirinç	-	-	4,650
Biber	-	-	3,063	Kesici aletler	-	-	13,509
				Kılıçlar	-	-	3,000
				Koyun derileri	-	-	3,650
				İç yağı	-	-	11,893
				Terementi	-	-	2,100
				Fasulye	-	-	8,580
				Un	-	-	2,120
				Ham ipek	-	-	3,200

Bunun dışında seyahatnamelerde Kırım'da yapılan şarap imalatı dikkat çekmektedir. Örneğin 19. yüzyılın başına doğru Sudak'ı ziyaret eden Craven, yarımada'nın güney kesiminde üzüm yetiştiriciliği ve bol miktarda yabancı olarak yetişen bağların olduğundan söz etmektedir.⁵⁸⁷ Ayrıca Dr. Pallas, Clarke'a, Tatarların yaptığı şarabın üzüm bağlarının aşırı sulanmasıyla bozulduğunu, bunun üzümlerin boyutunu artırdığını, ancak lezzetlerini bozduğunu söylemiştir.⁵⁸⁸

Sudak'daki üzüm bağları ve şarap yapımının ayrıntılı bilgisini veren bir diğer seyyah ise Lyall'dır. 1822'de Kırım'da bulunan Lyall'ın verdiği bilgilere göre üzüm bağları imparatorluğa aittirler ve Nikita'da olduğu gibi, yabancılara en azından ölçülü olarak, ödeme yapılmadan verilirdi. İmparatorluk üzüm bağları önemli olup, yerli asmaların yanı sıra, birçok türü içerirler. Lyall'ın seyahatnamesine göre burada, çoğunlukla yabancı asmalardan yapılan şarap çeşitleri vardır. Zante'nin kırmızı ve beyaz şarabı, kırmızı ve beyaz Korfu şarabı, kırmızı Fransız şarabı, beyaz Macar şarabı, kırmızı ve beyaz Kırım şaraplarının yanı sıra kırmızı-bordo şarap üretilir.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Elizabeth Craven, **age**, s. 184.

⁵⁸⁸ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 542.

⁵⁸⁹ Robert Lyall, **age**, s. 337.

Lyall'ın aktardıklarına göre; bu üzüm bağlarında 1821'de üretilen tüm şarap miktarı 60.000 vedrodur (her biri on beş küçük boyutlu şişe). Kalitelerine göre vedro başına iki buçuk ila dört ruble arasında satılmaktadır ve tüm gelir yaklaşık 200.000 rublenin üzerindedir.⁵⁹⁰

4.10. Hayvancılık

Kırım'ın genel iktisadi yapısı ve ticari faaliyetleri hakkında verilen kısıtlı bilgiler dışında, seyyahların Kırım Tatarların meşguliyetleri hakkında verdiği bilgiler de dikkat çekicidir. İktisadi yapı bağlamında bilgiler veren seyahatnamelerden Kırım'da hayvancılığın ve tarımın yaygın olduğu sonucu çıkarılabilir. Örneğin Lyall, ülkenin iç kısımlarının yağmacılardan daha uzak olduğunu ve sürülerle kaplı olduğunu, buna ek olarak ekimin daha fazla görüldüğünü ve köylerin çok sayıda olduğunu söylemektedir.⁵⁹¹ Bunun dışında Küçük Üzen'de Tatarların, yılda sekiz gün çalışma ile sığırlarını beslemek için yeterli otlak aldıklarından ve işledikleri toprağın tüm mahsulünün onda birini, koyun ve keçilerinin yüzde birini aldıklarından bahseder.⁵⁹² Ayrıca Karasubazar'da haftalık bir pazar kurulduğunu ve her zaman satılık çok sayıda at ve boynuzlu sığır satıldığını dile getirmektedir.⁵⁹³ 1807 yılında ziyarette bulunan Clarke ise bir Tatar beyefendisinin mülkiyetinin esas olarak sığırlardan ibaret olduğundan bahsetmektedir. Aktarımlarında genellikle tek bir adamın mülkü olan bozkırlarda binlerce sürü görülür ve bunların arasında yüzlerce deve vardır. Kırım devesinin sırtında çift hörgüç vardır. Kırım'da tam büyüyen bir devenin fiyatı nadiren on iki pounda eşit bir meblağı aşar. Bunun dışında Tatar beyleri at sırtında silahlanırlar ve atı oldukça iyi sürerler.⁵⁹⁴ Bunun dışında ülkenin atları, Çerkez atlarına eşit olmasa da iyi ırk olarak da dikkat çekicidir. Küçük ve sağlam ayaklıdırlar ama dünyadaki en hızlı ve en güzel yarışçı ırkı olarak kabul edilebilecek Çerkes atlarından daha yığıttirler.⁵⁹⁵

19. yüzyılın başında ziyarette bulunan bir diğer seyyah Pallas ise Tatarların küçük sığırlarının alışılmadık derecede aktif olduğundan bahsetmektedir. Aktarımlarına göre, sadece Kafkasya çevresinde yetiştirilenler gibi koşmaya değil, aynı zamanda katırlar gibi

⁵⁹⁰ Robert Lyall, **age**, s. 338.

⁵⁹¹ Robert Lyall, **age**, s. 415.

⁵⁹² Robert Lyall, **age**, s. 330.

⁵⁹³ Robert Lyall, **age**, s. 356.

⁵⁹⁴ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 441.

⁵⁹⁵ Edward Daniel Clarke, **age**, s. 520.

kayalıklara tırmanmaya ve aşağı inmeye de alıştırdılar. Dağlarda yaşayan Tatarlar tarafından çok az at tutulur, küçük olmalarına rağmen çok dayanıklı ve sağlam ayaklıdırlar. Çok sayıda keçi sürüsüne sahiptirler, çoğu siyah, ama yüzleri, bacakları ve karınları beyaz renktedir. Diğerleri tamamen kahverengi veya kırmızıdır. Koyunlarının yanı sıra keçileri de küçük, şişman ve kısa kuyrukludur.⁵⁹⁶ Bozkırlarda yetiştirilen koyunlardan elde edilen yünden çok daha yüksek fiyatlara satılan ince yünlüdür ve İspanyol koçlarının piyasaya sürülmesiyle kolayca en yüksek mükemmellik derecesine taşınabilir.⁵⁹⁷

Pallas'ın hayvancılık ile ilgili verdiği bilgilerin devamına bakıldığında, sığır yetiştirme, her çağda Tatarların başlıca işi olmuştur. Dağlık bölgelerin sakinleri, koyun ve keçilerin yanı sıra genel olarak, yakacak odun ve kereste taşımak için kullandıkları sadece bir veya birkaç öküz boyunduruğu bulundururlar. Çarşı kasabalarına tekerlekler ve çeşitli ahşap gereçler yaparlar ve onların da birkaç ineği ve birden fazla atı vardır, çoğunun attan başka bir şeyi yoktur. Dağlarda yer alan birkaç köyde, öküzler canlı sürülerinin bir parçasını oluşturur. Öte yandan, ovalarda, her köyün hatırı sayılır sayıda koyunu ve karasığırı vardır, atları çoktur ve birçoğu deve besler.⁵⁹⁸

Daha önce de bahsedildiği üzere iki hörgüçlü Kırım develeri Kalmuklarınkinden daha iridirler. Beyaz ve sarımsı renge sahiptir, ancak daha az sıklıkla siyah renk tonu hâkimdir. Nadiren yük hayvanları olarak kullanılırlar, ancak genellikle büyük dört tekerlekli vagonlarda veya özellikle kötü yollarda ve kış aylarında boyunduruk altına alınırlar. Zengin Tatarlar, ailelerini bir yerden bir yere taşımaktan veya develerin çektiği üstü kapalı arabalarda şehre seyahat etmekten gurur duyarlar. Boyunduruk, boyunları arasına yerleştirilir ve amaca uygun özel bir yapıya sahiptir. Devenin kürkünden, ovaların Tatar kadınları doğal renginde son derece sıcak, yumuşak ve hafif olan dar bir kumaş üretirler. Kırım'ın ılıman kışı, develerin üremesine çok elverişlidir ve üreme sanıldığından daha fazla sayıdadır. 1796 yılında, Kırım'dan İran ordusu için 1000 deve satın alınmıştır ve bunlar sayılarında kayda değer bir azalma olmaksızın birkaç hafta içinde tedarik edilmişlerdir.⁵⁹⁹

Pallas'ın verdiği bilgilere göre, yetişkin bir devenin fiyatı genellikle 100 ila 150 ruble arasındadır. Ordularda yük hayvanları olarak çok faydalıdırlar. Bunun dışında ovalarda at yetiştiriciliği önemli ölçüde sürdürülür. Genel olarak, üreme için iyi erkek atların eksikliği

⁵⁹⁶ Bu özellikler coğrafya etkisiyle şekillenmektedir.

⁵⁹⁷ P. S. Pallas, *age*, s. 159.

⁵⁹⁸ P. S. Pallas, *age*, s. 452.

⁵⁹⁹ P. S. Pallas, *age*, s. 452-453.

söz konusudur. Pallas, verdiği bilgilerin devamında, dağlarda yaşayan Tatar atlarının küçük, genellikle dayanıklı ve sağlam ayaklı olduklarından bahsetmektedir. Küçük yaşlardan itibaren kayalarda ve tehlikeli engebeli patikalarda koşmaya alıştıkları için sabit otuz rubleye satılırlar ve bu görünüşte değerinden daha yüksek bir fiyattır.⁶⁰⁰

Seyyaha göre, Kırım ovalarının boynuzlu sığırları Ukrayna'dakinden daha küçük ve Macaristan'dakilere benzerdir. Genellikle gri veya siyah, ancak nadiren kahverengi renktedirler. Hızları, türün küçük olmasına rağmen güçlü ve dağlarda yetiştirilen sığırlardan daha ağır ve daha yavaştır. Böylece ikincisi, toparlandığında tırıs atmaktan ve en dik patikalarda yukarı ve aşağı koşmaktan zevk alır. Dağların öküzlerinden birçoğu antilop rengindedir ve genellikle daha zarif bir şekle ve daha ince uzuvlara sahiptir.⁶⁰¹

Pallas'ın aktarımların göre, Kırım'da üç çeşit koyun vardır. Ovalarda en yaygın olarak bulunanlar, genellikle beyaz veya siyah, nadiren gri ve daha nadiren kahverengi olan orta büyüklükteki koyunlardır. Tüm Kırım koyunları gibi, uzunluğunun yarısı yağla büyümüş ve kaba yünle kaplanmış uzun bir kuyruğa sahiptirler. Kışın, dağlara ve deniz kıyısı boyunca kar yağışlarının hafif olduğu diğer yerlere, büyük yamaçlara sürülürler. Böylece kış boyunca hayatlarını zorlu koşullarda geçirirler ve kayaların oyuklarına veya çıkıntılı kayalıkların altına sığınır. Bazı Tatarlar, koyunların gece boyunca kalacağı hasırdan barakalar inşa ederler ya da koyunlar gübrelerinden dolayı gündüzleri tarlalarda bırakılırlar ve gece ahırlarına sürülürler. Bu hayvanlardan kır koyunları (ünlü Kırım kuzu postları ya da kürklerine sakip koyunlar) sadece bir çeşittir. Kırım'ın kuzeybatı köşesinde, yerliler ve özel bir mera tarafından üretilirler.⁶⁰²

Bu cinsin 30.000'i bazı yıllarda Perekop yoluyla, çoğunlukla Polonya'ya ihraç edilmektedir. Büyük talep görürler ve yüksek bir fiyata satılırlar. Güzelliklerine ve daha fazla veya daha az bolluğa göre, her biri üç ruble ve daha fazla olacak şekilde satılırlar. Özellikle ilkbaharda, birçok kuzu telef olduğunda satın alınırlar ve özellikle mart ayında genç hayvanların çoğu için ölümcül olan uzun kışlardan sonra sayıları çoğalır. Koyunlar esas olarak, Tatarlar tarafından sayısız küçük çiçek tomurcuğu ile büyük yuvarlak çalılar oluşturan Kırım'da yaygın olan bir tür bitkiyle beslenir. Siyah kuzu postları, Kırım'da yılda elli veya sabit binden fazla olarak ihraç edilmektedir.⁶⁰³

⁶⁰⁰ P. S. Pallas, **age**, s. 453.

⁶⁰¹ P. S. Pallas, **age**, s. 454.

⁶⁰² P. S. Pallas, **age**, s. 454.

⁶⁰³ P. S. Pallas, **age**, s. 455.

Pallas'ın verdiği bilgilerin devamında; Kırım'da yılda 50.000'den fazla siyah kuzu postu ihraç edildiği yazmaktadır. Son olarak, dağ koyunları ovalardaki koyunlardan çok daha küçüktür, ancak daha yüksek bir fiyata sahip olan ve daha önce önemli ölçüde Fransızlar tarafından ithal edilen ince yumuşak yünlerinden dolayı meşhurdur. Bunun büyük bir kısmı Novorossiysk'teki kumaş fabrikası için satın alınır, bununla birlikte, yasağa rağmen, bir kısmı hâlâ gizlice ülke dışına taşınır. İspanyol koyunlarının tanıtılmasıyla Kırım ırkının iyileştirilmesi sık sık önerilmiştir ama uzaklık ve İspanyollarla olan küçük deniz etkileşimi şimdiye kadar bu planın uygulanmasını engellemiştir. İmparatorluğun hiçbir eyaleti koyun yetiştirmek için Kırım kadar elverişli değildir.⁶⁰⁴

Bunun dışında keçi ırkı da Kırım'da, özellikle dağlarda aynı şekilde görülür ve ayrıca Fas derisinin imalatında kullanılan derilerin pahalılığı nedeniyle kârlı bir şekilde yetiştirilir. İlkbaharda taranarak çok miktarda elde edilebilen ince yün, Tatarlar tarafından toplanmaz. Keçilerin çoğu küçüktür ve bazıları dikkat çekici renklerle ayırt edilir. Çoğu siyah bacaklarıyla birlikte, karınları ve yanları parlak sarı; diğerleri tekdüze alev sarısı veya kırmızımsı bir renktir ancak beyaz renkli olanlar kıttır. Hem keçiler hem de koyunlar arasında, aynı anda iki kuzu veya yavru üretilmesi sıklıkla olur. Angora cinsi bu ülkeye kolaylıkla sokulabilir. Bu amaçla yapılan girişimler başarıyla sonuçlanmıştır. Öyle ki Angora erkekleri olan Kırım keçileri bile sık sık, ince tüylü yavrular doğururlar. Bununla birlikte onların özellikle şiddetli kışlarda iyi korunmaları ve bakılmaları gerekir.⁶⁰⁵

Pallas, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık dışında Kırım'daki balıkçılık hakkında da bilgiler vermektedir. Kırım'ın tatlı suları, başlıca alabalık olmak üzere az balık içerir. Kefe yakınlarındaki bazı göllerde Cyprinus Idus⁶⁰⁶ da yakalanır ve burada sazanla karıştırılır. Karadeniz ve Azak Denizi balıklarıyla doludur, ancak yarımadaı beslemek için çok az balıkçılık yapılır. Karadeniz'deki en verimli balıkçılık, birçok deniz subayının tekne mürettebatına çekme ağlarıyla balık tutmasına izin verdiği Akyar limanında ve civarındadır. Kefe Körfezi'nde, balık avı başarılıdır.⁶⁰⁷

1816'dan itibaren Kırım'da bulunan Mary Holderness'in seyahatnamesinde ise Tatarlardaki hayvancılık hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Aktarımlarına göre, genelde atlar tarafından yapılan harmanlama dışında, tüm tarımsal işler öküzler tarafından yapılır. Sabanlarının inşa edildiği kaba formdan, eski otlak araziye sürmek için

⁶⁰⁴ P. S. Pallas, *age*, s. 455-456.

⁶⁰⁵ P. S. Pallas, *age*, s. 456-457.

⁶⁰⁶ Bir tür balık.

⁶⁰⁷ P. S. Pallas, *age*, s. 461-462.

genellikle yedi çift öküz gerekir. Çiftçilik yaparken iki, üç veya dört çift öküz kullanırlar. Bu hayvanları yirmi yaşına gelene kadar çalıştırır ve hâlâ emek gücündeyken onları kullanmaktan yanadırlar. Holderness Tatar öküzlerinin küçük olduğundan bahsetmektedir. Devamında verdiği bilgilere göre, Kırım'da sıklıkla görülen boyut ve güzellik açısından daha dikkat çekici olanlar Rusya'nın güney eyaletlerinden, özellikle Poltava'dan getirilmiştir. İnekler, belki de toprağın kuruluşundan ötürü az miktarda süt verirler. Bunların en iyisi Alman cinsi görülmektedir.⁶⁰⁸

Holderness'in verdiği bilgilere göre, Kırım'da birkaç deve ve çok sayıda manda vardır. Mandalar, tüm hayvanlar arasında kullanımı en zor olandır, aşırı sıcaklıklara dayanamakta güçlük çekmektedirler. Kışın neredeyse eşit derecede sıkıntılıdır çünkü onlar için yerin altında ahırlarda sıcak tutulmaları gerekir. Ağaçlar arasında sürekli olarak tüm alt dalları koparır ve bu açıdan son derece yıkıcıdır. Dişi, bol miktarda kaymak içerdiği söylenen süt verir, ancak tereyağı beyazdır ve ineğinki kadar iyi tatlandırılmamıştır. Öküz derisi çok değerlidir ve Tatarlar saban ve arabalarını çekerken bunun izlerini sürerler. Bunların gücü, sert bir kili sürerken yedi çift öküzün çekişini sürdürme güçlerinden tahmin edilebilir.⁶⁰⁹

Çobanlık mesleğine erkek çocuklar çok erken yaşta başlar ve maaşlarını her zaman efendilerinin sürüleriyle birlikte otlattıkları koyunlar vasıtasıyla alırlar. 23 Mart'tan 26 Ekim'e kadar bir çobanın 500 koyun bakımı karşılığında 10 koyun aldığını bildiren Holderness, sürülerine büyük miktarlarda tuz vermenin, ilkbaharda sebze yemeğinin tuzlu olduğu tepelere götürmenin ve yaz boyunca dönüşlerinden sonra haftada iki veya üç kez yemeleri için tuz vermenin Tatarların gelenekleri olduğunu söyler. Kışın, açık alanlarda sürülenlerin çığda kaybolma tehlikesi büyüktür. Bu nedenle, bir dizi keçiyi koyunlarla karıştırmak olağandır, çünkü koyunlar şiddetli kar fırtınaları sırasında her zaman rüzgârın önünde koşar ve bozkırın çukurlarında ve deliklerinde kaybolur, ama keçilerin onlara yönelip onları tehlikeden uzaklaştırdığı söylenir. Dağlar arasında otlak elde edilebilen tüm sürüler kış aylarında oraya sürülür. Burada, göze çok az çimen görünse veya hiç görünmese de genellikle soğuk rüzgârlardan korunarak beslenebilirler. Dağlardan geçtikleri mevsimlerde haftada iki kez tuzlu suya götürülürler ve ot İngiltere'ninki kadar çok olmadığından, sürüleri yıl boyunca günde iki kez tatlı suya götürmek gerekli görülmektedir. Sıradan Tatar koyununun ürettiği yün, tüm bu sıkıntı ve masraftan sonra, 30 ila 35 kopeek veya her pound için bir peni değerindedir. Bir koyun genellikle iki buçuk ila

⁶⁰⁸ Mary Holderness, *age*, s. 135-136.

⁶⁰⁹ Mary Holderness, *age*, s. 138-139.

üç buçuk pound arasında verim verir ve bunların yünü, çoğu keçi kılından biraz daha iyidir. Kırım'da çok az İspanyol koyunu vardır. İki ya da üç binden oluşan sürüden tek bir sezonda beş yüzünün kaybolduğu olmaktadır.⁶¹⁰

Holderness, bu tür mallardan yıllık gelir elde etme konusunda Tatarların hiçbir fikirleri olmadığını düşünmektedir. Tatarlar, ilkbaharda birkaç kuzu dışında sürülerinin herhangi bir bölümünü nadiren satarlar, böylece ev içi tüketim için gerekli olmadıkça bir koyun eti tüketilmez. Kırım'ın koyun eti ve sığır eti seyyaha göre çok kötüdür fakat kıyı dağlarında beslenen kuzu, en iyisidir. Kırım sürülerinden bahsederken gri kuzu derisinin elde edildiği sürülerin de unutulmaması gerekir. Bunlar sadece yarımada'nın iki ucunda, Kerç ve Gözleve şehirlerinde bulunur. Kuzular çok gençken, yün en iyi olduğunda, derileri kalitelerine ve diğer şartlara göre beş ila yedi veya hatta on ruble değerindedir. Bu derilerin tümü tüccarlar tarafından satın alınır ve Moskova'ya ve iç kısımdaki diğer yerlere gönderilir. Elde edilen et piyasaya sürülür ve o mevsimde kuzu eti bol ve ucuzdur. Büyük bir tanesi üç veya dört rubleye satın alınabilir. Bir mülk sahibine, koyunlarını topraklarında otlatanların verdikleri ortak fiyat, üç veya dört ay boyunca yüzde bir koyun ve bir kuzu değerindedir. Tatarlar koyunlarının, çölde yetişen bir bitki ile beslenirlerse, ciğerlerini yiyerek onları yok edeceği konusunda bir fikre sahiplerdir. Keçiler, koyun sürüleri ile çok sayıda tutulur. Bununla birlikte, bir Tatar zenginliklerini, sahip olduğu malın gerçek değeri yerine sayıya göre hesaplar. Seyyahın aktarımına göre, Buhara'dan Kırım'a bazı keçiler getirilmiştir ve Kefe limanından Fransa'ya gönderilmiştir. Bu kadar meşhur oldukları ince yün, uzun kaba tüylerin altında gizlenmiştir ve görünüşte yerli ırka göre çok az üstündürler.⁶¹¹

4.11. Tarım

Kırım'da yapılan zirai faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi veren seyyahlardan biri Pallas'tır. 19. yüzyıl başında Kırım'da bulunan Pallas'a göre, Kırım toprağı genel olarak ağır kireçli bir topraktır. Ovalarda, kumlu beyaz bir kilden ve kısmen kalkerli kireçli tabakalarının görüldüğü dağların yakınında, kısmen siyah bir kırılğan topraktan oluşur. Tebeşir ve kireçtaşı serpiştirilmiştir ancak Karasu'dan doğuya doğru ve tüm Boğaziçi yarımadası kara ve killidir. Dağlarındaki çakıl ve yuvarlak taşlarla karışmışken; nem eksikliği olmadıkça her

⁶¹⁰ Mary Holderness, *age*, s. 140-145.

⁶¹¹ Mary Holderness, *age*, s. 145-150.

durumda çok verimlidir. Bu taşlı toprakta, tomurcuklar takdire şayan bir şekilde büyür ve aynı şekilde, asma kültürü için alışılmadık bir şekilde elverişlidir. Tarlaların yüzeyinde ortaya çıkan çok sayıda salyangoz, toprağa bir tür gübre sağlar.⁶¹² Bunun dışında 1816 tarihinde Kırım’da ikamet eden Holderness’in verdiği bilgilere göre, Kırım’ın toprakları çeşitlidir. Bazı yerlerde zengin, verimli bir kildir, ancak büyük kısmı sığ, kayalık veya çakıllıdır ve güneşin sıcaklığından çim çok erken yanar.⁶¹³

Pallas’a göre, Tatarların başlıca yetiştirdiği tahıl türleri şunlardır:

1. Kış buğdayı: Çiftçilik yapmaya yetecek kadar yağmur yağdığında ağustos ayında ekilir ve erken alçalma genellikle en verimlisidir. Temmuz ortasında olgunlaşır ve verimli yıllarda, nadiren on beş ila yirmi kat arasında, sekiz ila on arasında ürün verir.
2. Yaz buğdayı: Mart ayında, hava müsait olur olmaz ekilir, ancak ilkbaharda meydana gelen sık kuraklıklar nedeniyle kış buğdayına göre daha az üretilir.
3. Arnavut Buğday, Yunanca Arnavut Buğday: Biri uzun kırmızımsı başak, diğeri kısa püsküllü olmak üzere iki çeşittir ve bunlar birlikte ekilir. Taneleri daha uzak mesafelere yerleştirilmiştir. Rusçada “Krasnokolojka” olarak adlandırılan diğerin kalın, ağır ve çok verimli başağı vardır. Kısmen sarımsı, kısmen siyahtır. Bu nedenle “Thsremoleolojka” olarak adlandırılır. Tatarlar Kara-kılçık derler. Bu buğday türü, büyük, güzel, parlak sarı bir taneye sahiptir, biraz şeffaftır ve diğerlerine göre daha çok Türkiye ve İtalya’ya ihraç edilmektedir. Makarna yapmak için çok talep edilen sarımsı bir un verir. Ancak çok zengin bir toprak gerektirir. Bu nedenle, son sözü edilen çeşit, Nogaylar tarafından sadece düzlüklerde ve Azak Denizi’nin yakınlarında, özellikle Perekop civarında bulunur. Bazen aralarında çok başaklı buğdayınkilere tamamen benzeyen başaklar bulunur. Bu tahıldan, Tatarlar esas olarak bulgurlarını hazırlarlar.
4. Kavuzlu⁶¹⁴ buğday: Sadece Kefe civarında ve Kerç yarımadasında az da olsa ekilir.
5. Kış çavdarı: Sonbaharda mümkün olan en kısa sürede toprağa ekilir, temmuz başında olgunlaşır, ancak dağlık koşullarda daha erken olur ve buğdaydan daha bol ürün verir. Tatarlar, kendi tüketimleri için, çavdar ve buğday karışımlarını ve çalmaluk adı verilen çavdar ve arpa karışımlarını tercih ettikleri için, buğdaydan daha az miktarda saf çavdar tüketirler. Bu karışımlar dövülür ve karışık halde kullanılır. Pazar için, buğday ve çavdar ayrı ayrı yetiştirilir, ancak çeşitli türlerde tahıllar genellikle tarla zeminine karıştığından,

⁶¹² P. S. Pallas, *age*, s. 385.

⁶¹³ Mary Holderness, *age*, s. 100.

⁶¹⁴ Ekmeklik buğdayın bir alt türü olarak değerlendirilir.

yem için yeni tahıl satın alınır. Birbirini takip eden karışık ekinlerden sonra, buğday üstünlüğü kazanır. Bu, muhtemelen eşit olmayan olgunlaşma dönemlerine atfedilmelidir çünkü daha erken olgunlaşması nedeniyle daha fazla sayıda çavdar tanesi dökülür. Bu nedenle bazı çiftçiler, çavdarın buğdaya dönüştürüldüğünü varsaymaya yönlendirilmiştir. Saf çavdar da bazen aynı tarlaya ekilir, önceki yıl buğdaya tahsis edilir, ancak filizlenmez. Bu nedenle önceki yem, buğdayla birlikte hemen hemen eşit oranlarda ortaya çıkar. Bu kazadan, muhtemelen Tatarların daha önce belirtilen karışımları pişirme geleneği ortaya çıkmıştır.

6. Yaz çavdarı: Mümkün olduğu kadar erken bir mart döneminde ekilir. Kurak yıllarda çok kayıtsız mahsuller verir ve uygun mevsimlerde bile kış çavdarından daha az yaprak verir, bu nedenle çok az ekilidir.
7. Kışlık arpa: Diğer kışlık mısırlarla aynı zamanda hafif topraklara ekilir ve haziran ayında olgunlaşır. Çavdar ve buğdaydan daha verimlidir. Bazı mahallelerde, özellikle dağlık bölgelerde, ilkbaharda erken yetiştirilirse daha erken olgunlaşır, ancak bu durumda daha az verimlidir.
8. İki sıralı ya da yazlık arpa: Çoğunlukla ovalarda, ilkbaharın başlangıcında, bir buğday ekininden sonra ekilir ve ondan yirmi kata kadar ürün verir.
9. Yulaf: Kırım'da, sadece Sivash ve Azak Denizi sınırındaki ovalarda yetiştirilmektedir. Taneler genellikle içi boş veya çok hafif olduğu için bol ekinler sağlar.
10. Mısır buğdayı: Yalnızca mutfak bahçelerinde, salatalık ve kavun tarlalarında sıralar halinde ekilir. Tatarlar onu kısmen olgunlaşmadan alır ve kısmen de kış yiyecekleri için saklar.
11. Darı: Nisan veya mayıs aylarında, ilkbahar yağmurları bitki örtüsüne uygun hale gelmez önemli miktarlarda toprağa ekilir. Hem yiyecek olarak hem de sarhoş edici bozalarını hazırlamak için kullanılır. Bu tür tahıllar her zaman, daha sonra buğday için serilecek olan yeni topraklara sürülür ancak, çoğu zaman, yaz mevsiminde hüküm süren kuraklık nedeniyle başarılı olmaz ya da yeterince olgunlaşmadığı için sonbahara kadar gelişmez. Tatarlar kırmızı ve sarı renkli olanı yetiştirirler, ancak bu tahılın siyah çeşidini yetiştirmezler. Kırım darısı genellikle büyük oranda tilki kuyruğu otu ile karıştırılır, eylül ve ekim aylarında hasat edilir ve fazla verim verir. Bazı çiftçiler onu atlar için yem olarak kullanır.
12. Tilki kuyruğu otu: Sıklıkla darı ile ayrı ayrı ekilir ve çoğunlukla boza demlemede tüketilir.

13. Buhara darısı: İki çeşidi bahçelerde yetiştirilir ve hem insan hem de kümes hayvanları için gıda görevi görür. İkinci bitkiden elbiseleri temizlemek için zarif fırçalar ve evleri süpürmek için süpürgeler üretilir.
14. Nohut: Nisan ayında bütün tarlalarda idareli olarak yetiştirilir ve ağustos ayının sonlarında olgunlaşır. Yaklaşık otuz kat verim verirler ama genel olarak Kırım nohutu kaynatılarak yumuşamaz ve bu açıdan İspanya'dakilerden farklıdır.
15. Keten: Mart ayında toprağa işlenir ve haziran ayında hasat edilir. Dağlık arazilerde ve Kırım'ın güney kıyılarında sulanan tarlalarda yetiştirilir. Bu ülkenin keteni, inceliği ve liflerinin uzunluğu nedeniyle çokça tercih edilir. Bozkır Tatarları da nadiren başarılı olmakla birlikte onu yetiştirirler ve ürünleri daha düşük kalitededir.
16. Tütün: Nisan ayında engebeli arazilere ekilir ve mayıs ayında su olukları arasında zengin bir bahçeye nakledilir. Sonbaharda, genç yapraklar yavaş yavaş çıkarılır, gölgede kurutulur ve burada saman yığınlarının altına gömülürler. Hemen hemen aynı değerde olan Türk yaprak tütününün rengine benzer kahverengimsi sarı bir renge dönüşürler. Kırım'da yetiştirilen tek tür, yuvarlak yapraklı tütün veya *Nicotiana paniculate*'dir.
17. Susam: Aynı şekilde Kırım'da da başarıyla yayılmıştır ve bu bitki, pamukla birlikte kolaylıkla yetiştirilebilir. Son zamanlara kadar Belbek kıyılarındaki alçak topraklarda sürdürülen pirinç kültürü, sağlığa zararlı eğilimi nedeniyle Rus Hükümeti tarafından yasaklanmıştır.⁶¹⁵

Daha sonra Tatar bahçeciliği hakkında bilgiler veren Pallas, Tatarların bahçelerine ne tür meyve ve sebze ektiğini sıralamaktadır. Meyve bahçelerinin bulunduğu ovalarda, salatalık, kavun, karpuz ve sulu tarlalara ekilen veya dikilen lahanalar başlıca tarım ürünleridir. Başlıca yetiştirilen yıllık bitkiler şunlardır:

1. Karpuz: Nisan ayında toprağa ekilir, temmuz sonundan sonbahara kadar olgunlaşır, ancak Dinyeper'in aşağı çevrelerinde yetiştirilenler kadar büyük ve iyi aromalı değildirler. En iyisi Karasubazar mahallesindeki bir köyde yetişir.
2. Kavun: Tatarların hiçbir zaman en iyi türlerini yetiştirmediği bir meyvedir. Seyyaha göre yakın zamana kadar en yaygın tür, tatsız, beyaz veya yeşilimsi bir yapıya sahip büyük dikdörtgen bir kavundur. Ancak bu bitkinin kültürü, yabancı kavun ve Buhara kavunlarının tohumlarının tanınması ile geliştirilmiştir.
3. Salatalık/Hıyar: Kırım'da dikkate değer ölçüde büyük bir Türk çeşidi vardır, ancak ekonomik kullanımlar için, şu anda benzer şekilde önemli ölçüde yetiştirilen küçük, yeşil,

⁶¹⁵ P. S. Pallas, *age*, s. 385-390.

Rus salatalıklarından daha düşüktür. İlki mayıs ayında toplanır, ancak yalnızca nisan ayında ekilir et ve pirinçle doldurulurlar ve bu şekilde hazırlandıklarında çok mükemmeldirler.

4. Kırım'ın her yerinde büyük miktarlarda veya farklı çeşitlerde su kabakları yetiştirilir. Yuvarlak, beyaz ve sarı çeşitleri vardır. Bunlardan biri çok büyük, oldukça uzun, esas olarak güney kıyısında yetişir ve bal kabağı olarak adlandırılır. Kubank adı verilen çeşit ve genellikle içi etle doldurulan su kabağı (Dolma) da zaman zaman çoğaltılmaktadır.
5. Su kabağı: Çok az yetiştirilir.
6. Patlıcan olarak adlandırılan dikdörtgen türden yumurta meyvesi özellikle etle doldurulduğunda canlandırıcı nefis bir yiyecek olarak bahçede yetiştirilir.
7. Bamya: Bir önceki sebze gibidir, nisanda ekilir ve temmuzda mükemmelliğe ulaşır. Bu meyve son zamanlarda Türkiye'den ithal edilmiştir ve bazen sözde afrodisyak etkisi nedeniyle yetiştirilmektedir. İri taneleri andıran kare kapsülleri ya ateşte ve olgunlaşmamış halde yenir ya da kışlık kullanım için kurutulup içi etle doldurulur. Yapışkan suları nedeniyle, sofraya getirilmeden önce kaynar suda haşlanması gerekir.
8. Yer elması: Birkaç bahçede bulunur ve uzun zamandır bu ülkede bilinir. İlk olarak Ruslar tarafından tanıtılmıştır. Her ikisi de alışılmadık derecede başarılıdır ve açık alanlarda kışa aynı şekilde direnirler. Eski yıllık çiçekler taşır.
9. Beyaz lahana: İyi gübrelenmiş ve bol sulanan tarlalarda önemli ölçüde yetiştirilir. Çok büyük ve sağlam taneler elde etmek kolaydır ancak tarımlarında kullanılan su miktarı ile tatsız hale gelir. Bahçesaray'ın aşağısında üretilenler, muazzam büyüklükleri nedeniyle meşhur olduğu şehrin tüm pisliklerine bulanmış Çürüksu ile sulanır ve beslenir. Dünyanın başka herhangi bir yerindeki lahana burada yetiştirilen lahanalarla karşılaştırılmaz. Seyyaha göre Tatarlar lahana turşusunu çok severler ama nasıl hazırlayacaklarını bilmedikleri için genellikle Ruslardan satın alırlar.
10. Soğanlar: Kırım'da çok iri ve nadiren çoktur. Birçok Tatar, tüm desteğini mart ayında nakledilen bu köklerin tarımından alır.
11. Sarımsak: Önemli ölçüde yetiştirilmez.
12. Pırasa: Esas olarak Yunanlılar ve Ruslar tarafından mutfak bahçelerinde yetiştirilir.
13. Brokoli: Tatarlar ve Ruslar tarafından bol miktarda yetiştirilmektedir.
14. Kereviz ve Maydanoz: Yalnızca Yunan ve Rus sömürgeciler tarafından pazara sunulmaktadır.

15. Havuç: Hemen hemen genel olarak yetiştirilir, kökleri nadiren kırmızıdır, ancak soluk sarı renktedir ve kireçli topraklarda birkaç nesil sonra tamamen beyaz olurlar. Aynı etki kırmızı pancarda da gerçekleşir.
16. Kırmızı pancar: Yuvarlak şalgamdan farklı olmayan ve muhtemelen şekerin avantajlı bir şekilde çıkarılabileceği soğanlı kökler oluşturur.⁶¹⁶

Pallas'a göre, halk pazarlarında satılan diğer mutfak sebzeleri, esas olarak Mangup'daki Yunan ve Boğdanlı kolonistler tarafından tedarik edilir. Karasubazar'da çok sayıda Rum, Ermeni ve İtalyan, kendilerini bahçeciliğe adanmış için, burada farklı sebze ürünleri bol miktarda bulunmaktadır. Ancak Kırım'da, şimdiye kadar hiçbir pamuk, safran ve köknar büyük çapta yetiştirilmeye çalışılmamıştır. Alupka'dan Yalta'ya kadar uzanan ılık güney vadilerinde şeker kamışı bile kışa direnebilir.⁶¹⁷

Bunun dışında Pallas'ın aktarımlarına göre Kırım'da tahıl dövülerek değil, atlar tarafından ezilir. Düzleştirilmiş, açık, yüksek bir yerde yeterince geniş bir daire dikkatlice temizlenir ve sonra taşlar çıkartılır, üzerine su serpilir, çığ olarak üzeri kapatılır. Daha sonra, toprak biraz kuru olduğu için, çemberin ortasına yiyecek olarak bir direk sabitlenir, atlar tarafından ayaklar altında ezilir. Bu atlar bir çentiğe bağlanır ve ip çok kısa olana kadar yuvarlak çizilir. Hayvanlar ters bir yöne doğru dönmeye başladıklarında bu hareketi defalarca takip ettikten sonra, merkeze doğru zemin en sonunda hazırlanır. Kasnaklar artık art arda daireler halinde dizilir ve ezilmek için çözülür. Dövme işi, iki veya üç atı süren bir adam tarafından, tüm saman çok kısa parçalara indirilinceye kadar gerçekleştirilir. Daha sonra kaldırılır; hububat ve saman bir yığın halinde toplanır ve küreklerle ayıklanır. Ama aynı ürün kışın yem olarak da verilir.⁶¹⁸ Dövme işlemini Mary Holderness da aşağı yukarı aynı şekilde ifade etmektedir.⁶¹⁹

Kırım'da üzüm bağları hakkında da bilgiler veren seyyah, üzümün Kırım'ın dağlık kesimlerinde bolca bulunan, bazen dikdörtgen beyaz meyveler, bazen küçük yuvarlak siyah meyvelere sahip yerli bir üretim olmakla kalmayıp, Antik Çağ'ın en uzak dönemlerinden beri farklı vadi ve ilçelerde de yetiştirildiğini bildirmektedir. Bunun dışında Kırım'a asma kültürünün Yunanlardan kaldığı ve bu kültürün Cenevizliler ile birlikte geliştiği vurgulanmaktadır. Bereketlerinden dolayı bu bağların yüksek fiyata satıldığını ve Sudak'da ve diğer vadilerde asmanın Yunan tarzına göre yetiştirildiğini bildirmektedir.

⁶¹⁶ P. S. Pallas, *age*, s. 390-393.

⁶¹⁷ P. S. Pallas, *age*, s. 393.

⁶¹⁸ P. S. Pallas, *age*, s. 394.

⁶¹⁹ Mary Holderness, *age*, s. 98.

Ancak Tatarların yeni üzüm asmalarının yetiştirme şeklinin esas olarak katmanlar oluşturduğunu ve eski verimsiz asmaların tarlaların ortasında veya sınırlarında, derin çukurlara gömülerek veya yer üstüne sadece birkaç dalın kalmasına izin verilecek şekilde yetiştirdiklerini belirtmektedir.⁶²⁰

Bağların nasıl yetiştirildiği hakkında seyahatnamesinde ayrıntılı bilgiler veren seyyah bunun dışında Tatarların bir tür aşılama sistemine aşına olduğunu da vurgulamaktadır. Genel olarak aşılamanın ilk yılda güçlü bir şekilde filizlendiğini belirten seyyah, bu aşılama işlemi ile ürünün kolayca çoğaltılacağını vurgulamaktadır. Her Tatar bağında kırmızı ve beyaz üzümleri taşıyan sapları içeren tel bir bitkinin olduğunu söyleyen Pallas, bunların hummasında siyah meyve veren asmalara koyulmuş benzer bir toprağı gözlemlemiş ve devamında Kırım’da üretilen üzüm çeşitlerini tasvir etmiştir.⁶²¹

Bunun dışında Pallas’ın Tatar bahçeleri hakkında verdiği bilgilere göre, Kırım’ın meyve bahçeleri, Alman çiftçilerin bahçelerine çok benzer. Düzensiz bir şekilde hırpalanmış ağaçlar ve kanallarla sulanabilen bir ağaç, baş süslerini oluşturur. Tatarlar genellikle dereler ve nehirler boyunca alçak arazileri tercih ederler ve bir kaynakla sağlanan vadilere ekim yaparlar. Dağlardaki ağaçların, özellikle de ceviz ağaçlarının Antik Çağ’dan beri, Rumlar ve Ermeniler tarafından oluşturulmuş, oldukça eski plantasyonlar olduğu açıktır. Bu nedenle de bu ülkede hemen hemen hiç bahçe izine rastlanmaz. Tatarlar, bahçeleriyle ilgilenirler, temizledikleri, gübreledikleri ve suladıkları ağaçların etrafındaki toprağı karıştırır ve böylece onların endüstrisinden kâr elde etmeye çalışırlar. Pallas daha sonra, Tatarların iyi bir meyve hasadını her üç veya dört yılda bir yaptıklarını belirtmektedir. Çünkü genellikle çiçekler açan erken bir bahardan sonra da, don olabilmektedir.⁶²²

Pallas gibi Mary Holderness da Tatarların ziraat faaliyetleri hakkında gözlemlerini seyahatnamesine yansıtmıştır. İlk olarak Tatarların hasatlarını nasıl yaptığını ayrıntılı olarak aktaran Holderness, Tatarların tarım alışkanlıkları ve biçimlerinin kaba ve basit olduğunu bildirmiştir. Aktarımlarına göre, bolluğun elde edilmesi için onları çok çalışmaya ikna etmeye yetecek sanayiye sahip değillerdir. Seyyahın verdiği bilgilere göre tarım aletleri, onları kullanma yöntemleri kadar kabadır. Tarım aletleri neredeyse tamamen ahşaptan yapılmışlardır ve masrafın en ağır kısmını demir oluşturduğundan, inşaatlarında bu malzemeden mümkün olduğunca az kullanırlar. Yerdeki tohumu örtmek için çalı tırmığı

⁶²⁰ P. S. Pallas, *age*, s. 395-397.

⁶²¹ P. S. Pallas, *age*, s. 397-400.

⁶²² P. S. Pallas, *age*, s. 432-433.

kullanırlar ve arabalarının tekerleklerinin gıcirtısı bir veya iki verst mesafeden duyulabilir. Neden biraz yağ sürerek bu rahatsızlığı önlemedikleri sorulduğunda, her zamanki gibi hırsız olmadıkları ve dünyanın hareketlerini duymasından utanmadıkları cevabını verirler.⁶²³

Holderness'a göre, Tatarlar içerdği diğer tohumların karışımına bakılmaksızın kalitesiz tahıl türlerini ekerler. Bu ihmal, neredeyse her zaman onlara mısırlarıyla birlikte bol miktarda yabancı ot mahsulü verir, bu noktada da temizlik zahmetine girmek yerine tamamen heba etmeyi tercih ederler. Samanlarını kesmeyi çok geç saate ertelerler ve genellikle eve taşımadan önce hasat sonrasına kadar bırakırlar. Mısır, olgunlaşmaya başlar başlamaz hemen hemen taşınmaya uygundur. Ardından tarlada harmanlanır, burada her insan harman yerini büyük bir özenle hazırlar. Zemin, çimlerin ince bir şekilde kesilmesi için önce biçilir, daha sonra neredeyse bir havuz haline gelinceye kadar kuyu sulanır. Su emildiğinde onu güneşten korumak için üzerine temiz, yaklaşık iki inç kalınlığında saman atılır, aksi halde onu çatlatır ve bozar. Yarısından biraz fazla kurur kurumaz, uygun sertlik ve sağlamlık derecesini elde edene kadar atlar etrafından sürülür.⁶²⁴

Holderness'a göre Bulgarlar, harmanlamada kullandıkları bir tahta çerçeveye çakmaktaşı ile sabitlenmiş, mısırın üzerine sürülerek yapılan ilginç bir aletlere sahiplerdir ama bu Tatarlarınkı kadar hızlı bir yöntem değildir. Tatarlarda hem saman zamanında hem de hasatta, herhangi biri payını eve taşımaya başlamadan önce köydeki herkesin kesmeyi bitirmesini beklemek gelenekseldir. Bu nedenle daha aktif ve çalışkan olanlar genellikle boşta kalanlar için acı çekerler. Yılın bu dönemi, bu köylülerin ikamet ettikleri malikânelerin sahipleri için en meşakkatli ve tatsız dönemdir.⁶²⁵

Güney sahilinde kullanılan saman istifleme yöntemi, Kırım'ın o kısmına oldukça özgüdür. Yerden beş-altı fit yükseklikte direklerle veya alçak ağaçlar üzerine koyularak yerden yükseltilir. Bu muhtemelen, suyun dağlardan inerek samanın bozulmasına neden olacağı yerlerde onu ıslaklıktan korumak için yapılır. Bir Tatar değirmeni, düşünülebilecek en basit mekanizma parçasıdır. Az sayıda su değirmeni kullanılır. Su değirmenlerinin tümü yetersiz kalır ve çok küçük dereler tarafından çalışılır, nadiren yılın yarısından fazla hareket ederler çünkü yaz aylarında sık sık kuraklıktan ve kışın dondan hareketsiz dururlar. Bu zamanlarda, genellikle kırk veya elli verstlik mesafeye mısırın öğütülmesi için

⁶²³ Mary Holderness, *age*, s. 94-95.

⁶²⁴ Mary Holderness, *age*, s. 95-97.

⁶²⁵ Mary Holderness, *age*, s. 98-99.

gönderilmesi gerekir. Bu değirmenler işlerini o kadar kötü yaparlar ki, temin edilebilecek en iyi buğday, iyi bir un vermeyecektir. Burada bilinen tek alet evdeki eleklerdir ve Rusya'nın güney hükümetleri tarafından kullanılan tüm ince un Moskova'dan getirilir. Pood (kütle birimi) başına yedi ila on ruble satarken, en iyi ev unu on iki ila yirmi beş kopeekten satın alınır. Tatarlar tarafından çavdar unu, ekmek üretiminde ve buğday unu hamur işinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Yetiştirdikleri az miktardaki iyi buğdayın neredeyse tamamı, satın alma fırsatına sahip oldukları birkaç temel ihtiyaç malzemesini satın almak için satılır.⁶²⁶

Bunun dışında Holderness'ın verdiği bilgilere göre, mısırdan ortalama mahsulün bire sekiz olduğu söylenir. Hasat, haziran sonu veya temmuz başı gibi erken bir zamanda gerçekleşir ve mısırın olgunlaşma hızı onu aşırı derecede kuru ve kırılgan hale getirdiğinden, sakallı buğday ekmek gelenekseldir. Arnavut buğdayı denilen şeylerin çoğu Ruslar, Bulgarlar vb. tarafından ekilir ancak çoğunlukla düşük kaliteli kış buğdayı, çavdar, biraz arpa, birkaç yulaf veya biraz kenevir, keten veya darı Tatar ekiminin toplamını oluşturur.⁶²⁷

⁶²⁶ Mary Holderness, *age*, s. 100-104.

⁶²⁷ Mary Holderness, *age*, s. 105-110.

SONUÇ

Kırım, stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca çeşitli halklara ev sahipliği yapmış, önemli bir konuma sahip olması nedeniyle tarihi boyunca birçok kez işgale uğramış bir yarımadadır. Tarih boyunca bu coğrafyaya Türk halkları başta olmak üzere İskitler, Yunanlar, Ruslar ve diğer milletler yerleşmiştir. Venedikler, Cenevizliler burada koloni oluşturup ekonomik açıdan burayı kendilerine bağlasalar da Kırım coğrafyasında egemenlik çoğunlukla Türklerde olmuştur. Tarih boyunca Hunlar ile birlikte kavimler göçü nedeniyle Deşt-i Kıpçak bölgesine Türk boyları yerleşmiş ve bölgede Türk varlığı oluşmaya başlamıştır. Daha sonra Ogur Türkleri, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler bu bölgeye yerleşmiş ve bölge büyük oranda Türkleşmiştir. Değişen siyasi ortamda bu bölgeye gelen Kıpçaklar ise çok daha geniş sahalara hâkim olmuş ve bölgede Kıpçak etkisi uzun süre varlığını korumuştur. Bu coğrafyada siyasi sürecin değişimiyle daha sonra Altın Orda Devleti kurulmuştur. Altın Orda Devleti'nin yönetici sınıfı Moğol kökenli olsa da devlet sınırları içerisinde yaşayanlar büyük oranda halk Türk halkıydı ve bundan dolayıdır ki, Altın Orda Devleti Türkleşmişti. Altın Orda Devleti'nin zamanla gücünü kaybedip yıkılışından sonra kurulan Kırım Hanlığı ise Kırım'daki Türkler için önemli siyasi yapılanma olmuştur. Altın Orda ve Kırım Hanlığı dönemlerinde Kırım'daki Türk unsurun geneli için zamanla Tatar adı da kullanılmaya başlamıştır. Tatar adı esasında her ne kadar bir Türk-Moğol kabilesinden gelse de, bu adlandırma Moğolların hâkimiyetinden sonra, özellikle Doğu Avrupa'daki Altın Orda Devleti'ni ve halkını nitelemek için özellikle diğer milletler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Fakat özellikle Kırım ve Kazan Türkleri, kendilerine yakıştırılan bu adlandırmayı zamanla benimseyerek, kendilerini Tatar olarak tanımlamayı tercih etmişlerdir.

Neticede Altın Orda egemenliği ile Tatar olarak çağrılmaya başlanan Kırım Türkleri, Kırım Hanlığı'nın kurulması ve bu devletin 1475'te çağın en önemli güçlerinden Osmanlı Devleti'ne bağlanması ile son parlak devrini yaşamıştır. Bu süreçte Kırım Türkleri ve Anadolu Türkleri arasındaki kültürel ve iktisadi bağlar güçlenmiştir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde, mezkûr devletin Rus sahasına ve Balkanların ötesine yapmış olduğu seferlerde

önemli rol oynayan Kırım Hanları, bu hususta adeta Osmanlıların ileri karakolu vazifesini üstlenmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemiyle beraber giderek zayıflaması Hanlık ve Kırım Türkleri adına yeni ve zorlu bir süreci de beraberinde getirecektir. Rus İmparatoriçesi II. Katerina zamanında 1783'te Rus İmparatorluğu idaresi altına giren Kırım Türkleri için zorlu bir süreç başlamıştır.

Rusların Kırım'a girmesi, Kırım'ın yerli halkının kaderini oldukça olumsuz yönde etkilemiştir. Rus İmparatorluğu, hâkimiyeti altına aldığı şehirleri tahrip etmiş, Kırım Tatarlarının hakları sınırlandırılmış, yerli halk zulme maruz kalmış ve hatta sürgün edilmiş, Kırım Türklerinin yaşadığı köylere Ruslar iskân ettirilmiştir. Tatarlar üzerindeki demografik ve ekonomik baskılara, yabancı bir idarenin altında yaşamanın bir sonucu olan dinî, idari ve psikolojik baskılar da eklenince, özellikle Osmanlı Devleti başta olmak üzere tam bir hicret hareketi ortaya çıkmıştır. Rus işgalinden hemen sonra başlayan ve yaklaşık 150 sene devam eden bu hicret, 19. yüzyılda özellikle göze çarpan 1812, 1828-1829, 1860-1861, 1874, 1890 ve 1902 olmak üzere yedi dönemde zirveye ulaşmıştır. 1874'ten sonra, askerlik hizmetinin Tatarlar için zorunlu hâle gelmesi de göç etmek için önemli bir etken haline gelmiştir. 1783-1922 arasında 1,800,000 Kırım Tatarı'nın vatanlarından çıkarıldığı tahmin edilmektedir. Böylece bu göç hareketi Kırım Tatarlarını Kırım'da azınlık hâline getirmiştir.

Kırım Türklerinin maruz kaldığı bu acı tecrübe elbette ki dönemin kaynaklarına yansımıştır. Neticede Anadolu'ya gerçekleşen sürekli göçler, Osmanlıların, Kırım Türklerinin nasıl bir baskıya maruz kaldıklarını anlamaları için yeterli olmuştur. Fakat artık Osmanlı egemenliğinde olmayan bu sahada olup bitenler elbette ki kaynaklara ince detaylarıyla da yansımamıştır. Diğer taraftan Rus kaynaklarının, Rusların, Kırım'daki yeni politikaları ve Kırım Türklerinin durumları hakkında vermiş olduğu bilgilerin de tabii ki sansürlendiğine dikkat çekmek gerekir. Mesela 19. yüzyılın başlarına doğru Ruslar adına Kırım'da bulunarak Kırım'ın genel durumu hakkında bilgi veren Pallas'ın, Kırım'ın coğrafyası, toplumu, kültürü ve iktisadı hakkında doyurucu bilgilerine rastlasak da Rusların Türklere karşı uyguladığı sert politikaları görmezden geldiğini söyleyebiliriz. Bu noktada dışarıdan bir gözün Rus işgalinden sonra Kırım'daki genel vaziyeti analizi önem kazanmaktadır. Yabancı seyyahların özellikle 19. yüzyıldan sonra Rus sahasını tanıma adına yapmış oldukları geziler, bu hususta, gerçeği yansıtmaları adına araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Neticede çalışmamızın konusu olan 19. yüzyıl Batılı seyyahlarının Kırım ve Kırım Türkleri hakkındaki analizleri, bölgenin bu yüzyıldaki sosyal, kültürel ve

iktisadi yapısını kavramamız adına bize yardımcı olduğu gibi, bölge halkının içinde bulunduğu zorlu şartları da görebilmemiz adına muazzam bir katkı sağlamıştır.

Bu noktada 19. yüzyıl seyahatnamelerinde Rus işgalinden sonra Kırım şehirlerinin içinde bulunduğu durum hakkında gerçekçi bilgilere ulaşılabilmiştir. Buna göre, Kırım'a yerleşen, yerli halkın büyük bir çoğunluğunu göç ile eriten ve hâkimiyetini tesis eden Ruslar, Tatarların göç ettiği Kırım şehirlerinin Türk şehri görünümünü yıkıp yerine Rus şehirleri kurmayı planlamışlardır. Bu doğrultuda araştırmanın konusunu teşkil eden seyyahların gezdiği şehirlerde gördüğü tahribatlar eserlerinde net bir şekilde aktarılmıştır. İlk olarak günümüzde hâlâ ayakta kalan Hansaray'ın bulunduğu şehir Bahçesaray'da çeşmelerin varlığına oldukça dikkat çeken seyyahlar, 19. yüzyılın sonlarına doğru çeşmelerin yıkıldığından ve yok edildiğinden bahsetmektedirler. Bu şehirde özellikle Hansaray'ı gezen seyyahların notlarına göre, şehrin geneline göre özellikle bu mimari yapının Katerina için korunduğu belirtilmektedir. Bunun dışında Bahçesaray ve Akmescit şehrinin diğer Kırım şehirlerine göre Türk-Tatar şehir yapısını daha fazla korumuş olduğu seyyahlar tarafından doğrulanmaktadır. Kefe dahil olmak üzere diğer şehirlerde de Rus tahribatının genel bir izlenimini veren seyyahlar, Kırım şehirlerinin Ruslar tarafından hâlâ yıkıma uğramaya devam ettiğinden bahsetmektedirler. Özellikle Osmanlı Devleti hakimiyeti altında büyük bir ticari liman olan Kefe'nin Rus hakimiyeti altında eski önemini yitirdiği görülmektedir. Buna ek olarak Karasupazar şehri de Kefe ile aynı kaderi paylaştığı açıkça belirtilmektedir. Bir başka Kırım şehri olan Kerç'te ise seyyahların daha çok şehrin bakımsızlığı üzerinde durması, Rus tahribatının verdiği sonuçlardan biridir. Eski Kırım, Yalta, Balaklava gibi şehirlerde seyyahlar tarafından Tatar nüfusunun çok az olduğunun vurgulanması, Rus baskısı ile göç eden Tatar nüfusunu doğrulanmaktadır.

Yapılan akademik araştırmalar da Rusların Kırım şehirlerinde yaptıkları bu yıkımları doğrular niteliktedir. Örneğin Kırım'da bulunan Türklere ait bile olmayan antik bir kent olan Chersonesus'u 19. yüzyıl başlarında ziyaret eden seyyahlar buradaki antik kalıntılardan bahsederken, 19. yüzyılın sonlarına doğru kent hakkında bilgiler veren seyyahlar bu kalıntıların Ruslar tarafından zarara uğratıldığını bildirmektedirler. Kısacası Kırım şehirlerini gezerek doğasını ve tarihi kalıntıları hakkında bilgiler veren seyyahların aktarımları, birbirleriyle uyusmakla birlikte bu gerçeği doğrular niteliktedir.

Araştırmamıza konu olan seyyahlar, Tatarların durumunu gözlemleyen yabancı bir göz olarak Tatarların sosyal, kültürel ve iktisadi durumu hakkında da dikkate değer bilgiler sunmuştur. Şehirlerde gördüklerini not alan seyyahlar bu coğrafyada yaşayan insanları

inceleme fırsatı bulmuşlardır. Seyyahların Tatarlar arasında özellikle dikkat çektikleri unsur kadınlar olmuştur. Yerli insanların gerek fiziki gerekse karakteristik özelliklerini inceleyen seyyahlar, halk çeşitliliğini de ele alarak bir değerlendirme yapmışlardır. Bu değerlendirmeler birbiriyle uyusmakla birlikte Kırım Tatarlarının karakterlerini de ortaya koymaktadır. Seyyahlar Kırım Tatarlar kadınların toplum içerisinde ne kadar çekingen ve ikinci planda kaldıklarını belirtmektedir. Seyyahların yorumlarında Batıların şark toplumlarına bakış açıları ne kadar kendisini fazlasıyla gösterse de, bu hususlar özellikle İsmail Gaspıralı Bey'in yazılarında belirttiği, kadınların okuması ve toplumda ön plana çıkması gerektiği için çalışmalar yaptığı Tatar kadınların durumunu ortaya koymaktadır. Kadınların kıyafetlerini ve yaşam tarzlarını inceleyen seyyahların notları, Kırım Tatar kadınları ve Anadolu kadınları arasındaki benzerliği onaylar niteliktedir.

Bunun dışınsa seyyahlar, gözlemlerinde Kırım Tatarlarının oldukça misafirperver oluşu fikrinde birleşmektedirler. Bununla birlikte Tatarların iletişim kurmaya istekli insanlar olduğu ve yardımseverlikleri ön plana çıkmaktadır. Seyyahların üzerinde durduğu bir diğer konu ise Kırım Tatarlarının sözde tembellikleridir. Burada yine şarkiyatçı bakış ön plana çıksa da, coğrafya ve iklim ile şekillenen toplum alışkanlıkları göz önünde tutulmalıdır. Öyle ki doğu toplumlarında sosyal yaşantının gerekliliğini oluşturan işler, iklim nedeniyle sabahın erken saatlerinde yapılmakta ve öğle saatlerinde sıcaklığın verdiği etki ile insanlar dinlenmektedirler. Bu hususlar göz önüne alındığında seyyahların genelde öğle vakitlerinde kahvehanede gördükleri Tatarları tembel olarak nitelendirmeleri doğu toplumlarının yaşam tarzına ön yargı ile yaklaşıldığının göstergesidir. Bunun dışında Tatarların Rus yıkımına karşı tepkisiz kalması ise, işgale uğradıktan sonra hakları gasp edilen, toprakları elinden alınan, baskıya maruz kalan bir toplumun küskünlüğü ve boşvermişliği olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

Kırım Tatarlarının gelenek göreneklerini inceleyen seyyahlar, Kırım Tatarlarının evlerine konuk olmuşlar ve evlerin ve ev halkının çok temiz olduğu fikrinde birleşmişlerdir. Kırım Tatarlarının evlerinde yemekten önce ve sonra ellerini yıkadıklarına şahit olan seyyahlardan biri, Rus sarayında kalmaktansa temiz bir Tatar evinde kalmayı tercih ettiğini söylemektedir. Seyyahların ortak olarak üzerinde durduğu bir diğer nokta ise evlerin sadeliğidir. Kırım Tatar evine misafir olan bir diğer seyyahın verdiği bilgilere göre, yemekten sonra misafirlerin dinlenmesi için halı ve minderler serilir. Tatarların tüm yatakları, hatta fakirlerin evleri bile son derece temiz ve genellikle beyaza boyanmıştır. Zemin genellikle topraktır. Pürüzsüz, sağlam, kurudur ve paspas ve halılarla kaplıdır.

Seyyahların verdikleri bilgiler doğrultusunda Kırım Tatarlarının yarımada da yaşayan diğer milletlere göre çok daha temiz olduğu sonucu çıkmaktadır. Kırım Tatarlarının kültürü kapsamında kıyafetlerini inceleyen bir seyyahın aktarımlarına göre, Tatar bir erkeğin kıyafeti, altın veya gümüş dantelli Anadolu'dan gelen Türk ipeği ile karıştırılmış ipek kumaştan yapılır. Genellikle geniş, yüksek bir şapka ve renkli keten bir gömleği vardır. Kadınların kıyafeti ise ayak bileğine bağlanmış ve topuğa kadar gevşeyen bir şalvardan oluşur giyen kişinin rütbesine ve durumuna göre Türk ipeğinden yapılmıştır. Kızların giydiği fes saçak veya küçük altın sikkelerle çevrili kırmızı kumaştandır ve bunlardan kolyeler de yaparlar. Bunlar benzer bir şekilde boynuna sıkıca sarılmış ve etrafına gümüş kolyeler asılarak gümüşten yapılmıştır. Bunun dışında seyyahlar, Tatar soyluların köylü halka göre daha farklı giyindiklerini bildirmekte ve bu kıyafetlerin Anadolu Türklerinin kıyafetleriyle oldukça benzer oldukları üzerinde durmaktadırlar. Bu durum Anadolu Türkleri ve Kırım Tatarlarının Osmanlı hâkimiyeti döneminde önemli derecede kaynaştığının göstergesidir.

Bunun dışında Tatar evlerinde onların sosyal yaşamlarına şahit olan seyyahlar, Tatarların yeme-içme kültürüne de yakından şahit olmuşlardır. Tatarların içeceği olan kımıza özellikle dikkat çeken seyyahlar, yeme kültürü bağlamında da Tatarların misafirperver olduklarını ve misafire yiyecek ikramı konusunda hassas olduklarını vurgulamıştır. Tatarların kımızı hakkında bilgi veren seyyahlar, herhangi bir miktarda ılık kısırak sütüne, inek sütünden az miktarda eski kımız ile birlikte aynı sıcaklıkta ılık su veya bir maya türü olarak çavdar ekmeğinden maya ekleyerek hep birlikte karıştırarak kımız elde ettiklerinden bahsetmektedirler. Bunun dışında Tatarların yemeklerinin çoğunlukla ekşi süt veya hamurdan oluştuğunu, çok çeşitli şekillerde yenmek için hamur hazırladıklarını ve farklı şekillerde tereyağı ile kızarttıklarını veya kaynattıklarını aktarmaktadırlar. Seyyahların gözlemleri, Kırım Tatarlarının kültürel yapısını doğru bir şekilde ortaya koymaktadır. Öyle ki Kırım Tatarları Anadolu'ya göç ettikten sonra bile kültürleri, gelenek ve göreneklerini muhafaza etmeyi başarmışlar ve yemekleri de dahil olmak üzere öz kimliklerine sahip çıkmışlardır.

Seyyahların dikkatini çeken bir diğer konu ise Tatarların inançlarıdır. Seyyahların Kırım Tatarlarının oruç tuttuklarına, namaz kıldıklarına ve dua ettiklerine yakından şahit olmuşlardır. Seyyahlar genelde Tatarların camiilerde bolca vakit geçirdiklerini fikrinde birleşmişlerdir. Bir seyyahın verdiği bilgilere göre Tatarlar oruç ibadetine oldukça düşkün olup, zengin veya fakir fark etmeksizin bu ibadet, bütün toplum tarafından yerine

getirilmektedir. İftara doğru erkekler, güçten düşüklerinden sıklıkla çalışamazlar. Yüzlerini yıkarlar ve hatta ağızlarını suyla çalkalarlar, ancak susuzluktan kavrulmuş ve yorgunluktan bayılmış olsalar da asla bir damla yutmaya yeltenmemektedir. Sigara içme alışkanlıkları da oruç ibadeti gereği terk edilmektedir. Seyahatnamelerde batıl inançların da yer aldığı görülmekle birlikte, Müslüman olarak asıl ibadetlerine de düşkün oldukları tespit edilmektedir. Bu doğrultuda Rusya'nın Kırım'da yarattığı baskıcı ortamda bile Kırım Tatarlarının dini inançlarını terk etmedikleri, Rusların asimilasyon çabalarına rağmen Tatarların benliklerini koruyabildikleri söylenebilir.

Bir diğer kültürel unsur olarak Tatarların düğün ve eğlenceleri de seyyahların gözlemlerinin bir parçası olmuştur. Bu bağlamda bir seyyahın aktarımlarına göre, bir Tatar evlenmek istediğinde ve karısını seçmek isteme kararını ailesine bildirdiğinde onun ilk adımı babanın rızasını almaktır. Bu yapılırken, hediyeler evlenmek isteyen kişinin şartlarına göre gönderilir. Bununla birlikte, eve her geldiğinde gelini görme avantajına sahip olup gizlice bir bakış atmadığı sürece, kadın ona görünmez, çünkü odasına kapanır. Düğünler için belirlenen dönemde bir Tatar mirza, tüm çevre köylere gelip şenliğine ve eğlencesine katılmaları için bir davet gönderir. Bir günde iki, üç veya daha fazla köy bu şekilde eğlenir ve bu, damadın servetine göre bir hafta, on gün veya iki hafta sürer. Her misafir yanına, imkanlarının izin verdiği kadar güzel bir hediye alır. Bu vesileyle bir at, bir koyun, bir kuzu, çeşitli giysiler, hatta para bile takdim edilmektedir. Kırım Tatarlarının düğünleri dışında seyyahlar onların danslarını da tasvir etmektedir. Buna ek olarak Tatarların önemli günlerde at yarışı yaptıkları da dikkate değer bir unsur olmuştur. Tatarların evlenme, düğün ve eğlenceleri konusunda bilgiler veren seyyahlar, özellikle Tatarların zengin kültür ve geleneklerini, adetlerini yerine getirmeye özen gösterdiklerini seyahatnamelerinde yansıtmışlardır.

Seyyahların Kırım'ın ve Kırım Tatarlarının iktisadi yapısına dair vermiş olduğu bilgilere bakıldığında ise; Rus işgali ile birlikte Kırım'da iktisadi anlamda genel bir duraklamanın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Seyahatnamelerde Kırım'da yapılan üretimlerin ve ürünlerin ihracatı ve ithalatı hakkında bilgiler verilmektedir. Örneğin bir seyyah, Kırım'da tuz ticaretinin nüfus için bir istihdam ve kâr kaynağı olduğunu bildirmiş ve daha sonra Rus maliye bakanının tuz tüccarlarının elde ettiği geliri kısıktığı için tuz satımına hatrı sayılır bir ihracat vergisi koyduğunu belirtmiştir. Bunun dışında Kırım'daki üzüm bağlarının Rus İmparatorluğu'na ait olduğunu belirten bir seyyah, bu bağların oldukça kötü bir şekilde

kullanıldığını ve elde edilen şarabın kalitesiz olduğunu vurgulamaktadır. Bu da Rusların tarım konusundaki yetersizliği açık bir şekilde göstermektedir.

Kırım'ın iktisadi yapısında büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın oldukça önemli bir yer tuttuğunu bildiren seyyahlar, tarımda da hayvanların kullanıldığını belirtmektedir. Tatar soylularının mülkiyetinin esas olarak sığırlardan ibaret olduğundan bahseden bir seyyah, genellikle tek bir adamın mülkü olan bozkırlarda binlerce sürü görüldüğünü ve bunların arasında yüzlerce deve olduğunu vurgulamaktadır. Bunun dışında başka bir seyyahın verdiği bilgilere göre ise, Kırım'da birkaç deve ve çok sayıda manda vardır. Mandalar, tüm hayvanlar arasında kullanımı en zor olandır, aşırı sıcaklıklara dayanmakta güçlük çekmektedirler. Kışın neredeyse eşit derecede sıkıntılıdır çünkü onlar için yerin altında ahırlarda sıcak tutulmaları gerekir. Öküz derisi çok değerlidir ve Tatarlar saban ve arabalarını çekerken bunun izlerini sürerler. Bunların gücü, sert bir kili sürerken yedi çift öküzün çekişini sürdürme güçlerinden tahmin edilebilir. Burada görülmektedir ki hayvancılık Tatarlar arasında oldukça yaygındır, öyle ki zirai faaliyetlerde bile hayvanlar kullanılmaktadır.

Seyyahların verdiği bilgilere göre Kırım'da zirai faaliyetlerin oldukça çok olduğu vurgulanmaktadır. Bir seyyah Kırım Tatarlarının yetiştirdikleri ürünleri ayrıntısıyla incelemiş ve bunları listelemiştir. Seyyahın aktarımlarına göre Kırım Tatarları, kış buğdayı, yaz buğdayı, Arnavut buğday, kavuzlu buğday, kış çavdarı, yaz çavdarı, kışlık arpa, iki sıralı ya da yazlık arpa, yulaf, mısır buğdayı, darı, tilki kuyruğu otu, Buhara darısı, nohut, keten, tütün ve susam yetiştirmektedirler. Bunun dışında yetiştirdikleri meyve ve sebzeleri de not eden seyyah aynı şekilde listelemiştir. Buna göre Kırım Tatarları, karpuz, kavun salatalık, su kabağı, patlıcan, bamya, yer elması, beyaz lahana, soğan, sarımsak, pırasa, brokoli, havuç ve kırmızı pancar yetiştirmektedirler. Burada Kırım'ın toprak yapısının bereketli olduğu görülmektedir.

Bunun dışında Tatarların hasatlarını nasıl yaptığını ayrıntılı olarak aktaran bir seyyah, Tatarların tarım alışkanlıkları ve biçimlerinin kaba ve basit olduğunu bildirmiştir. Aktarımlarına göre, bolluğun elde edilmesi için onları çok çalışmaya ikna etmeye yetecek sanayiye sahip değillerdir. Seyyahın verdiği bilgilere göre tarım aletleri, onları kullanma yöntemleri kadar kabadır. Neredeyse tamamen ahşaptan yapılmışlardır ve masrafın en ağır kısmını demir oluşturduğundan, inşaatlarında bu malzemeden mümkün olduğunca az kullanırlar. Seyyahların verdikleri bilgilere göre zirai faaliyetler çok olsa bile Kırım Tatarlarının bu alanda başarısız olduğu görülmektedir. Buna sebep olarak bilinçsiz tarım

faaliyetleri yanı sıra tarım aletlerin eksikliği gösterilebilir. Öyle ki seyyahlar, bahsedildiği üzere Tatarların tarımı en ilkel aletlerle yaptıklarını bildirmektedir. Bunun dışında Kırım'ın iklimi nedeniyle hem hayvancılık hem de zirai yönden zengin olması bu coğrafyanın, sert iklime sahip olan Rusya coğrafyasında yaşayan Ruslar için oldukça önemli olabileceğini göstermektedir. Öyle ki Ruslar bereketli Kırım coğrafyasına sahip olabilmek için tarih boyunca birçok askeri faaliyete girişmiştir.

Sonuç olarak 19. yüzyılda Kırım'daki Türk topluluğu Tatarların ve Kırım'ın siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi yapısı hakkında bilgi edinebildiğimiz Avrupalı seyyahların eserleri, bölgedeki siyasi, demografik ve iktisadi yapıdaki değişimi kavramamızı sağladığı gibi, Kırım Tatarlarının sosyal ve kültürel hayatına dair sunmuş oldukları bilgilerle de dönemin Kırım Tatar halkını ve kültürünü algılayabilmemize katkıda bulunmuştur. Her ne kadar seyahatnameler bazı hususlarda Doğu toplumuna karşı ön yargılar barındırsa da, ya da Batı Avrupa-Rus rekabetinden ötürü Batı Avrupalı seyyahaların Ruslara karşı ön yargıyla baktıkları düşünülse de her tarihi kaynağın kendi içinde objektiflik probleminin var olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Bu hususta bu tez çalışmasının Kırım tarihi çalışmaları adına naçizane bir katkısı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

“Kırım”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, 2002, ss. 447-450.

Acar, Serkan “Kırım Hanı Devlet Giray’ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Güz 2013, S. 39, ss. 95-110.

Ağat, Nurettin, “Kırım Şehirleri”, **Emel**, S. 47, 1968, ss. 23-26.

Ahincanov, Sercan M., **Kıpçaklar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Akçadağ, Göknur, “16.Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı’nda Eşkıyalık Hareketleri: Malatya Sancağı Örneği”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, Ocak-2012, ss. 43-68.

Akçura, Yusuf, **Türkçülük**, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Akpınarlı, H. Feriha, **Kırım El Sanatlarının Dünü ve Bugünü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

Akyıldız, Yasin, Ali Rıza Abay, “Vakıf Müessesesinin Gelişimi Ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 15, Aralık 2017, ss. 141-157.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu, “İbn Fadlan”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 19, İstanbul, 1999, ss. 477-479

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan, “Avusturyalı Diplomat Sigismund von Herberstein ve Buda’da Osmanlı Elçiliğine Dair Anıları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 66, 2019, ss. 611-631.

Aslan, Mahir, “Rusya’nın Bir Karadeniz Devleti Olması Sürecinde Grigoriy Aleksandroviç Potemkin (1768-1791)”, **Karadeniz Araştırmaları**, XV/59, Güz 2018.

Asiltürk, Baki, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies**, Volume 4 /1 Winter 2009, ss. 911-995.

Necmettin Aygün, “Güney Karadeniz Yerleşimleri ile Kırım ve Çevre Yerleşimler Arasındaki İktisadî İlişkiler (1683-1802)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 11, S. 61, 2018, ss. 221-240.

Aygün, Necmettin, **Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış**, C. 2, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2016.

Aykut, A. Said, “İbn Battuta”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 19, İstanbul, 1999, ss. 361-368.

Bala, Mirza, “Kırım”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, 1977.

Balcı, Şima Doğan, “P. S. Pallas’ın “Zoographia Rosso-Asiatica” Adlı Eserinde Hakas Ağızlarına Ait Hayvan Adları”, **Türkbilig**, 2020/39, s. 30. ss. 29-50.

Barbaro, Josaphat, **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

Baron De Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar**, Tercüman 1001 Temel Eser. Y. yok, T. Yok.

Baştav, Şerif, “Avrupa Hunları”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara, 2002.

Bekirova, Gülnara, Andriy İvanets ve diğerleri, **Qırım ve Qırımtatar Halqının Tarihi**, Mayster Knig, Kyiv, 2020.

Beyoğlu, Süleyman, “Osmanlı Deniz Hamamları”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 5, 2012, ss. 53-73.

Bıjışkyan, P. Minas, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969.

Bıyık, Ömer, **Kırım’ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2014.

Bıyık, Ömer, **Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007.

Clarke, Edward Daniel, **Travels in Various Countries Europe, Asia and Africa (Part the First Russia Tartary and Turkey)**, Cambridge Printed at the University Press, London, 1810.

Craven, Elizabeth, **A Journey Through the Crimea to Constantinople**, London, 1786.

Çapraz, Hayri, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 11, Güz 2006, ss. 57-70.

D’ohsson, A.C.M., **Moğol Tarihi**, haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Dávid, Géza, “Baron De Tott, François”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, 1992, ss. 83-84.

De Hell, Xavier Hommaire, **Travels Steppes Of The Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus**, London, 1847.

Derin, Yağmur, Onur Alp Kayabaşı, “Ak Topraklarda Bir Kırım Yerleşimi: Aksaray/Hamidiye Geçiş Dönemleri Üzerine Bir İnceleme”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Aralık 2020, ss. 251-268.

Develi, Hayati, “Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı”, **Belleten**, S. 43, 1995, ss. 474-478.

Devlet, Nadir, **İsmail Gaspıralı**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011.

Dilbaz, Burcu Kutlu, “Osmanlı Devleti’nde Ören Yerlerini İncelemeye Gelen Seyyahlar”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 30, 2016-2, ss. 89-110.

Dlujnevskaya, Galina, Hakan Kırımlı, Dmitriy Vasilyev, **Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.

Dunlop, D. M., **Hazar Yahudi Tarihi**, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2008.

Durmuş, İlhami, “İskitler”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, İstanbul, 2014.

Elliot, C.B., **Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey**, Vol 1., London, 1838.

Emecen, Feridun, “Sâhip Giray”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 35, İstanbul, 2008.

Emecen, Feridun, “Son Kırım Hanı Şahin Giray’ın İdam Meselesi ve Buna Dair Vesikalar”, **Tarih Dergisi**, C. 0, S. 34, 1984.

Emecen, Feridun, “Şahin Giray, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, 2010.

Erdoğan, Eralp, “Safevi Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Safevi Devleti’ne Giden Bazı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2017, ss. 11-25.

Ereker, Fulya, Utku Özer, “On Yedinci Yüzyıldan Günümüze Rusya’nın Karadeniz Politikası”, **Rusya’nın Doğu Politikası**, Edt: Sezgin Kaya, Ekin Yayınevi, Bursa, 2013.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Eyice, Semavi, “Çeşme”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 8, İstanbul, 1993, ss. 277-287.

Ferrari, Nicole Kançal, **Kırım’dan Kalan Miras Hansaray**, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2005.

Fisher, Alan, **Kırım Tatarları**, çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2009.

Frompkin, David, “The Great Game in Asia”, **Foreign Affairs**, 58/4, Spring 1980, ss. 936-951.

Gaspıralı, İsmail, “Kadınlar”, **Seçilmiş Eserleri 2: Fikri Eserleri**, hz. Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2016.

Gazley, John G, “The Reverend Arthur Young”, **1769-1827: Traveller in Russia And Farmer in The Crimea**, Bulletin of the John Rylands Library, Vol. 38 Issue 2, 1956, ss. 360-405

Giray, Talat, **Kırım Türkleri**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2020.

Golden, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2016.

Golden, Peter B., **Hazarlar ve Musevilik**, haz. Osman Karatay, Çorum 2005.

Gökbıl, Ahmet, “Kıpçaklar-Kumanlar”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, Ankara, 2002.

Gömeç, Saadettin Yağmur, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Reşat Uzman, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2019.

Guthrie, Maria, **A Tour Through the Taurida, or Crimea, The Ancient Kingdom of Bosphorus, the Once Powerful Republic of Tauric Cherson**, London 1802.

Güler, Ayzer, **Giosafat Barbaro Seyahatnamesine Göre XV. Yüzyılda Rusya ve İran**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2020.

Heber, Amelia Shipley, **The Life of Reginald Heber**, Vol I., Protestant Episcopal Press, New York, 1830.

Heredotos, **Heredot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

Holderness, Mary, **Journey From Riga to Crimea, with Soma Account of the Manners and Customs of the Colonist New Russia**, London, 1827.

Holderness, Mary, **Notes Relating To The Crim Tatars**, London, 1821.

Hudyakov, Mihail, **Kazan Hanlığı Tarihi**, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009.

Hülagü, M. Metin, “Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441–1783)”, **Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)**, Simferepol, Ukrayna, Kırım, 31 Mayıs–4 Haziran 2004.

Işık, Hasan, “Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi”, **Seyyahların İzinde Türkistan**, Edt: Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, 2020, ss. 1-26.

İbn Battuta, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, t. yok.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

İlgürel, Mücteba, “Evliya Çelebi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 529-533.

İnalcık, Halil, “Kırım Hanlığı”, **Diyanet Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, 2002, ss. 447- 450.

İnalcık, Halil, “Kırım Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

İnalcık, Halil, “Struggle For East-European Empire: 1400-1700 The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire” **The Turkish Yearbook of International Relations**, Vol: XXI, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1982, ss. 1-16.

İnalcık, Halil, **Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar (1441-1700)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Karabulut, Asuman, “İngiliz Seyyah Lady Elizabeth Craven’in Gözünden 1786 Tarihinde Kırım”, **MUTAD**, 2017; IV (II). Ss. 431-447.

Kavak, Nuri, **Kırım’ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer’iyye Sicillerine Göre)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

Kemaloğlu, İlyas, “Toktamış Han”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 41, İstanbul, 2012, ss. 231-232.

Kemaloğlu, İlyas, **Altın Orda ve Rusya**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2015.

Kırimer, Hasan, **Kırım Tatar El Sanatları**, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi, Eskişehir, 2021.

Kırimer, Hasan, **Kırım Tatarlarının Gelenek ve Görenekleri**, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi, Eskişehir, 2021.

Kırımlı, Hakan, “Kerç”, **Diyanet Ansiklopedisi**, c. 25, Ankara, 2002, ss. 275-276.

Kırımlı, Hakan, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Hareketler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Koca, Fatih, **Kırım’ın Ekonomik Özellikleri ve Karadeniz Ekonomik İşbirliğindeki Önemi**, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Kołodziejczyk, Dariusz, **The Crimean Khanate and Poland-Lithuania**, Brill, Boston, 2011.

Köse, Ensar, “Kırım’ın Osmanlı Devleti’nden Kopuşu Sürecinde Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti” **IX. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 2017.

Köse, Osman, “Osmanlı Devleti Tarafından Kırım ile İlgili Rusya’ya Verilen Resmî Belge “Sened” (1784)”, **History Studies**, Vol. 2/2, 2010, ss. 353-362.

Kurat, Akdes Nimet, **IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

Kurat, Akdes Nimet, **Peçenekler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Kurucu, İrfan, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yer Alan Sözel Kültür İcracıları/Anlatıcıları”, **Asia Minor Studies**, C. 4, S. 7, Ocak 2016, ss. 193-222

Lewis, Bernad, “Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 2, S. 1, 1984, s. 245. ss. 245-264

Lyall, Robert, **Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia**, Vol I., London, 1825.

Magocsi, Paul Robert, **Şu Mübarek Topraklar: Kırım ve Kırım Tatarları**, çev. Ferit Burak Aydar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

Marco Polo’nun Geziler Kitabı, çev. Ömer Güngören, Yol Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Novoselyskiy, A. A., **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

Ortaylı, İlber, “19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 47 (3-4), Haziran-Aralık 1992, ss. 271-277.

Ortaylı, İlber, **Türklerin Altın Çağı**, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Otter, Rev William, A.M. F.L.S., **The Life and Remains of Edward Daniel Clarke**, New York, 1827.

Özdem, Zeynep, **Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Özdem, Zeynep, **Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat (17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar)**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2006.

Özlü, Zeynel, “Osmanlı Döneminde Gaziantep’te (Ayıntab) Isınma Kültürü”, **4. Kazan Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu**, Ankara, 2016,

Özey, Ramazan, **Türk Dünyası Coğrafyası**, Aktif Yayınevi, İstanbul, 2018.

Öztürk, Yücel, “Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım”, **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Edt: Yücel Öztürk, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2015.

Öztürk, Yücel, “Jeopolitik Perspektifte Kırım Yarımadası”, **Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi: Osmaneliden 21. Yüzyılı Okumak**, Edt: Murat Ercan, Ali Ayata, Sultan Ece Altınok Çalışkan, Bilecik, 2016, ss 1-24.

Öztürk, Yücel, “Kırım Hanlığı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara, 2002.

Öztürk, Yücel, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Özünü, Emine Erdoğan, Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı- Kırım Hanlığı İlişkileri, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 27, 2010, ss 489 – 503.

Pallas, P. S., **Travels Through the Southern Provinces of The Russian Empire**, Vol II., London, 1812.

Peyssonel, M. De, **Traité sur le Commerce de la Mer Noire**, C. I, Paris 1787.

Prohorov, Dmitriy Anatolyeviç, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı – XX. Yüzyılın Başlarında Tavriya Vilayeti Karaim Türklerinin Etnik ve Dil Durumu”, çev. Emine Atmaca- Reshide Adzhumerova, **Gazi Türkiyat**, Güz 2013/13, ss. 209-214.

Rasonyi, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Ankara, 1993.

Riasanovsky, Nicholas V., Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2016.

Reuilly, J., **Travels in The Crimea and Along The Shores of The Black Sea**, London, 1807.

Rubruk, Wilhelm Von, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım, Edt. Oktay Aslanapa, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2003.

Saydam, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 204.

Schiltberger, Johannes, **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Scott, Charles Henry, **The Baltic, The Black Sea and the Crimea: Comprising Travels in Russia, a Voyage Down the Volga to Astrachan, and a Tour Through Crim Tartary**, London, 1854.

Secretary to the Russian Embassy, **Travels in the Crimea a History of The Embassy From Petersburg to Constantinople**, London, 1802.

Seymour, H. D., **Russia on The Black Sea and Sea of Azof**, London, 1855.

Simirnov, V. D., **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2016.

Spencer, Capt., **Turkey, Russia, The Black Sea, And Circassia**, London, 1854.

Şahin, Erdal, “P. S. Pallas’ın “İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri” Adlı Eserinde Türk Lehçeleri ve Ağızları”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, Bahar 2015, ss. 73-85.

Şakiroğlu, Mahmut H., “Marco Polo”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 28, Ankara, 2003.

Şimsek, Eyüp, “18. Yüzyılın Sonunda Rusya’nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya’ya Göçü”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXI / 2, 2016, ss. 543-568.

Tefler, J. Buchan, **The Crimea And Transcaucasia Being the Narrative of a Journey in The Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swannety, And Mingrelia, and in The Tauric Ranges**, Vol. I, London, 1876.

Teissier, Beatrice, “Crimean Tatars in Explorative and Travel Writing: 1782–1802”, **Anatolian Studies**, C. 67, 2017, ss. 231-253.

Togan, Zeki Velidi, “Hazarlar”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, MEB Yayınları, İstanbul, 1987.

Togan, Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969.

Joseph De Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Edt: Tefanos Yerasimos, çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, C. 2, İstanbul, 2013.

Türker, Özgür, **Güney Kafkasya’da Rusya-İran Nüfuz Mucadelesi (1779-1813)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020

Ussher, John, **A Journey From London to Persepolis; Including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persian**, London, 1865.

Ükten, Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2017, 18(2), ss. 137-164.

Ükten, Selim Serkan, “Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği” **Seyyahların İzinde Türkistan**, Edt: Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara, 2020, ss. 111-148.

Ükten, Selim Serkan, “Türkçü Aydınlardan İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu’nun Kadın Sorununa Bakışı ve Çözüm Önerileri”, **Türklerde Kadın**, Edt. Alparslan Demir ve diğerleri, Kömen Yayınları, Konya, 2020, ss. 143-184.

Ünal, Yusuf, **Kırım Coğrafyası**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.

Ürekli, Muzaffer, **Kırım Hanlığı’nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1541-1569)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

Vásáry, István, “Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hakimiyet Uğruna Mücadele”, çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 29, S. 1, 2014, ss. 327-340.

Vernadsky, George, **Rusya Tarihi**, çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2019.

Webster, James, **The Crimea, Turkey, and Egypt; Performed During The Years 1825-1838**, Vol 1, London, 1830.

Yakubovskiy, A. Y., **Altın Ordu ve İnhitacı**, çev. Hasan Eren, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.

Yuvalı, Abdulkadir, “Doğu Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında”, **Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty**, C. 2, S. 1, 1987, ss. 122-130.

Yücel, Mualla Uydu, “Kuman/Kıpçaklar”, **Ortak Türk Tarihi**, Edt: Osman Karatay, Saadettin Gömeç, Bilgehan Atsız Gökdağ, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2019.

Yücel, Yaşar, “Çoban Oğulları Beyliği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 23, S. 1-2, Ankara, 1965, ss. 61-73.

Zweiger Nicolos De, “Kırım: Gelecek İçin Bir Program”, çev. N. Kemal Bayar, **Emel**, S. 215, Ankara, 1996.

İnternet Kaynakları

<https://earth.google.com/web/search/Crimea>

<http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=159>

<https://btw.wlv.ac.uk/authors/1075>

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG131546>

EKLER

EK 1. Gerdanlık ve fesi ile Kırım Tatar kadını ⁶²⁸

⁶²⁸ Hasan Kırimer, **Kırım Tatar El Sanatları**, Eskişehir Odunpazarı Belediyesi Yayını, Eskişehir, 2021, s. 122.

EK 2. Mirza kızı ve Kırım Tatar köylü kadını ⁶²⁹

⁶²⁹ Mary Holderness, Notes Relating to Manners And Customs of the Crimean Tatars, London, 1821, s. 16.

EK 3. Mirza kızı (19. yüzyıl sonu) ⁶³⁰

⁶³⁰ Hasan Kırimer, *age*, s. 123.

EK 4. Uzun başörtüsü ile Kırım Tatar kadın kıyafeti ⁶³¹

⁶³¹ Hasan Kırimer, *age*, s. 175.

EK 5. Kadife ile yapılmış, kemerli Kırım Tatar kadın elbisesi (19. yüzyıl sonu) ⁶³²

⁶³² Hasan Kırımır, *age*, s. 174.

EK 6. Kına gecesi elbisesi (19. yüzyıl sonu)⁶³³

⁶³³ Hasan Kırimer, *age*, s. 166.

EK 7. Nakış işlemeli Kırım Tatar elbisesi (19. Yüzyıl sonu)⁶³⁴

⁶³⁴ Hasan Kırimer, *age*, s. 157.

EK 8. Kadife şeritli Kırım Tatar elbisesi ⁶³⁵

⁶³⁵ Hasan Kırimer, *age*, s. 152.

EK 9. Kırım Tatar damat kıyafeti (19. yüzyıl sonu) ⁶³⁶

⁶³⁶ Hasan Kırimer, *age*, 218.

EK 10. Kırım Tatar damat kıyafeti. (19. yüzyıl sonu) ⁶³⁷

⁶³⁷ Hasan Kırımer, *age*, s. 219.

EK 11. Geleneksel Kırım Tatar kadın kıyafetleri ⁶³⁸

EK 12. Kırım Tatar kadını ⁶³⁹

⁶³⁸ Hasan Kırimer, **age**, s. 155.

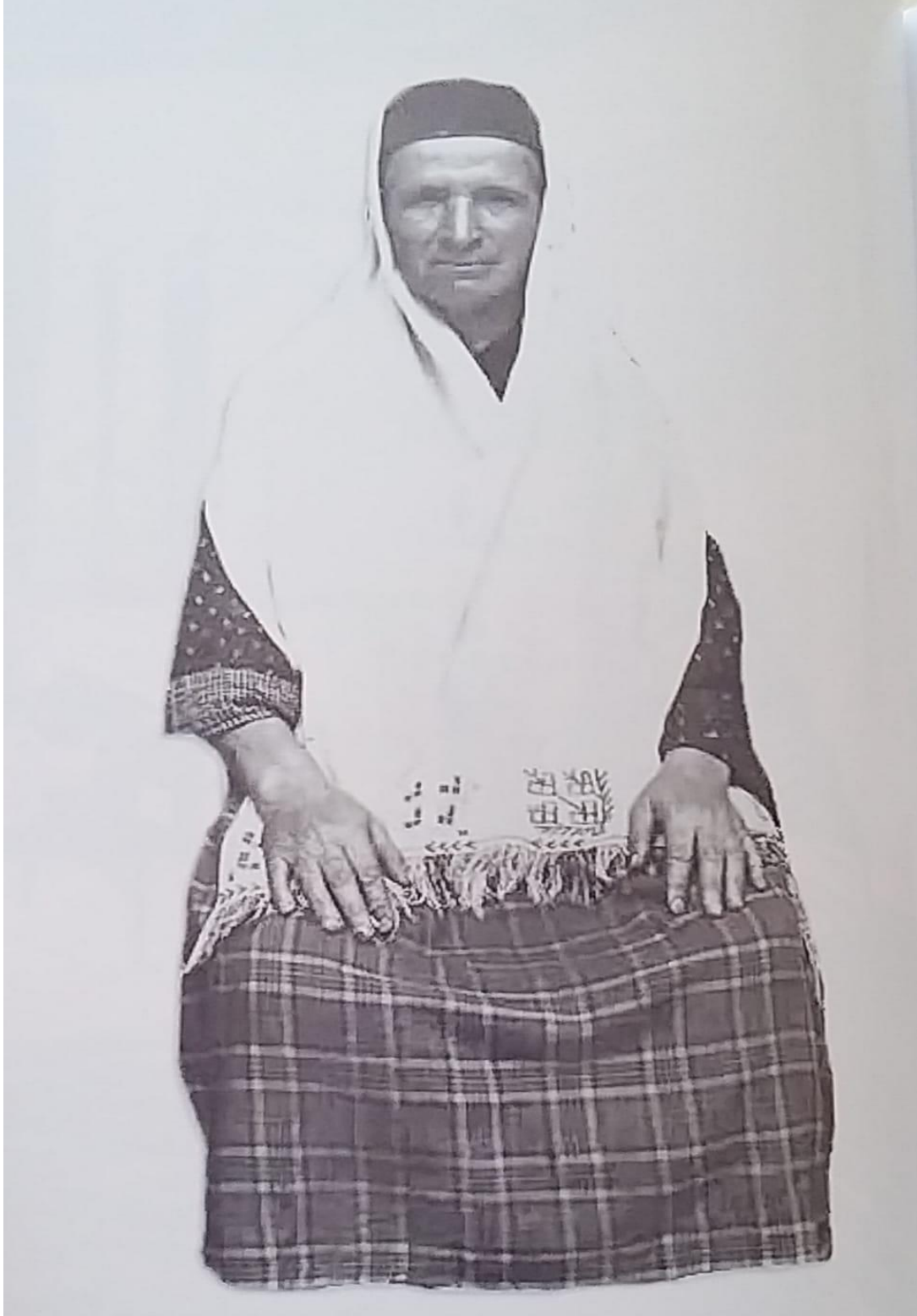
⁶³⁹ Hasan Kırimer, **age**, s. 115.

EK 13. Kırım Tatar Kadınları ⁶⁴⁰

⁶⁴⁰ Hasan Kırimer, age, s. 115.

EK 14. Kırım Tatar kadın giyimi ⁶⁴¹

⁶⁴¹ Hasan Kırimer, age, s. 114.

EK 15. Kırım Tatar kadın gerdanlığı ⁶⁴²

⁶⁴² Hasan Kırimer, *age*, s. 13.

EK 16. Kadın süs eşyaları ⁶⁴³

⁶⁴³ Hasan Kırimer, **age**, s. 6.

EK 17. Kırım Tatar düğün tasviri ⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ Hasan Kırimer, *age*, s. 130.

EK 18. Kırım Tatar düğün tasviri ⁶⁴⁵

⁶⁴⁵ Hasan Kırımer, *age*, s. 131.

EK 19. Kırım Tatar Halk Oyunu ⁶⁴⁶

⁶⁴⁶ Hasan Kırimer, *age*, s. 129.

EK 20. Kırım Tatar Halk Oyunu ⁶⁴⁷

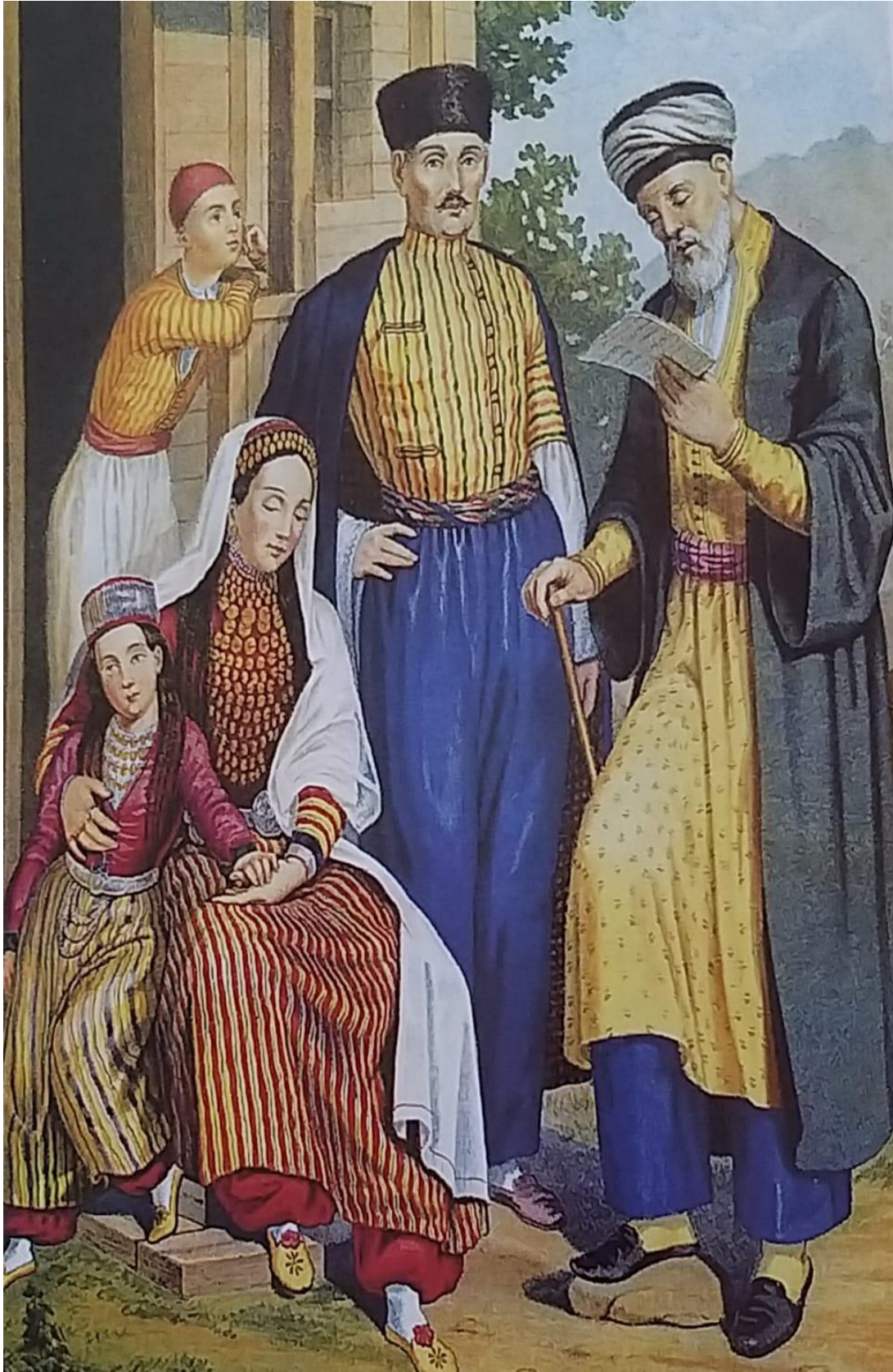

⁶⁴⁷ Hasan Kırımer, *age*, s. 128.

EK 21. Müzisyenler ⁶⁴⁸

⁶⁴⁸ Hasan Kırimer, *age*, s. 206.

⁶⁴⁹ Hasan Kırimer, *age*, s. 208.

EK 23. Camide din sohbeti yapan Tatarlar (19. yüzyıl)⁶⁵⁰

⁶⁵⁰ Hasan Kırimer, *age*, s. 206.

EK 24. Molla ve ailesi. (19. yüzyıl) ⁶⁵¹

⁶⁵¹ Hasan Kırimer, *age*, s. 128.

EK 25. Gelin eyiz sandığı (19. yüzyıl)⁶⁵²

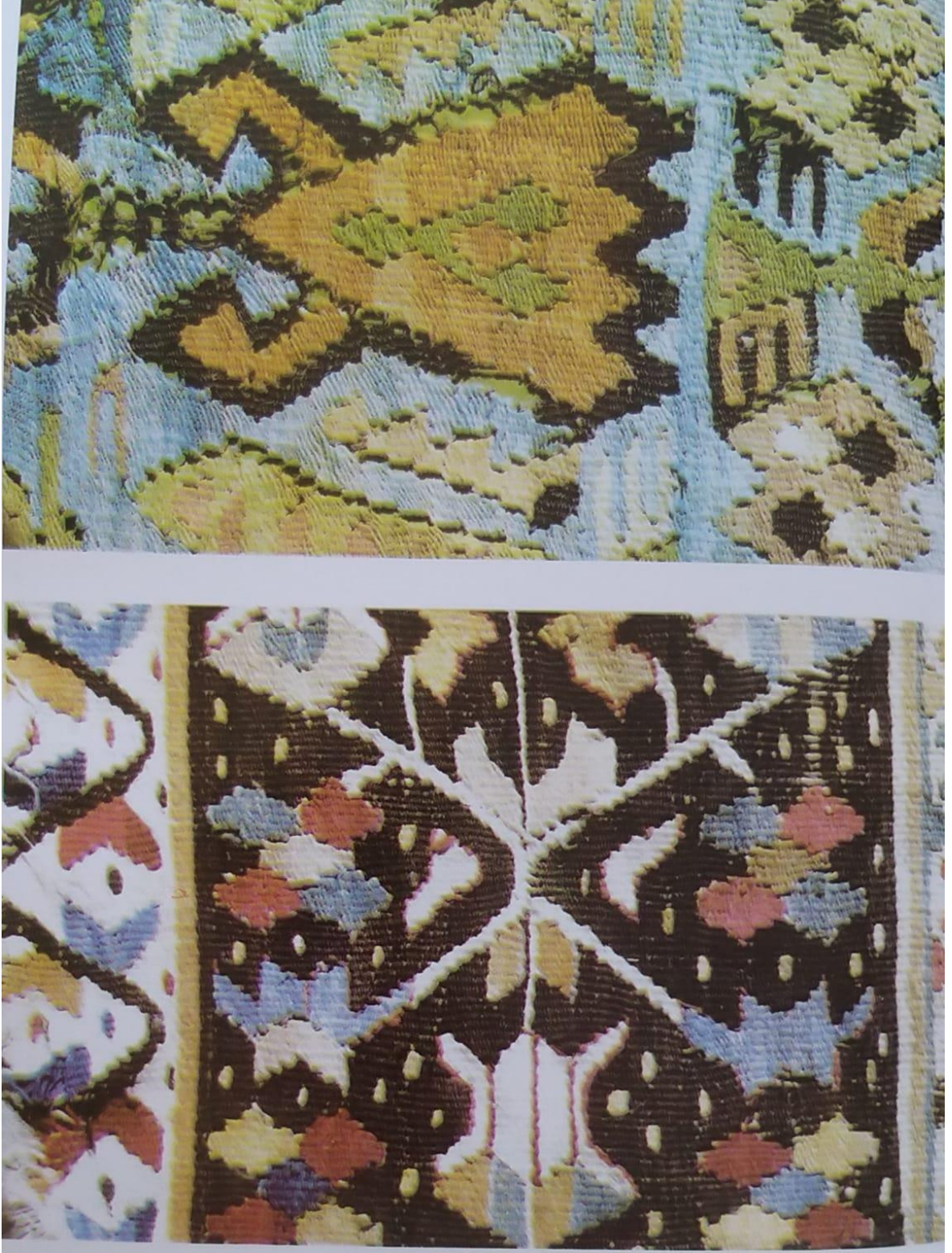
⁶⁵² Hasan Kırimer, *age*, s. 385.

EK 26. Halılar (19. yüzyıl)⁶⁵³

⁶⁵³ Hasan Kırimer, *age*, s. 350.

EK 27. Kilimler (19.yüzyıl)⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ Hasan Kırimer, *age*, s. 354.

EK 28. İbrik (19. yüzyıl)⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ Hasan Kırimer, *age*, s. 369.

EK 29. Bakır ibrik (19. yüzyıl)⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ Hasan Kırimer, **age**, s. 371.

EK 30. Ss yastıkları⁶⁵⁷

Ss yastığı (17)

⁶⁵⁷ Hasan Kırimer, *age*, s. 388-389.

EK 31. Tütün kesesi ve pipolar.⁶⁵⁸

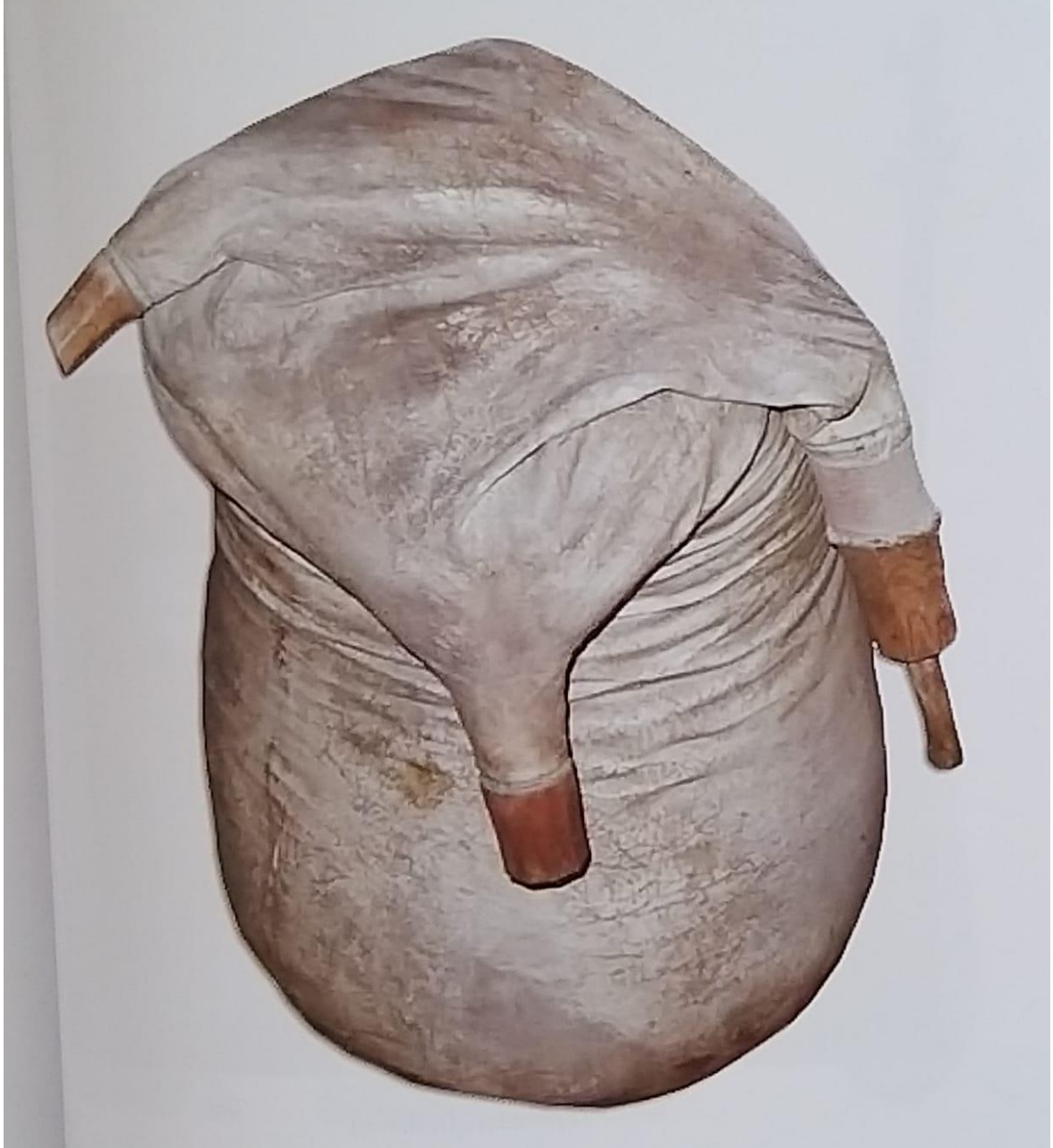
⁶⁵⁸ Hasan Kırimer, *age*, s. 446.

EK 32. Y n eğirerek ip yapma  ıkırığı.⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ Hasan Kırimer, *age*, s. 438.

EK 33. Tulum.⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ Hasan Kırimer, **age**, s. 499.

EK 34. Duvar süsü (19. Yüzyıl)⁶⁶¹

⁶⁶¹ Hasan Kırimer, *age*, s. 247.

TEZ DEĞERLENDİRME FORMU

Öğrencinin Adı Soyadı:		EVE
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Ozet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Ozet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Ozet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı Kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi		APA 6 ☐ CMS ☐ ISNAD ☐
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşluklar ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun	